

89А.3А2-1
АІЗк

АРХИВТІК
КОР

АБАЙ

ЖУРНАЛЫНЫҢ
КІТАПХАНАСЫ
А МАНАТ

ӨЛЕҢ — СӨЗДІҢ
ПАТШАСЫ

آبای

أبلى

**«AMANAT» журналы кітапханасының
редакциялық кеңесі**

Роллан Сейсенбаев

(Қазақстан) —

Бас редактор —

Кенес басшысы

Әбіш Кекілбаев

(Қазақстан)

Анатолий Ким

(Ресей)

Аятолла Хьюбш

(Германия)

Валентин Распутин

(Ресей)

Владимир Берязев

(Ресей)

Иманғали Тасмағамбетов

(Қазақстан)

Клара Серікбаева

(Қазақстан)

Кэндзабуро Оэ

(Жапония)

Леон Робель

(Франция)

Мырзатай Жолдасбеков

(Қазақстан)

Мұрат Әуезов

(Қазақстан)

Мұхтар Құл-Мұхаммет

(Қазақстан)

Олжас Сүлейменов

(Қазақстан)

Пентти Холоппа

(Финляндия)

Ричард МакКейн

(Ұлыбритания)

Равиль Бухаров

(Ұлыбритания)

Синтара Исихара

(Жапония)

Тимур Зульфикаров

(Тәжікстан)

Шыңғыс Айтматов

(Қырғызстан)

**Қазақстан Республикасының
10 жылдығына арналады**

АБАЙ
(Ибраһим Құнанбаев)

АРХИВТІК
ҚОР

**ӨЛЕҢ — СӨЗДІҢ
ПАТШАСЫ**

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БІР ТОМДЫҚ ЖИНАҒЫ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АБАЙ КЛУБЫ
ЖИДЕБАЙ • 2006

«AMANAT» ЖУРНАЛЫНЫҢ КІТАПХАНАСЫ

Әлем халықтарының әдебиеті, өнері,
тарихы, фәлсафасы, білімі һәм діні

XIX ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫ

ББК 84 КАЗ 7-5
Қ 76

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат
министрлігінің жоспарына сәйкес шығарылып отыр

Қосымша білім берудің оқу құралы ретінде
Қазақстан Республикасының Білім министрлігі ұсынған

Жобаның авторы, шығармаларды басылымға
дайындап көркемдеген Роллан Сейсенбаев

Құрастырушысы, редакторы: Клара Серікбаева

Көркемдеуші, беттеуші: Айтолқын Сейдахмет

Алғысөз: Мұхтар Әуезов

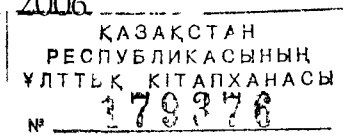
Соңғы сөз: Роллан Сейсенбаев

Кітапта Қазақстанның айтулы суретшілері: С. Айтбаев, Н. Хлудов,
Т. Тоғысбаев, З. Түсіпова, М. Қасымбеков, Ә. Қастеев, А. Бергер,
М. Кенбаев, В. Третьяков, К. Ческидов, Б. Урманче, А. Леонтьев,
Г. Чернецов, М. Қисамединов, В. Тропинин, Кляндер, Н. Крутиль-
ников, А. Мартова, Т. Ордабеков, Қ. Қожықов, Ә. Ысмайылов,
А. Ненашев, К. Баранов, В. Григорьев, И. Исабаев, А. Гурьев, Н. Гаев, Б. Пак,
А. Рахманов, К. Шаяхметов, М. Алин, Ю. Мингазитинов, Е. Сидоркин,
Н. Крутильников, Ш. Ниязбеков, М. Әлиақпаров, Н. Нұрмұхаммедовтың
суреттері пайдаланылған.

© Абай. Өлең — сөздің патшасы. 2006.

© Халықаралық Абай клубы. 2006.

К 4702250202
00(05)-04

ISBN 9965-611-32-7

КІТАП — ЕҢ САБЫРЛЫ ҰСТАЗ

Адамзат баласының алдында үш айғақты зор міндет тұр: бірі — б е й б і т ш і л і к т і, екіншісі — р у х а н и я т т ы, үшіншісі — т а б и ғ а т т ы қорғау һәм сақтап қалу. Бұлардың қай-қайсысы да біздің тіршілігіміздің басты бағдары. Бір-бірін толықтыратын ұғымдар. Осы үш бастауға Қазақстанның ғана емес, бүкіл Әлемнің болашағы байлаулы.

Бола ма, жоқ па деген Адамзат тіршілігіне бағытталған Гамлет күмәні: егер біз оған мән беріп, құлақ аспасақ, адамзат алдында мәңгі шешілмес сұрақ болып қалатыны сөзсіз. Техникалық даму әлемде құлашын кеңге жайды, осыған орай адам да табиғатты құл қылуға барын салуда. Ұлы бабаларымыз қолдан соққан әлемдік мәдениет пен ойдың көзсіз мұхитын меңгеруде біздер олқы түсіп жатырмыз. Өкінішке орай, әлем халықтары бастарына төнген қатерді аңғаруда мешеулік танытуда. Интеллектуалдық және идеологиялық көзсіздік қоғамда болып жатқан ақиқаттан алыстатып, адамды апат жолына — моральдық, адамгершілік, рухани дағдарысқа белшесінен батырды.

Үшінші мыңжылдық біздің ортақ үйіміз — Жер—бесігімізде төтенше өзгертулер енгізуді талап етеді.

Өзінің биік, таза, рухани қасиетімен Кітап — мәдениет пен руханиятты қорғауда теңдесі жоқ қару болып табылады.

Кітап — адамзат баласына ағарту һәм білім сыйлай береді.

Кітап беттерінде адамзат тіршілігінің сан қилы құпия сырлары сақталған.

Кітап — уақыт пен кеңістіктің тынысына толы адамзат ойының жемісі.

Адамзат кітапқа өзінің қасиетті сезімі мен жан жылуын сеніп тапсырған. Кітап біздің алға жылжуымызда, катаклизмдардан арылуымызда, адамгершіліктің биік шыңына көтерілуде өлшеусіз ақыл қосады.

Кітап — ең сабырлы ұстаз.

Тек кітап қана қайырымдылық пен айуандықтың, ақиқат пен жалғанның ара жігін айнытпай танып білуге үйретеді.

Халықаралық Абай клубының «АМАНАТ» журналы жанынан шығып жатқан 200 томдық Кітапхана Қазақстанның тәуелсіздігінің 10 жылдық торқалы тойына лайық тарту.

Отанымыздың болашағы — жастарға аманат қылып — Кітап қалдырамыз.

Мен Абай клубының адамгершілік әрекетін қолдаймын. Қазақтың көрнекті жазушысы Роллан Сейсенбаевтың «АМАНАТ» журналы мен 200 томдық Кітапхана шығарудағы ұлағатты бастамасына шын жүрегіммен қуанатынымды білдіргім келеді. Отанымыздың рухы мен мәдениеті үшін барын салған жазушыны Қазақстанның ұлтжанды, нағыз патриоттары қолдайтынына сенімім зор.

Жаңа басылымға ойшыл да, рахымды оқырман тілеймін.

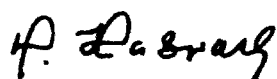
«АМАНАТ» журналының 200 томдық Кітапханасы — Әлем халықтары әдебиетінің, өнерінің, тарихының, философиясының алғашқы томдары — дүниеге келуі тілге тиек етер, шын қуанар, үміт артар үлкен әлеуметтік құбылыс.

Кітапты аялайық, құрметтейік, кітапқа адал болайық!

Нұрсұлтан Назарбаев

Қазақстан Республикасының Президенті

14 наурыз, 2001 жыл Астана

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма.

Абай болашақ ұрпаққа сөзін осылай арнады. Бұл өткеннің құлазыған ғасырларынан өзіне бейтаныс, басқа, бірақ жарқын болашаққа сенімді жол салған ақынның айтқан сөзі еді. Даланы торлаған надандық түнегіне ол шам-шырақтай сәуле төкті және таңы атып, күні шығатын жаққа апаратын жолды өз халқына талмастан көрсетті.

Иә, өзі өмір кешкен және өлең жазған ғасыр үшін Абай жұмбақ болды. Ал ол біз үшін жұмбақ па?

Біз Абайды қазір қараңғы жұмбақ ретінде емес, қазақ әдебиетінің шам-шырағы ретінде қабылдаймыз. Біз үшін Абай өткен күннің ғана ақыны емес, халықтың алға қарай қажырлы ұмтылуында ақын онымен бірге болды — ал мұндай ақын өлмек емес, өйткені оның шығармаларына уақыт шек қоя алмайды.

Қазақ халқы бір кезде адамның өмірін мүшелмен санаған. Ал поэзияның аңыз болған қайнары Әбіл-хаяттан мәңгі сусын татқан жыршы үшін мүшел ғасырлармен өлшенеді. Өзінің еңбегін жете бағаламаған және аз түсінген замандастарын артқа тастап, Абай дәл бүгінгідей, біздің қасымызда тұр.

Халқының күресі мен азабын, тағдырын өз үлесіне аяған ақынның есімін біздің әділетті халқымыз аса қастерлейді.

Өзінің көптеген тұтастарының айтуына қарағанда, Абай өлеңді өте ерте, он екі жасынан бастап шығарған. Оның бұл кезеңде шығар-

ғандарының көпшілігі бізге жеткен жоқ. Абайдың жас кезіндегі өлеңдерінің кейбіреулері және бірқатары ұмытылған, болмаса жоғалып кеткен шығармаларының аттары ғана сақталған. Мысалы, сүйікті қызы Тоғжанға арналған өлеңдерінің тек бастапқы жолдары ғана белгілі, жас Абайдың ақын қыз Қуандықпен айтысының ауызша мазмұны ғана сақталған. Қазақстанда ол кезде жазу-сызу нашар дамығандықтан бізде Абайдың жас кездегі өлеңдерін сақтаған, оның өмір тарихын баяндайтын, тұтастары жазған мемуарлар, хаттар, жазбалар жоқ. Үстем тап өкілдерінің ақынға деген қатынасының да салқыны бұған аз тиген жоқ. Егер халық поэзияны қастерлеп, ақын атын жоғары бағаласа, ру байлары; «Құдайға шүкір, біздің рудан бір де ақын, бір де бақсы шыққан жоқ» деп күпінетін. Поэзияға осындай көзқарастың әсерімен Абай өзінің көптеген өлеңдерін жас достарының атынан таратқан.

Жиырма сегіз жасқа келгенде Абай әкесінен біржола ажырасады. Ол енді тағдырын өзі белгілеп алатын болады.

Оның жаңа достары, негізінен, кедей рулардан шыққан талапты жастар, ақындар, жыршылар және орыс интеллигенциясының таңдаулы өкілдері болады. Есейген, мәдениеті өскен Абай орыстың классикалық әдебиеті мен Шығыстың халық творчествосын оқи бастайды.

Отыз бес жасқа келгенде ғана Абай творчествоға қайта оралады. Бірақ бұл кезеңде де Абай өз өлеңдерін жас достарының атынан таратады. Тек 1886 жылы, қырық жастан асқан соң «Жаз» деген атақты өлеңді жазғаннан кейін ғана Абай шығармаларына өз атын қояды.

Отыз жасқа келгенде Абай феодалдық-рулық ортадан біржола түңіледі. Ол патша үкіметі тұтандырып отырған рулық тартыстың халық үшін өте ауыр соғатынын анық көреді.

Нағыз ақын, әрі патриот Абай халыққа оның неге қасірет шегетінін түсіндіруге тырысты. Өзінің өлеңдерінде ол феодалдық-рулық билеп төстеушілерді аяусыз әшкерелейді және халықты өнер-білімге шақырады.

Абай орыстың жер ауып келген жетпісінші-сексенінші жылдардағы революционерлерімен танысады. Олар — революцияшыл интеллигенцияның өкілдері, Чернышевскийдің жолын қуушылар еді. Солардың бірі Е. П. Михаэлис-Шелгуновтың жақын досы, белсенді қызметтесі болған.

Михаэлис те, сондай-ақ Семейге кейінірек жер ауып келген оның пікірлестері де жас адамдар болатын. Абайдың олармен таныстығы кешікпей үлкен достыққа айналады. Орыс достары Абайдың өз бетімен білім алуына ерекше назар аударып, зор көмек көрсетеді. Олар Абайдан қазақ халқының тарихы, поэзиясы, әдет-ғұрпы және искусствосы жайын-

да көп мәлімет алады, өздеріне бейтаныс өлкенің табиғи-географиялық, экономикалық жағдайларын, тұрмысын зерттейді. Мешеу қалған қиырдағы өлкеге орыс мәдениетін тұңғыш таратушылар да, халықтың өмірі мен тұрмысын өзгертудің, оны ағартудың жақтаушылары да солар болды. Біз Михаэлистің көптеген еңбектерін және Леонтьевтің «Обычное право у киргизов» деген көлемді зерттеуін білеміз. Орыстың демократиялық интеллигенциясының бұл өкілдері халықты ағартуды царизмге қарсы күрестің маңызды құралы деп санады. Абай сияқты адамдарды орыс әдебиеті классиктерінің және орыс мәдениетінің басқа да алдыңғы қатарлы өкілдерінің мұрасымен таныстыру — олар үшін, әрине маңызды міндет болды.

Абайдың бұл достары орыстың ұлы жазушылары мен алдыңғы қатарлы саяси-әлеуметтік қайраткерлерінің еңбектері мен ойларында бейнеленген орыс халқы туралы шындықты қазақ өлкесінің қалың еңбекші бұқарасына жеткізуге тырысты. XIX ғасырдағы азаттық идеяларға толы орыстың классикалық әдебиетінің асқан гуманизмі мен терең революцияшылдығы, оның царизмге қарсы өшпенділігі, оның езілген бұқараны қорғап көтерген өшпес дауысы Сібірде де, Қазақстанда да қоғамдық ойды өмірге оятты, тәрбиеледі.

Ал, Абай болса қазақ халқының ғасырлар бойғы қараңғылықтан құтылатын бірден-бір дұрыс жолы — орыс және қазақ мәдениетінің жақындасуында деп білді. Ұлы ақын-ағартушы халықтардың туысқандығы мен достығы идеяларын жақтаушы болды. Өзінің өлеңдерінде ол қазақ халқына орыс халқын патша отаршылдарынан айыра білуді көрсетуге тырысты.

Тура тілді кісіні дейміз орыс,
 Жиреніп, жылмаңдықты демес бұрыс.
 Жылпылдақтап айрылып, сенісе алмай
 Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.
 Сенімі жоқ серменде сырды бұзды,
 Анық таза көрмейміз — досымызды.
 Қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ,
 Жүрегінде жатады өкпе сызы.
 Дос асықтың болмайды бөтендігі
 Қосылған босаспайды жүрек жігі.

Орыс халқының рухани мәдениетінің нағыз бағалылықтарын тауып, таныған шақта Абайдың ой өрісі мейлінше кеңейеді. Абай Пушкин мен Лермонтовтың, Крыловтың, Салтыков-Щедрин мен

Лев Толстойдың құштар ардақтаушысы болады. 1886 жылдан бастап ол Крылов, Пушкин, Лермонтовтың шығармаларын қазақ тіліне аударады.

Абай тек қана ақын емес, сонымен бірге музыкант, қазақтың халық музыкасын терең білген, жете бағалаған адам болды. Ол бірқатар мелодиялар шығарды. Ақынның мелодиялары, негізінен, оның қазақ поэзиясына жаңалық енгізген өлеңдеріне («Сегізаяқ», «Алтыаяқ» т. б.) арналған еді. Ол өзінің «Евгений Онегиннің» жасаған үзінді аудармаларына да осындай мелодиялар шығарған. 1887—89 жылдарда Пушкин есімі және оның геройлары Онегин мен Татьянаның есімдері сол әндермен бірге бүкіл далаға кең таралды, қазақ халқы үшін қазақ ақындары мен қазақ эпикалық поэмаларының геройларындай сүйікті жақын болып кетті.

Сексенінші жылдардың аяқ кезінде ақын, ойшыл, музыкант Абай халық жақсы білетін әрі аса қадыр тұтатын кісі болады. Оған тіпті алыс жерлерден ақындар, музыканттар, жыршылар келеді. Даңқты Біржай, соқыр ақын Ажар, Қуандық, Сара және басқалар оның өлеңдерін бүкіл кең далаға таратады.

Мұқа, Ақылбай, Кәкітай, Мағауия сияқты жас талаптар, ақындар, жыршылар Абайдың төңірегіне топталады. Олардың кейбіреулері Абайдан үлгі алып, өздігінен білімін көтереді, орыс әдебиетін оқып үйренеді, тарихи, романтикалық және салт поэмаларын жазады.

Абайдың маңына тек қазақтар ғана емес, шығыс халықтарының қуғынға ұшыраған (көбіне татар жастары), азат ойлы адамдары да келеді. Сібірдегі жер аударылудан өз еліне қашып бара жатқан кавказдықтар Абай ауылында айлап жатып қонақ болады. Абайдың ауылы бірте-бірте Шығыстың прогресшіл ойдағы, алдыңғы қатарлы адамдары келетін орталыққа айналады.

Абайдың талантын бағалаушылардың саны жыл сайын молая береді. Тек Абайдың өз өлеңдерін ғана емес, сонымен бірге достарының да шығармаларын ел ішінде көшіріп алып, жаттап, әнге қосып айтады. Батыс және орыс жазушыларының Абай оқыған романдарының мазмұнын тыңдаушы — ертекшілер ауызша түрде бүкіл далаға таратады. Орыс халқының ұлы Петр туралы ертегісі, Лермонтовтың поэмалары, Лессаждың «Хромой бес», тіпті Дюманың «Үш мушкетер», «Генрих Наварский» сияқты шығармалары (соңғыларын Абай орысша аудармасынан оқыған), шығыстың «Шаһнама», «Ләйлі — Мәжнүн», «Көроғлы» сияқты поэмалары далаға осылайша келген.

Абай өзінің балаларын орыс мектебінде оқытады. Әбдірахман деген баласы Петербургтағы Михайлов артиллерия училищесін бітірген.

Ал Ақылбай, Мағауия сияқты балалары әкесінің жолын қуып, ақын болады. Ақылбай «Дағыстан» атты сюжеттік романтикалық поэма жазады. Мағауия шығармаларының ішіндегі ең тәуірі — Абайдың ақыл-кеңесімен жазылған, құлдың қожасы плантатормен күресін суреттейтін «Медғат—Қасым» поэмасы (Поэmanın оқиғасы Нілдің жағасында болған).

Абайдың және оның достарының ақындық, ағартушылық және әлеуметтік қызметі феодалдық ауылдың ескілігіне, рушыл даугерлерге, халықты қанаушыларға және соларға сүйенген царизмге қарсы бағытталады.

Абайдың еңбектері, оның әлеуметтік қызметі және үстем тапқа өшпенділігі, царизмнің сенімді жалдаптары дала феодалдарының ызасын келтірді. Олар білімді, қайсар ақын ту еткен идеяларға және ақынның өзіне қарсы лас, зұлымдық тартыс жүргізді. Абайдың бұл жаулары чиновниктермен, билеуші таптың интеллигенциясымен бірлесе отырып қимылдады.

Абай, царизм үшін қауіпті адам қатарында, далалық өлкенің генерал-губернаторына дейін жетеді. Шындықтың батыл жаршысы, әлеуметтік тәртіптің әшкерелеушісі болған ақынды приставтар, урядниктер, болыстар үнемі аңдуға алады.

Бірақ ақынның жаулары халықтың Абайға деген сүйіспеншілігінен қаймықты, сондықтан олар ақынға қарсы ашық, қимыл жасай алмады. Олар тартыстың не бір опасыз түрлерін пайдаланды. Ру басыларының бірі, Абайдың қас жауы — Оразбай өз маңына даланың Абайға қарсы азулыларының барлығын топтайды. Олар ақынның достарын қудалады, ал Абайдың үстінен губернаторға, уезд бастықтарына, патша соттарына айыптау арыздар, домалақ хаттар жолдады, ақынның өз басын «ақ патшаның жауы», «бүлікшіл», «әкелер мен ата-бабалардың әдет-ғұрпын, салт-жоралғысын бұзушы» деп кінәлады. Осындай арыздардың салдарынан бірде Абайдың ауылына Семей қаласы полицмейстерінің өзі жанына жандармдар отрядын ертіп келіп, тінту жасайды. Ал, 1897 жылы билеушілердің көрінеу-көзге демеуімен феодалдар Абайға қарсы опасыз қастандық жасайды.

Семейдің губернаторы да Абайға талай рет кәрін тікті. Бірақ ақынның өз халқы арасындағы беделінен қаймығып, ол Абайды жер ауып келген достарынан айырумен, олардың тығыз байланысын үзумен ғана шектелді.

Абайды халықтан бөліп алуға болмайтын еді. Тіпті алыстағы уездерден көптеген адамдар Абайды іздеп келіп, ақыл-кеңес сұрайтын. Ру арасындағы үлкен-үлкен дау-тартыстарда ел ең әділ би Абайдың

үкіміне, соның төрелігіне құлақ асатын. Мысалы, Көктұма, Қара мола, Балқыбек съездерінде Абай әділетті үкім айтып, қалың халық бұқарасының мүддесін қорғайды.

Абайдың әлеуметтік қызметі мен ақындық шығармалары дала жастарының арасында, әсіресе, белгілі болды. Көптеген жиындарда, ойын-тойда, қыз ұзатып, келін түсіргенде жыршылар мен ақындар Абай өлеңін айтатын. Абайдың өз ауылының қыздары ұзатылғанда өздерінің жасауларының ішінде Абайдың өлеңдері мен поэмаларының, нақыл сөздерінің қолжазба жинақтарын ала кететін болған. Мысалы, Әсия, Уәсила, Рахила сияқты және басқа да қыздардың сондай қолжазба жинақтары осы күнге дейін сақталған.

Даланың атқамінерлері мен байлары Абайдың даңқы халық арасына кең тарағанын көре алмай, ақынды және оның достарын қуғынға ұшыратқанын жоғарыда айттық. Олар Абайдың жақындарын, тіпті ағасы Тәкежанды да ақынға қарсы жауықтырады, өсек-аяң, өтірік-жаламен достарын Абайдан алыстатады, сөйтіп ақын жүрегін терең жаралайды.

Өшпенділік пен қастандықтың осындай түнек ауырлығында жүрген Абайға орыстың алдыңғы қатарлы қоғамдық, халықтық-демократиялық ой-пікірінің таңдаулы дәстүрлеріне тәрбиеленген, өз ісінің болашақ мұрагері, талантты баласы Әбдірахманның өлімі аса ауыр қайғы болып тиеді. Петербургте оқып жүрген кезінде-ақ туберкулезге шалдыққан Әбдірахман Верный қаласында дала артиллериясының поручигі болып, аз уақыт қана қызмет істейді. Ол 1895 жылы, 27 жасында қайтыс болады. Оның өліміне арнап Абай көптеген әсерлі өлеңдер шығарады. Бұл өлеңдерде ол өзінің баласынан ғана емес, сонымен бірге үміткер досынан, мұрагерінен айрылған әкенің, халық бақыты үшін күрескердің қайғысын білдіреді.

Топас, дөрекі жауларының қуғынға ұшыраған, ауыр тартыс қалжыратқан Абай ауыр өлімнің қайғысынан серпіліп болмай-ақ тағдыр оны тағы да қатты соққылайды: Абайдың екінші баласы, талантты ақын Мағауия қайтыс болады.

Осындай бақытсыздық қатты жаншып, еңсесі түскен Абай өзінің қайғы-қасіретінен бой жаза алмайды. Мағауия өлгеннен кейін қырық күн өткен соң, алпыс жасқа қарағанда, өзінің туған даласында ақын қайтыс болады.

Абайдың сүйегі Шыңғыс тауының бауырындағы өзінің Жидебай деген қыстағының жанына қойылады.

Абайдың өлеңдер мен поэмалардан, аудармалар мен ғақлиялардан тұратын әдеби мұрасы үлкен-үлкен екі том болып басылды. Ақынның көп жылдар бойындағы ойлары мен толғаныстарының, ізгі

жаны тебіренуінің аса бір қымбатты нәтижесіндей бұл еңбектері енді, тарихи тұрғыдан қарағанда, қазақ, халқының рухани мәдениетінің жиынтығы сияқты болып көрініп отыр. Туған халқының өткендегі ауызша, жазбаша ескерткіштерде сақталған ақындық мұрасына терең бойлаған Абай сол мөлдір бұлақтан құнарлы нәр алып, өз поэзиясын мольықтыра білді. Қазақ халқына ол кезде жете таныс бола қоймаған тәжік, азербайжан, өзбек сияқты шығыс халықтарының классикалық поэзиясы да Абай поэзиясына прогресшіл ықпал жасады. Бірақ қазақ мәдениетінің келешекте өркендеуінің кепілі, оның тарихи дамуы жолында сенімді жолбасшысы болған орыс мәдениетіне (ол арқылы бүкіл европалық мәдениетке), ең алдымен, оған дейін қазақ халқына мүлде белгісіз орыстың ұлы классиктері қалдырған мұраға Абайдың үміт артуы орасан маңызы бар факты еді. Ерекше дарынды, кемел ойлы Абай, жаңа мәдениетті ақыл сарабынан өткізе, өз бойына сіңіре білді. Осындай асыл қазынаны қабылдаудан суретші Абайдың өзіндік айқын ерекшелігі өсіп, көркейе берді.

Абай, қазақ халқы әлі меңгеріп жетпеген мәдениеттерге бой ұрғанда, жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана мольыққан жоқ, рухани дүниесін жаңа идеялармен де байытты. Өзінің идеялық және творчестволық байлығының асылына келгенде, Пушкин сияқты, Абай да қалың жұртқа ортақ, сонымен бірге анық ұлттық, халықтық ақын.

Абайдың сексенінші жылдардан өлеңдерінің көпшілігі қазақ қоғамының тағдырына арналды. Сонымен қатар, ақын халқының бүкіл рухани қатынасын терең көркемдік-сыншылдықпен қайта қарап, өзінің ақындық жаңа программасын ұсынды.

Бұл шығармаларында Абай қалың бұқараға жақын келеді. Алайда оның поэзиясының халық творчествосынан зор айырмасы барын дәл осы тұста айқын көреміз. Абай бірде-бір өлең жолында халық, творчествосының қалыптасқан дәстүрлі сөз жүйесі мен ақындық ой бітімін қаз-қалпында ала салмайды. Абай ауыз әдебиетіндегі сөздерді де, образ жүйесін де, стиль тәсілдерін тереңдетіп, жаңа ой, сезімдер мен толықтырады, оның өлеңдерінде өзгеше бір идеялар мен жан сезімдері жүреді. Ең алдымен, бұл шығармалардан ақынның ескілік әдет, билеуші феодалдардың азғындық мінездері, қараңғылық, дау-жанжал жайлаған еңбекші бұқара мұқтаждық пен жоқшылықта өмір сүрген сол кездегі қазақ ауылының қоғамдық қалпына бітіспес көзқарасы айқын көрінеді. Абайдың, көптеген өлеңдерінде («Қартайдық, қайғы ойладық», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Күлембайға», «Көжекбайға», тағы басқалар) надандық, дәуекестік, парақорлық, арам-тамақтық, қазақ халқын билеп-төстеушілердің рухани бишаралығы

өлтіре сыналады. Семьяға, ата-анаға, жас ұрпақты тәрбиелеуге, әсіресе, әйелге жаңа көзқарас қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет соншама айқындықпен, соншама моральдық тереңдікпен айтылады.

Шығыс әйелдерінің халық поэмалары мен тұрмыс-салт жырларында суреттелетін қайғылы, бақытсыз халі Абай творчествосында жаңа мағынаға ие болады. Өз поэзиясында Абай әйелдің, жан-жүйесін көрсетеді, ал бұл жөнінде бұрынғы поэмалар мен жырларда аз айтылатын да, әйелдің қасіретті тағдырына сырттай ғана баса көңіл бөлінетін. Абай сүйген адамын өзі қалаған әйелдің махаббаты қаншалықты жан тебіренерлік, кіршіксіз, таза, терең болатын, оның қиыншылықпен қолы жеткен бақыты үшін күресте қажырлы, берік екенін көрсетеді. Абай қазақ әйелін, ананы — семьяның тірегі ретінде жырлайды, оның жанқиярлығын, даналығын, шын көңілмен берілген достыққа беріктігін, оның адал, тамаша жанының тұтастығын мадақтайды. Қалыңмалға, көп қатын алушылыққа, әйелді күндікке ұстаушылыққа жан-тәнімен қарсы шыға отырып, ақын өлеңдерінде әйелдің қоғамда тең праволы болуы үшін күреседі.

Абай бұрынғы ауылдың ғасырлар бойғы ескіліктерін, енжарлық пен жалқаулықты қатты түйреумен бірге, ақылы бар, бойында күші бар адамға қажетті қасиет ретінде еңбекті сүюшілікті жырлайды.

Ол өзіне дейінгі дидактикалық, уағыз поэзиясының канондарын бұзды. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» атты өлеңдеріндегі өзінің ақындық программасында Бұқар жырау, Шортанбай, Дулаттарды қатал сынап, олардың поэзиясын ешбір ойлы сөзі жоқ «құрап-жамау» деп атайды. Абай оларды жас ұрпаққа рухани азық бермей, халықтың қоғамды қайта құру күресіне зиянын тигізгені үшін өткен, құлдық заманды жырлап, дәріптегені үшін айыптайды. Абай жаңа поэзияның биік мақсаты, міндеті — халыққа қызмет ету, адамды қайта тәрбиелейтін және қоғамды қайта құруға көмегі тиетін жаңалыққа шақыру деп біледі. Халықтың еңбек етіп, өз правосы үшін күресуі ғана дала кедейіне тәуелсіздік әпереді, білімге, аянбай оқуға ұмтылу ғана жас ұрпақтың қолын жақсы өмірге жеткізеді.

Оқуға шақыруды Абай жалаң уағызбен айтпады. Абайдың бүкіл поэзиясы, оның жаңа лебізді, орамды өлеңінің, өмірлік қуатқа толы образдарының күші қазақ қоғамын ескірген идеялар мен сезімдер шеңберінен шығарды, ауыл еқбекшілерінің ортасынан шыққан адамдардың басын қатырған мұсылман медреселерінің схоластикасы мен балдыр-батпақтарын аяусыз шенеді.

Жаңа туып келе жатқан ең бір кертартпа діни-саяси ағым

панисламизм мен пантүркизмге Абай сол жылдардың өзінде-ақ дұрыс баға бере білген еді, бұл ағымды қазақ молдалары, қожалары, дала феодалдары жанын сала қолдайтын. Бұл бағытқа қарсы, Абай өз халқы мәдени прогреске орыс халқының ұлы мәдениетін үйрену арқылы жететінін насихаттап, өзі де соны жүзеге асырды — бұл ретте ол өмірінің ақырына дейін дәйекті, табанды болды. Ол панисламизм мен пантүркизмді шығыс халықтарының ғасырлар бойғы оқшаулығы мен мешеулігін тапжылтпай, нығайта түсетін топас фанатизм деп есептеді.

Ұлтының және діни нанымдарының өзгешелігіне қарамастан барлық халықтардың бейбіт, тату тұруына негізделген ағарту ісі үшін нағыз жалынды күрескер Абайдың көзқарастары мейлінше кең, әрі батыл, еркін болды. Әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық мәселелерін езілген бұқараның тұрғысынан қараған ойлы, дана художник Абай — қазіргі күнде өзінің «ғажайып» жамылғысынан айрылып, халықаралық империализмге жалданған, буржуазияшыл-кертартпалық ұлтшылдық мәнін әшкере еткен панисламистік және пантүркистік идеялардың залалды әсерін сол кездің өзінде-ақ алдын-ала көре білді.

Орысша аудармалар арқылы Абай Гете мен Байронды, Батыс Европаның басқа да классиктерін білді, орысша аудармалар арқылы ол ежелгі замандардағы әдебиетпен де танысты. Ақынның достарының айтуы бойынша, Абай Батыс философиясымен де қызықсынған көрінеді (мысалы, Спиноза мен Спенсерді оқығаны, Дарвин жайын сұрастырғаны мәлім).

Қазақ әдебиетінің өркендеуі үшін Абайдың аудармашылық жұмысының зор маңызы болды, бірақ оның орыс әдебиетімен байланысы мұнымен ғана тамамдалмайды. Бұл мәдениет пен көркемдік дәстүрлердің аса күшті ықпалын Абайдың өз творчествосынан іздеу керек. Мысалы, Пушкинді, Абай басқа орыс классиктерінен гөрі сиректеу аударған. Солай бола тұрса да, оның орыс ақынымен байланысы өз творчествосында әрі терең, әрі айқын көрінеді. Оның лирикалық ойға шомуларында, табиғат суретін реалистікпен беруінде, махаббат иесі әйелдің жүрегін терең түсінуінде, әлеуметтік сарындардың адамгершілік үнінде Пушкиннің көптеген сипат белгілері бар.

Бүкіл дүние жүзінің алдыңғы қатарлы ақындық мәдениетінің маңызды элементтерін қамтыған Абай шығармалары қазақ әдебиетін, оның бүкіл мәдениетін ғасырлық оқшаулану, мешеулік қалпынан шығарып, жоғары тарихи сатыға көтерді. Абайдың халықтығы мынада: ол өз халқының рухани көзі болып, алысты көре білді, халық үшін ойлап, халық үшін сезіне жүріп, оның тарихи келешегін көрсетіп берді.

Қорыта келе айтарымыз, Абайдың өмірі мен творчествосын зерттеу

проблемасы неғұрлым кең, принципіалды, жан-жақты талқыланса, оның мұрасын зерттеу нәтижелері солғұрлым келісті, елеулі бола бермек.

Поэзияда, музыкада, қоғамдық-азаттық ой-пікір саласында өлмес-өшпес шығармалар берген Абай қазақ халқының өткен замандағы өмірін зерттеуші біздің ұрпаққа таңғажайып тұлға болып көрінеді. Ол өз халқының тарихында тау шынарындай биік тұр. Ол қазақ халқының ғасырлар бойғы мәдениетінің таңдаулы нәрін алды және бұл қазынаны орыстың және Батыс Еуропа мәдениетінің игі әсерімен молықтырды.

Қазақтың жаңа мәдениетінің негізін салушы, қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы — Абайдың мәңгі өшпес даңқының ең асқақ айғағы, міне, осында.

Мұхтар ӘУЕЗОВ

ОЛЕНДЕР

К

ансонарда бүркітші шығады аңға
Тастан түлкі табылар аңдығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас — бір ғанибет,
Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.
Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
Сағадан сымпың қағып із шалғанда.
Бүркітші тау басында, қағушы ойда,
Іздің бетін түзетіп аңдағанда.
Томағасын тартқанда бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғағанда.
Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қандыкөз¹ қайқаң қағып шықса аспанға,
Көре тұра қалады қашқан түлкі
Құтылмасын білген соң құр қашқанға,
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
О да талас қылады шыбын жанға.
Қызық көрер, көңілді болса аңшылар.
Шабар жерін қарамай жығылғанға,
Қырық пышақпен қыржыңдап тұрған түлкі,
О дағы осал жау емес қыран паңға.
Сегіз найза қолында, көз аудармай,
Батыр да аял қылмайды ертең таңға
Қанат, құйрық суылдап, ысқырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда.
Жарқ-жүрқ етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.

¹ Қандыкөз — бүркіт.

Біреуі — көк, біреуі — жер тағысы,
 Адам үшін батысып қызыл қанға.
 Қар — аппақ, бүркіт — қара, түлкі — қызыл,
 Ұқсайды хасса² сұла шомылғанға.
 Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
 О да бұлк-бұлк етпей ме сыйпанғанда,
 Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
 Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.
 Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,
 Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға.
 Арт жағынан жаурыны бұлкілдейді,
 Қыран бүктеп астына дәл басқанда.
 Құсы да несіне қоразданар,
 Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.
 «Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап,
 Жасы үлкені жанына байланғанда.
 Сілке киіп тымақты, насыбайды
 Бір атасың көңілің жайланғанда.
 Таудан жиде тергендей ала берсе,
 Бір жасайсың құмарың әр қанғанда.
 Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
 Аң болады кеңесің құс салғанда.
 Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
 Бір қызық ісім екен сұм жалғанда.
 Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға
 Бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда.

Ұқпасың үстірт қарап бұлғақтасаң,
 Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
 Көлеңкесі түседі көкейіңе,
 Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
 Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
 Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

² Хасса, қас (арабша) — кемелге жеткен сұлулық.

* * *

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті, әм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды.
Жүп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар,
Үлбіреген тамағын күн шалмайды.
Тақтайдай жауырыны бар, иығы тік,
Екі алма кеудесінде қисаймайды.
Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды.
Етіндей жас баланың білегі бар,
Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы.
Қолаң қара шашы бар жібек талды
Торғындай толқын ұрып көз таңдайды.

Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?
Сұлуы бұл заманның тек жатпаған.
Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,
Алмасы өкпе болар қол батпаған.
Бұлардың кейбірінің мінездері —

Еш нәрсе көрмегенсіп бұртақтаған.
Кейбірі жайдары, ашық боламын деп,
Орынсыз адамдармен жыртақтаған.
Әуелде сұлу жайы бізге мәлім,
Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған.
Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай,
Бойына майдалықпен сыр сақтаған.
Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған.
Орынды іске жүріп, ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал бақтаған.
Қасиетті болмайды ондай жігіт
Әншейін құр бекерге бұлғақтаған.

* * *

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм¹ қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы — бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

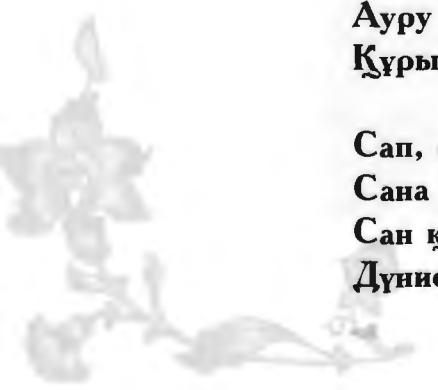
¹Махрұм — бос, құр, бос қалу, құр қалу.

* * *

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Саяламай, сай таппай,
Не күн туды басыңа
Күні-түні жай таппай?
Сен жайыңа жүргенмен,
Қыз өле ме бай таппай?
Түн кезгенің мақұл ма,
Жан-жағыңа жалтақтай?
Өлермін деп жүрмісің,
Мұнан басқа жан таппай?

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім?
Сабыр түбі — сары алтын.
Сабыр қылсаң, жайыңды
Білер ме екен бекзатым?
Көңіл аулап, сөз айтар
Арадағы тілхатым,
Ағын судай екпіндеп,
Лайы жоқ суатым,
Ауру да емес, сау да емес,
Құрыды әл-қуатым.

Сап, сап көңілім, сап, көңілім!
Сана қылма бекерге.
Сан қылғанмен пайда жоқ,
Дүние даяр өтерге,

Ажал даяр жетерге.
 Қош, қыз алсын қойнына,
 Бейнет көрмей, дәулет жоқ.
 Әлі барып кетерге,
 Оныменен бойыңа
 Иман, дәулет бітер ме?
 Адалды сатсаң арамға,
 Құдай қабыл етер ме?
 Қыз сүйеді мені деп,
 Оған көңіл көтерме!

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
 Сарқа берме санасын.
 Бәрін өзің білсең де,
 Әлі-ақ өзің танасың.
 Өртенесің, жанасың.
 Өз-өзіңнен бейнетке
 Өз басыңды саласың.
 Қай мезгілде тойғыздың
 Аюдайын ағасын,
 Қатыны мен қалашын?
 Қарсақ жортпас қара адыр,
 Қарамай неге шабасың?
 Сонда тәуір бола ма,
 Ұстап ап біреу сабасын?
 Киіміңді тонасын,
 Елге де күлкі боласың.

Сап, сап көңілім, сап, көңілім!
 Сағынышқа сарғайма!
 Жай жүрсең де қыз қумай,
 Сені біреу қарғай ма?
 Қыз іздесең, қалың бер,
 Мұным ақыл болмай ма?
 Көріп алсаң көріктіні,
 Таңдап алсаң тектіні,
 Сонда да көңіл толмай ма?

* * *

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың — ашыған у, ойың — кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер ісі — ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
Еріншек ездігінен көпке көнбек.

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.

Адамзат тірілікті дәулет білмек,
Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.
Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,
Не қорлық құр қылжаңмен күн өткізбек?

Наданға арам — ақылды құлаққа ілмек,
 Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
 Рас сөздің кім білер қасиетін,
 Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Қызыл арай¹, ақ күміс, алтын бергек
 Қызықты ертегіне көтерілмек.
 Ақсақалдың, әкенің, білімдінің,
 Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
 Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
 Таразы да, қазы да өз бойында,
 Наданның сүйенгені — көппен дүрмек.

Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
 Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек.
 Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
 Құдай сүйіп жаратқан осы демек.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
 Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
 Өзімнің иттігімнен болды демей,
 Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек.

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
 Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
 Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
 Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
 Адалдық, арамдықты кім теңгермек?
 Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
 Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

¹ Арай (парсыша) — көркем, әдемі.

* * *

Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман.

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегіңді әперем деп.

Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Елубасы шар салып¹ леп берем деп.
Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп.

Дос алады бермесең бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға сырт берем деп,
Бұзылған соң мен оңай табылмаспын,
Не қылып оңайлықпен ырық берем деп.

Сұм-сұрқия — сұмдықпен еп берем деп,
Сүйер жансып, сүйкімді бет берем деп.

¹ Елу үйдің атынан сайланған елубасылар кішкене тасты (шарды) екі ұялы жәшікке салу арқылы болысты сайлауға дауыстарын беретін болған. Оны жұрт сол кезде «шар салу» деп атаған.

Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп.

Ел жиып, мал сойыңыз ет берем деп,
Ет берсем, сен мендік бол деп берем деп.
Қара қарға сықылды шуласар жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп.

Бұзыларда ойламас бет көрем деп,
Ант ішуді кім ойлар дерт көрем деп.
Қабаған итше өшігіп шыға келер,
Мен қапсам, бір жеріңді бөксерем деп.

Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісіңді кек көрем деп.

Жұрт жүр ғой арамдықты еп көрем деп.
Тоқтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бар ма екен жай жүрген жан қанағатпен,
Құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?

Атаны бала аңдиды, ағаны — іні,
Ит қорлық немене екен сүйткен күні?
Арын сатқан мал үшін антұрғанның
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.

Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып.
Мал мен бақтың кеселі ұя бұзар,
Паруардигәр жаратқан несін жан қып!

Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.

Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйер,
Өз үйінде шертиген паңы құрсын.

* * *

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран шықса қияға, жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.
Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
Күні бойы шабады бос салақтап.
Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
Қуанар иелері сонда ыржақтап.
Не таптық мұныменен деген жан жоқ,
Түні бойы күңкілдер құсын мақтап,
Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,
Қайран ел осынымен жүр далақтап.

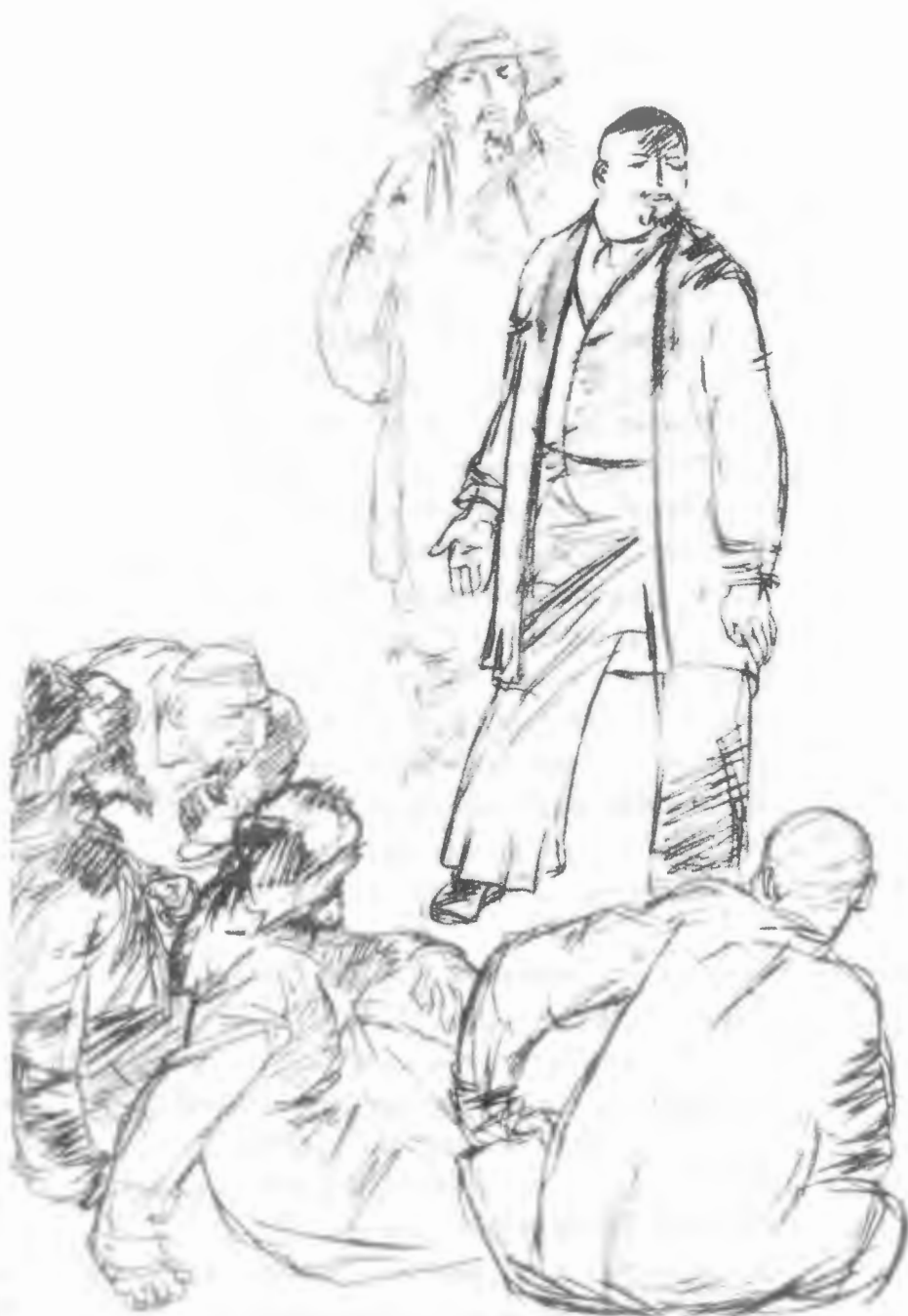

* * *

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым
 Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
 Жақсы менен жаманды айырмадың,
 Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.
 Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
 Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?
 Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
 Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
 Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
 Күндіз күлкің бұзылды, түнде — ұйқың.
 Көрсеқызар келеді байлауы жоқ.
 Бір күн тыртың етеді, бір күн — бұртың.
 Бас-басына би болған өңкей қиқым,
 Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?
 Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
 Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың.

Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың,
 Оның да алған жоқ па құдай құлқын?
 Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
 Сапырылды байлығың, баққан жылқың.
 Баста ми, қолда малға талас қылған,
 Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын.
 Оңалмай бойда жүрсе осы қыртың,
 Әр жерде-ақ жазылмай ма, жаным, тырқың?
 Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,

Қыр артымас болған соң, мінсе қырқың?
Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қылпың,
Не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың.
Ұғындырар кісіге кез келгенде,
Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын?

* * *

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,
Онын алып, тоқсаннан дәме қылып,
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?
Барып келсе Ертістің суын татып,
Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
Елді алып, Еділді алып есіреді,
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып.
Әрі-бері айналса аты арықтап,
Шығынға белшесінен әбден батып.
Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа
Құдай құмар қылыпты қалжыратып.
Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң,
Шаптырады қалаға бай да аңдатып.
Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан,
Қолға түсер сілесі әбден қатып.
Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

* * *

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға¹ қисайғанда.
Мұнан менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?

Ендігі жұрттың сөзі — ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр.
Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,
Ызаменен ыржиып күле алмай жүр.

Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр,
Қолдан беріп, қор болып, ала алмай жүр.

¹ Жыға — батырлардың дулығасының төбесіне қадап қоятын зат. Ақын адам басынан бағы тауды, басына іс түсуді бейнелеп айтқан.

Ел аулақта күш айтқан, топта танған,
Арсыз жұрттан көңілі тына алмай жүр.

Естілер де ісіне қуанбай жүр,
Ел азды деп надандар мұңаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа күпілдектер,
Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр.

Бектікте біреу бекіп тұра алмай жүр.
О дағы ұры-қарды тыя алмай жүр.
Қарсылық күнде қылған телі-тентек,
Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр.

Қарындас қара жерге тыға алмай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр.
Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі,
Не пайда, не залалды біле алмай жүр.

Жетілтіп жаз жайлауға қона алмай жүр,
Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр.
Қыс қыстауың — қып-қызыл ол бір пәле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр.

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,
Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр.
Сәлем — борыш, сөз — қулық болғаннан соң.
Қандай жан сырттан сөз боп, сыналмай жүр?

* * *

Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ,
Оларға жөн — арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп,
Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ.

Бір аршопкен¹ шапаны сондай шап-шақ,
Мүшесінен буынып, басады, алшақ.
Қас алдына жымырып келтірем деп,
Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ.

Жаздыгүні ақ бөркі бүктелмейді-ақ
Қолында бір сабау бар, о дағы аппақ.
Керегеге сабауды шаншып қойып,
Бөркін іліп, қарайды жалтақ-жалтақ.

Қу шалбар қулығына болған айғақ,
Тізесін созғылайды қалталанса-ақ.
Ұстаудағы кісідей мезгілі бар,
Күні бойы шешініп, бір т...-ақ.

Тірі жанға құрбы боп жап-жасында-ақ,
Қалжыңдамақ, қасынбақ, ыржаңдамақ.
Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып,
Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ.

¹ Аршопке — аршын деген сөзден алынған, өлшем мағынасында.

Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Бар өнері — қу борбай, сымпыс шолақ.

Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ.
Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
Сәлемдеспей, алыстан ыржаң қақпақ.

* * *

Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық,
Қартаймастай көрмелік, ойланалық.
Жастықта көкірек зор, уайым жоқ,
Дейміз бе еш нәрседен құр қалалық.

Бар ойы — өлең айтып, ән салалық,
Біреуді қалжың қылып қолға алалық.
Қызды ауылға қырындап үйір болса —
Көңіліне зор қуаныш бір бадалық¹.

Демендер өнбес іске жұбаналық,
Ақыл тапсақ, мал тапсақ, қуаналық.
Қызды сүйсең, бірді-ақ сүй, таңдап тауып,
Көрсө қызар, күнде асық — диуаналық.

Жастықта бір күлгенің — бір қаралық,
Күлкі баққан бір көрер бишаралық.
Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе,
Ең болмаса еңбекпен мал табалық.

Той болса, тон киелік, жүр, баралық,
Бірімізді біріміз аударалық.

¹ Бада (парсыша) — мақтанушылық.

Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер,
Күлкіні онша күйлеп, шуламалық.

Уайым — ер қорғаны, есі барлық,
Қиыны бұл дүниенің — қолы тарлық.
«Еһе-еһеге» елірме, бозбалалар,
Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық.

Салынба, қылсаң дағы сан құмарлық,
Алдыңда уайым көп шошынарлық:
Жарлылық, жалынышты жалтаң көздік,
Сүйкімі, икемі жоқ шалдуарлық.

Әсем салдық өлгенше кім қыларлық,
Оған да мезгіл болар тоқталарлық.
Ұрлық қылар, тентіреп тамақ асырар,
Болмаған соң жұмыс қып мал табарлық.

Басында әке айтпаса ақыл жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық,
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық?

Осы елде бозбала жоқ сөзді ұғарлық,
Үзілмес үмітпенен бос қуардық.
Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп
Жүрмесін деп, аз ғана сөз шығардық.

* * *

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса жарайды, қылса сұхбат.

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халынша.

Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,
Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар,
Оңғақ пұлдай былғайды, бір дым тисе.

Керек іс бозбалаға — талаптылық,
Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріңдікін бірің жеткіз!
Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
 Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.
 Біріңді бірің ғыззат¹ құрмет етіс,
 Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

Жолдастық, сұхбаттастық — бір үлкен іс,
 Оның қадірін жетесіз адам білмес.
 Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
 Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
 Салынсаң, салдаурлық қадір қоймас.
 Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,
 Төбетке өлекшіннің бәрі бір бәс.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
 Лапылдақ көрсеқызар нәпсіге ерме!
 Әйел жақсы болмайды көркіменен,
 Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!

Көп жүрмес жеңсікқойлық, әлі-ақ тозар,
 Жаңғырар жеңсікқұмар, жатқа қозар.
 Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
 Қылат еткізбес қылықты тамыршы озар.

Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
 Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
 Жар көңліне бір жанын пида қылып,
 Білместігің бар болса, қылар сабыр.

Шу дегенде көрінер сұлу артық,
 Көбі көпшіл келеді ондай қаншық.
 Бетім барда бетіме кім шыдар деп,
 Кімі паңдау келеді, кімі — тантық.

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
 Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.

¹ Ғыззат, ғыззат (арабша) — қадір, сый.

Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек.

Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми.
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, риаз² үстіндегі үй.

Жоқ болса қатыныңның жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі.
Майысқан, бейне гүлдей толықсыған,
Кем емес алтын тақтан жар төсегі.

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.

Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатыныңда болмасын оның көзі.

Кей құрбы бүгін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы — бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату!

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,
Еңбекпен терін сатып түзден жимас.
Меліш³ сауда сықылды күлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас.

² Риаз (арабша) — гүлбақша мағынасында.

³ Меліш (орысша) — мелочь, ұсақ-түйек.

Асық ұтыс сықылды алыс-беріс —
Тірі жанның қылғаны бүгін тегіс.
Бірі көйтке⁴ таласып, бірі арам қып,
Төбелескен, дауласқан жанжал-керіс.

Жас бала әуел тату бола қалар,
Ата-анадан жақын боп, ертіп алар.
Бірін бірі кұшақтап шуылдасып,
Ойын тарқар кезінде ұрыс салар.

Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бұрқылдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойыны мен,
Дәл соларға ұқсайды мына заман.

Жаман тату қазады өзіңе ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.

Қазақтың қайсысының бар санасы?
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі — арыз беру,
Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы.

⁴ Көйт — асық ойынында қарыз алу. Ұтылып қалса, көйт ойыниан қуылады.

* * *

Патша құдай, сыйындым,
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алғанда
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.
Самородный¹ сары алтын,
Саудасыз берсең алмайды
Саудыраған жезіне.
Саудырсыз сары қамқаны,
Садаға кеткір сұрайды
Самарқанның бөзіне.
Кеселді түйін шешілсе,
Кердең мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіне.
О да — құдай пендесі,
Түспей кетер деймісің,
Тәңірінің құрған тезіне?

¹ Самородный (орысша) — таза, қоспасыз деген мағынада.

* * *

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар,
Іздегені не болса, сол табылар.
Біреу астық алады, біреу — маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына сонан алар.
Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.
Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма?
Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар.
Жазған соң жерде қалмас тесік моншақ,
Біреуден біреу алып, елге тарар.
Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,
Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар.
«Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар,
Сәулесі бар жігіттер бір ойланар.

* * *

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой —
Бес асыл іс, көнсеңіз.
Жамандық көрсең нәфрәтлі¹,
Суытып көңіл тыйсаңыз.
Жақсылық көрсең ғибрәтлі²,
Оны ойға жисаңыз.
Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз?
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.

¹ Нәфрәтлі (арабша) — жиіркенішті.

² Ғибрәтлі (арабша) — үлгілі, өнегелі.

Ондай болмақ қайда деп,
 Айтпа ғылым сүйсеңіз.
 Сізге ғылым кім берер,
 Жанбай жатып сөнсеңіз?
 Дүние де өзі, мал да өзі,
 Ғылымға көңіл берсеңіз.
 Білгендердің сөзіне
 Махаббатпен ерсеңіз.
 Ақыл сенбей сенбеңіз,
 Бір іске кез келсеңіз.
 Ақсақал айтты, бай айтты,
 Кім болса, мейлі, сол айтты—
 Ақылменен жеңсеңіз—
 Надандарға бой берме,
 Шын сөзбенен өлсеңіз.
 Аят, хадис емес қой,
 Күпір³ болдың демес қой,
 Қанша қарсы келсеңіз.
 Көп орында көріне айтпа,
 Біздің сөзге ерсеңіз.

Мұны жазған кісінің
 Атын білме, сөзін біл!
 Осы жалған дүниеден
 Шешен де өткен не бұлбұл.
 Көсем де өткен не дүлдүл.
 Сөз мәнісін білсеңіз,
 Ақыл — мизан⁴, өлшеу қыл.
 Егер қисық көрінсе,
 Мейлің таста, мейлің күл.
 Егер түзу көрінсе,
 Ойлап-ойлап, құлаққа іл.
 Ақымақ көп, ақылды аз,
 Деме көптің сөзі пұл.
 Жақынның сөзі тәтті деп,
 Жақыным айтты дей көрме.
 Надандықпен кім айтса,

³ Күпір (арабша) — діннен шығу.

⁴ Мизан (арабша) — таразы.

Ондай түпсіз сөзге ерме.
Сізге айтамын, хаушім — бұл.
Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі — тұл.
Сөзіне қарай сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл—
Ғұламаһи Дауани¹,
Солай депті ол шыншыл.
Сөзін оқы және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма,
Жас уақытта көңіл — гүл.

¹Ғұламаһи Дауани — Шығыс ғалымы

* * *

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жотасы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлық, сіңірлі, аяғы тік,
Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ.

Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы.
Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі сығыңқы, аламайлы.

Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті,
Өзі санды, дөнгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті.

Шілдерлігі жуандау, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді, мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек.

Тығылмай әм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып, еліріп басса әсем.
Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен осындай ат мінбесем.

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей.

ЖАЗ

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап;
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, күліп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,

Жағалайды шешесін
Ет әпер деп қыңқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бүрқылдап.
Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
Әрине деп мақұлдап.
Ақ көйлекті, таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен
Малыңды әрі қайтар деп,
Малшыларға қаңқылдап.
Бай байғұсым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған
Жас бозбала бір бөлек
Су жағалап қутыңдап.
Қайырып салған көк құсы
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап.
Өткен күннің бәрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

* * *

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы —
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шариғатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы —
Білсем деген таласы.
Прошение¹ жазуға
Тырысар, келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы?
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Иждиһатсыз², михнатсыз
Табылмас ғылым сарасы.
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?
Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды.

¹ Прошение (орысша) — арыз, өтініш.

² Иждиһат (арабша) — талап, жігер.

Қаны бұзық өзі ойлар
 Қу менен сұм боларды,
 Орыста қалар жаласы.
 Бұл іске кім виноват³.
 Я Семейдің қаласы,
 Я қазақтың аласы?
 Ойында жоқ бірінің
 Салтыков пен Толстой,
 Я тілмаш, я адвокат
 Болсам деген бәрінде ой,
 Көңілінде жоқ санасы.
 Ақылы кімнің бар болса,
 Демес мұны тілі ащы.
 Айтыңызшы, болсаңыз
 Здравомыслящий⁴,
 Ақыл айтпай ма ағасы?

Пайда ойлама, ар ойла,
 Талап қыл артық білуге.
 Артық ғылым кітапта,
 Ерінбей оқып көруге.
 Военный⁵ қызмет іздеме,
 Оқалы киім киюге.
 Бос мақтанға салынып,
 Бекер көкірек керуге.
 Қызмет қылма оязға,
 Жанбай жатып сөнуге.
 Қалай сабыр қыласың,
 Жазықсыз күнде сөгуге?
 Өнерсіздің қылығы —
 Тура сөзін айта алмай,
 Қит етуге бата алмай,
 Қорлықпенен шіруге.
 Аз ақшаға жалданып,
 Өнбес іске алданып,
 Жол таба алмай жүруге.

³ Виноват (орысша) — кінәлі, айыпты.

⁴ Здравомыслящий (орысша) — зерек, әр істі ақылмен ойлап шешетін адам.

⁵ Военный (орысша) — әскери.

Алыс та болса іздеп тап,
Кореннойға⁶ кіруге,
«Талапты ерге нұр жауар»,
Жүріп өмір сүруге.
Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың⁷ тура келуге.
Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге.
Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой⁸.
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой,
Қалайынша қайда енуге?

⁶ Коренной (орысша) — ежелгі, негізгі, тұрақты. Бұл жерде істің ең орындысын табу деген мағынада.

⁷ Счет (орысша) — есеп.

⁸ Занимайся прямотой (орысша) — турашыл, батыл бол деген мағынада.

* * *

Өкінішті көп өмір кеткен өтіп,
Өткіздік бір нәрсеге болмай жетік.
Ойшылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп.

Үлгісіз жұртты үйретіп, қалдық кейін,
Көп надандар өзіне тартар бейім.
Арылмас әдет болды күлкішілдік,
Ыржаң-қылжаң ит мінез дегендейін.

Тура тілді кісіні дейміз орыс,
Жиреніп, жылмаңдықты демес бұрыс.
Жылпылдақтан айырылып, сенісе алмай,
Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.

Сенімі жоқ серменде¹ сырды бұзды,
Анық таза көрмейміз досымызды.
Қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ,
Жүрегінде жатады өкпе сызы.

Дос-асықтың болмайды бөтендігі,
Қосылған босаспайды жүрек жігі.

¹ Серменде — сенділіп босқа жүрген адам. Негізі парсының шаһрбант — деген сөзінен шыққан.

Біздің доспыз, асықпыз дегеніміз—
Жалғандықтан жасалған көңіл жүгі.

Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым, жасыдым да.
Көрмеген көп дүние көл көрінді,
Кірлемеген көңілдің ашығында.

Құдай берген бұл достық — кәннің² бірі,
Мұңдасқанда қалмайды көңіл кірі.
Қолдан достық жасап ем болар-болмас,
Итмұрындай наданның жыртты бірі.

Сол досты сая таппай іздейді жан,
Жоқтайды күңіреніп, қозғалып қан.
Жау жабылса бұзылмас жан көрмедім,
Артық жолдас таппадым татулықтан.

² Кән (арабша) — кен, кеніш (рудник). Ауыспалы мағынада: мейірімділік бастауы, қайырымдылық, ізгілік; негізгі мағынасында Құдайдың эпитеті.

* * *

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсеқызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан, ала ауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді,
Ол — арсыздық белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай,
Іс қылмай ма ол кісі?
Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ ырғып түсем деп,
Мертігеді, жатады.
Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады.
Бұл нең десе біреуге,
Жоқ нәрсені шатады.
Құтылам деп ісінен,
Бәрін көріп кісіден,
Шығынға әбден батады.
Бұл болмаса онысы,
Аударылып қонысы,
Алыстан дәм татады.
Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып ой таппай,

Құр үйінде жатады.
Ел қыдырып ас ішіп,
Еркек арын сатады.
Бала-шаға, ұрғашы
Үйде жаурап қатады.

Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп,
Пысық деген ант шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.
Пысық кім деп сұрасаң —
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай.
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік, өсек мақтанға
Ағып тұрса бейне су.
Ат-шапаннан кем көрмес,
Біреу атын қойса «қу».
Қу нәпсісін тыя алмай,
Атым шығып жүрсін деп,
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтаққа
Арақ ішпей мас болса
Ел тыныш болса азады,
Ерігіп өле жазады.
Үйде отырса салбырап,
Түзге шықса албырап,
Кісіні көрсе қылжаңдап,
Қалжыңшылсып ыржыңдап,
Өз үйінде қипаңдап,
Кісі үйінде күй таңдап.
Ақылы бар кісіні
Файбаттайды, даттайды.
Ауқаты бар туғанды
Қайырсыз ит деп жаттайды.

Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді,
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді.
Қу тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері:
Харекеті — әрекет.
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,
Абайлаңыз, байқаңыз —
Елдің жайы солай-ды.

* * *

Бөтен елде бар болса
Ежеттесің, сыйласың,
Сыбырлас, сырлас көп болған
Көптен тату қимасың,
Басыңа жұмыс түскен күн
Татулықты бұрынғы
Не қылып ол ойласын?
Ашып берер жауыңа
Өзі көрген қоймасын.
Желіккен жауға кез болса
Араздығы сөз болса,
«Бәрекелді батыр» деп,
«Мықты боп бара жатыр» деп,
Мақтап-мақтап қоздырар.
Ескі досын көргенде,
Есебі жоқ ант ішіп,
Аруақ, құдай айтысып,
Сыр алғалы айттым деп,
Жауыңды алдап қайттым деп,
Құдайдан қорықпай, антұрған,
Иман жүзін тоздырар.
Келіп-кетіп көп жүріп,
Мен досыңмын деп жүріп,
Дұспандығын оздырар.
Алдайды деп жауыңа,
Ел тарттырмай баурыңа,

Көрінгенді азғырар.
Кеселді болып бітеді
Жақсыға біткен жақындар.
Жау жағадан алған күн
Өздері иттей тақымдар.
Үйде отырып ескенде,
Бәрі шешен қақылдар.
Аулаққа шығып біріне
Бірі сөзін мақұлдар.
Жау көп болса басыңда,
Бірі қалмас қасыңда.
Жетектесең, табандар.
Далаға шығып өзіңді
Жаудан бетер жамандар.
Жалбарынып күн көріп,
Жақынын сатып, жөн көріп,
Қалтаң-құлтаң амалдар.
Туысқанға кекшілі
Жас баладан бетер-ді,
Ойлау да жоқ, білу жоқ
Келер менен кетерді.
Жақынға еріп, мал салмай,
Жауды көріп, жан салмай,
Қайдан ғана біледі
Ауыр менен жеңілдің
Арасымен өтерді?
Жолдас аз боп сасқанда,
Әуел сонан есітесің
«Ат үстінен көтерді».
Ауыр жұмыс кез болса,
Араздығы сөз болса,
Араз кісі болғансып,
Сылтау етер бекерді.
Үйренбейді кісіден
Кіржіңдеп жүріп кекер-ді.
Оңалып егер алдыңыз,
Әр жерден-ақ көбейер
Ажарлыңыз, малдыңыз.
Пәленшені ұрам деп,

Түгеншені қырам деп,
Таршылықта қайрандап,
Кеңшілікті ойрандап,
Көп батырға қалдыңыз.
Егер тілін алмасаң,
Бықсып шірір ішінен.
Әркімде-ақ бар ғой туысқан,
Қайсысы жауды қуысқан?
Күн ашықта мойныңда,
Арылмас міндет болған соң,
Әркімнің көңілі суысқан.
Жақсыға біткен ағайын
Өз үйінде кезексіз
Шешен келер сартылдап.
Біреу білер жер келсе,
Сөз таба алмас қалтылдап.
Қалжыңға келер шорқақтау,
Жауға келер қорқақтау,
Еркін жерде ызақор.
Томырық келер тарқылдап.
Әдеппенен тамылжып,
Мінезі тәтті болмайды,
Сасық паңдау келеді,
Қырт, мақтаншақ оңбайды,
Кісімсініп жалпылдап.
Біреуге өктем іс қылса,
Өз күшім деп ойлайды.
Егер күші жүрмесе,
Бағанағы жақсының
Қылғаны деп қоймайды.
Жат айбынар ісі жоқ,
Жау айдынар күші жоқ,
Өз еркіне жіберсең,
Ешнәрсеге тоймайды.
Қалжыңы — теріс, сөзі — ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді.
Өз тентегін көрмейді,
Қазан бұзар бір қырыс.
Сондай кесел туысқан

Қай жерінен болады
Көңілге медеу, ол тыныс?
Жалығуды пәледен
Жұрт ұмытты біржола.
Шыныменен тамам ел
Кете ме екен ит бола?
Ішкені мас, жеген тоқ,
Уайым айтар біреу жоқ,
Тым болмаса болмады
«Бұлт ала, жер шола».
Келелі кеңес жоғалды,
Ел сыбырды қолға алды.
Ел ішінде бітімші
Түгел алып қайтпайды
Сұрай келген бір малды.
Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолғасқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Бітім қылып бір кісі
Адал малын алмайды.
Қызығы кеткен ел бағып,
Қисыны кеткен сөз бағып,
Ейдігі атқа мінгендер.
Күнде ертеңге талмайды.
Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа?
Жатқа қарар беті жоқ,
Жалынбай тұрар к... жоқ,
Ісі кетер шалысқа.
Ел бүлігі Тобықты
Көп пысыққа молықты.

Малдының малын көре алмай,
Борышын түгел бере алмай,
Көрінгенге обықты.
Қазақтың малын сапырып,
Көп бәлеге шатылып,
Кесепатқа жолықты.
Өзінен шыққан жақсылар
Түзей алмай зорықты.
Бөтен елдің адамы,
Тынбаған соң арамы,
Көңілі әбден торықты.
Саудагер қашты бұл елден,
Несиесін жия алмай.
Бұралқылар сандалды,
Жуандарға сыя алмай.
Сенімсіз болды алашқа,
Барымтас-тын тыя алмай.
Нанымы жоқ, анты бар,
Ел нұсқасы кетті ғой,
Елмін деген салты бар,
Әлі күнге уайым
Қылған жан жоқ, ұялмай.

* * *

Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол — ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тындаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят¹, хәдис² — сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал³ келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз
Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы.

Мешіттің құтпа⁴ оқыған ғұламасы,
Мүнәжәт⁵ уалилердің⁶ зар наласы.
Бір сөзін бір сөзінен қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

¹ Аят (арабша) — құран сөзі.

² Хәдис (арабша) — Мұхаммед пайғамбардың сөзі.

³ Бәйіт (арабша) — өлең. «Бәйітмысал» — мысал өлең, үлгі-өнеге өлең.

⁴ Құтпа, хотбә (арабша) — уағыз оқу, сөйлеу мағынасында.

⁵ Мүнәжәт, монежат (арабша) — Аллаға жалбарыну, мақтау сөз айту.

⁶ Уәли (арабша) — әулие, пайғамбар.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қышты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап,
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған, малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
Қусың десе, қуанып жүр алшаңдап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп «жау мұңдалап».

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап —
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

* * *

Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол
Қаза көрген жүрегі жаралы — ол.
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл,
Қыз таныстыр — қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен беташар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?

Бала туса, күзетер шілдеhana,
Олар да өлең айтар шулап жана.
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы, бос қақпай елең-селең.

Өлеңді айтпақ түгіл, ұға алмайсың,
Айтсаң да, үддасынан¹ шыға алмайсың.

¹ Үдда (арабша) — шек, шегі деген сөз. Бұл арада ауыспалы мағынада, яғни шегіне жетер, жеткізу деген ұғымда қолданылған.

Сен білмейді екен деп айтпасын ба,
Неге мұнша сіресіп құп алмайсың?

Өлең деген — әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық, орайлы жарасымы.
Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы?

Қарны тоқ хасса² надан ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар көкірегі болса көзді.
Қадірін жақсы сөздің білер жанға
Таппай айтпа оған да айтар кезді.

Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйсінерлік адамды құрмет қыл,
Аулақ бол әнін сатып нәрсе алғаннан.

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ,
Ондай жерде сөз айтып болма мазақ.
Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі — жамау, бірі — құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау!

Мақсұтым — тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

² Хасса (арабша) — нағыз айқын.

КҮЗ

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
 Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
 Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
 Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
 Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
 Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
 Жапырағынан айрылған ағаш, құрай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
 Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
 Енесіне иіртіп шуда жібін,
 Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
 Астында ақ шомшы¹ жүр, ол бір керуен.
 Қай ауылды көрсең де, жабырқаңқы,
 Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең,
 Көңілсіз қара суық қырда жүрсең.
 Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
 Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең.

¹ Шомшы — астық екпеген ел басқа елге түйемен барып астық алып қайтады, сонда түйе бос барады да, шом артады.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы.

* * *

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай —
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй.
Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.

Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын.
Бір жағынан қысқанда жел де азынап.

Кәрі қой ештеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Қар жауса да, тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып,
Бала шықса асынан үзіп-жұлып,
Біқ жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып.

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр.
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей,
Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы.

ҚЫС

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
 Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
 Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
 Басқан жері сықырлап, келіп қалды.
 Дем алысы — үскірік, аяз бен қар,
 Кәрі құдаң — қыс келіп, әлек салды.
 Ұшпадай¹ бөркін киген оқшырайтып,
 Аязбенен қызарып ажарланды.
 Бұлттай қасы жауып екі көзін,
 Басын сіліксе, қар жауып, мазаңды алды.
 Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,
 Алты қанат ақ орда үй шайқалды.
 Әуес көріп жүгірген жас балалар,
 Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
 Шидем мен тон қабаттап киген малшы
 Бет қарауға шыдамай теріс айналды.
 Қар тепкенге қажымас қайран жылқы
 Титығы құруына аз-ақ қалды.
 Қыспен бірге тұмсығын салды қасқыр.
 Малшыларым, қор қылма итке малды.
 Соныға малды жайып, күзетіңдер,
 Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
 Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
 Құр жібер мына антұрған кәрі шалды.

¹ Ұшпа — бұлт, шоқ-шоқ болып жөңкіген бұлт.

* * *

Желсіз түнде жарық, ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі.

Тау жаңғырып, ән қосып
Үрген ит пен айтаққа.
Келмеп пе едің жол тосып
Жолығуға аулаққа?

Таймаңдамай тамылжып,
Бір суынып, бір ысып,
Дем ала алмай дамыл қып,
Елең қағып, бос шошып.

Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүрегі,
Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі?

* * *

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау.
Бүгінгі дос — ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!
Өз үйінде өзендей
Күркірейді, айтса дау.
Кісі алдында кірбеңдеп,
Шабан, шардақ және шау.
Мұндай ма едің ана күн,
Мұның қалай, батыр-ау?
Үш күн арқаң босаса,
Бола қалдың бас асау.
Жан қысылса, жайтаңдап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге
Жат мінезсің жабырқау?
Ұрлық пенен қулыққа
Байлағанда, кестің бау.
Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау.
Топ болғанда көресің
Түрлі дауды жүз тарау.
Аяғында сендейлер
Көрмей жүр ме ханталау?

Қайта кірер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсең де,
Керек күні бір бар-ау.

КҮЛЕМБАЙҒА

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе, жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымыңдап.

Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
«Ояз шықты, сыяз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті лүпілдеп.
Тың тұяқ күнім, сүйтсе де,
Қарбаңдадым өкімдеп.
Старшын, биді жиғыздым:
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,
«Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрің күтін» деп.
Қайраттанып халқыма

Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
«Құдай қосса, жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын:
«Бергем жоқ, — деп, — белімді».
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.
Көрсеттім деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның к... көрінді.
Қазақты жеген қайратты «ер»
Ұрынды да берінді.
Әрлі-берлі тартысып,
Ісі арамы жеңілді.
Алқыны күшті асаулар
Ноқтаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі сөз боп терілді.
Қайрауы жеткен қатты би
Қайрылып нетсін көңілді.
Өз малым деп қойған мал
Иесіне берілді.
Ақылы жандар қамалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейді,
Болыстың к... шөмейді,
Қайтсін байғұс демейді,
Бір кептірмей терімді.

Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдап.
Етек кеткен жайылып
Ат к... жалпылдап.

Оязға жетсін деген боп,
 Боқтап жүрмін барқылдап.
 Кейбіреуге таяғым
 Тиіп те кетті бартылдап.
 Пысықтың көбі бұғып жүр,
 Беттесе алмай шаңқылдап.
 Ашылып омырау, күн ыстық,
 Қойын кетті алқылдап.
 Елі жөнді болыстар
 Мақтанып жүр тарқылдап.
 Күлкісі жақсы қарқылдап,
 Үні бөлек сартылдап.
 Сөйлесе кетсе бір жерде,
 Ағыны қатты аңқылдап.
 Оязға кірсе, өзгеден
 Мерейі үстем жарқылдап.
 Елің бұзық болған соң,
 Ояз жатыр шартылдап.
 Табаныңнан тозасың,
 Құр жүгіріп тарпылдап.

Антұрғанмын өзім де,
 Бір мінезбен өтпеймін.
 Момындық күшті екенін,
 Көрсем дағы күтпеймін.
 Сыяздан соң елімді
 Қысып алып кетпеймін.
 Әуелде к... бос кәпір,
 Мықтыға не қып беттеймін?
 Жуанды қойып, жуасты
 Біраз ғана шеттеймін.
 Ояз бардағы қылықты
 Ояз жоқта етпеймін.
 Кәкір-шүкір, көр-жерді
 Пайда көріп етпеймін.
 Мынау арам, тентек деп,
 Еш кісіні теппеймін.
 Өзімдік бол деп ел жиып,
 Құрастырып, септеймін.

Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп, «құп» деймін.

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар.
Айлам құрсын, білемін —
Болыстықтың жолы тар.
Қайтіп көмек болады
Антұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлашы,
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Ендігі сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар,
Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.
Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойлаңдар.
Кәтелешке көбейді,
Сөгіс естіп, тозды ажар.
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел, құтқар!
Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкәр?
Ел жайылды, жетпей ме
Оязға да бір хабар?
Тағы бүйтіп кеттің деп
Қозғау салар, қолға алар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар.
Кірлі болып түскен соң,
Көрген күнім не болар?
Өзіне мәлім, тентектер
Өз бетімен не табар?
Қағаз берер, қарманар,
Аяғында сандалар.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың

Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым зақуншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып құсамын
Темір көзді сарайды.

* * *

Біреуден біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса,
Оқыған, білген — білген-ақ,
Надан — надан-ақ сан қылса.

Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Надан жөндіге жөн келмей,
Білер қайдағы шәргезді.

Надан қуанар, арсаңдар,
Таңырқап тұра қалсаңдар.
Татымды ештеме болмас,
Адамсып босқа талтаңдар.

Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда,
Ісі жоқ — теріс пе, оң ба?
Тіленіп, телміріп ізденер,
Тиын ба, яки бір сом ба?

Ит көрген ешкі көзденіп,
Елерме жыңды сөзденіп.
Жасынан үлгісіз шіркін.
Не қылсын өнер ізденіп.

Кісімсіп белгілі білгіш,
Біреуге сондай-ақ күлгіш.
Бұлықсып, бұлданып босқа,
Өзімшіл, оңбаған шерміш.

Кісіде бар болса талап,
Отырмас ол бойын балап,
Жүрер, әрқайдан ізденер,
Алар өз сүйгенін қалап.

* * *

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға?!

Күлмең қағып қасқайып,
Салынып ап мақтанға.
Таң қаламын қампайып,
Жоқты-барды шатқанға.

Үйі мәз боп, қой сойды
Сүйіншіге шапқанға.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі тыныш жатқанға.

Еш нәрсе емес жұбанар
Ақыл көзбен баққанға.
Жас баладай қуанар,
Бір дәмдіні татқанға.

Көзі барлар ойының
Күлер к... ін ашқанға,
Қасиетін бойының
Бекер төгіп шашқанға.

Қуанарлық қыз емес
Жылтырауық таққанға.
Өзгелерді, біз емес,
Түсірмекші қақпанға.

Осы да есеп бола ма
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса жолама
Бос желігіп шапқанға.

Бір бес надан, оңбассың,
Нансаң, онын қосқанға.
Жасық, жаман болмассың,
Жамандықтан қашқанға.

Ол «болдым-ақ» дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбірер,
Елертіп көзді аспанға.

Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба.
Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.

Одан үміт кім қылар,
Жол табар деп сасқанда?
Үйтіп асқан жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға.

* * *

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.

Жүрегі — айна, көңілі — ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Әбілет басқан елерме
Сөзге жуық келер ме?
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?

«Айтшы-айтшылап» жалынар,
Ұққыш жансып шабынар.
Ұқпай жатып жалығар
Ұйқылы-ояу бойкүйез.

Жас баладай жеңсікқой,
Байлаулы емес ақыл, ой.
Ойлағаны — айт пен той,
Ыржаң-қылжаң ит мінез.

Сұлу қыз бен я батыр
Болмаған соң, тәйірі алғыр,
Шығып кетер, я қалғыр,
Оған ақыл — арам без.

Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп,
Дертті ішіне ем көріп,
Неге алтынды десін жез.

«Ой, тәңір-айшыл» кер есек,
Қулық, сұмдық не өсек,
Болмаған соң, бір есеп —
Мейілі қамқа, мейілі бөз.

СЕГІЗ АЯҚ

Алыстан сермеп,
 Жүректен тербеп,
 Шымырлап бойға жайылған;
 Қиуадан шауып,
 Қисынын тауып,
 Тағыны жетіп қайырған —
 Толғауы тоқсан қызыл тіл,
 Сөйлеймін десең өзің біл.

Өткірдің жүзі,
 Кестенің бізі
 Өрнегін сендей сала алмас;
 Білгенге маржан,
 Білмеске арзан,
 Надандар бәһра¹ ала алмас.
 Қиналма бекер, тіл мен жақ,
 Көңілсіз құлақ — ойға олақ.

Басында ми жоқ,
 Өзінде ой жоқ,
 Күлкішіл кердең наданның;
 Көп айтса көнді,
 Жұрт айтса болды —
 Әдеті надан адамның;
 Бойда қайрат, ойда көз
 Болмаған соң, айтпа сөз.

¹ Бәһра (парсыша) — пайда, білімиен үлес.

Қайнайды қаның,
 Ашиды жаның,
 Мінездерін көргенде;
 «Жігерлен, сілкін,
 Қайраттан, беркін»
 Деп насихат бергенде;
 Ұятсыз, арсыз салтынан,
 Қалғып кетер артынан.

Аулаққа шықпай,
 Сыбырлап бұқпай,
 Мейірленбес еш сөзге;
 Пайдасыз тақыл —
 Байлаусыз ақыл,
 Атадан бала ойы өзге;
 Санасыз, ойсыз, жарым ес,
 Өз ойында ар емес.

Тасыса өсек,
 Ысқыртса кесек —
 Құмардан әбден шыққаны;
 Күпілдек мақтан.
 Табытын қаққан² —
 Аңдығаны, баққаны;
 Ынсап, ұят, терең ой
 Ойлаған жан жоқ, жауып қой.

Болмасын кекшіл,
 Болсайшы көпшіл,
 Жан аямай кәсіп қыл;
 Орынсыз ыржаң,
 Болымсыз қылжаң
 Бола ма дәулет, нәсіп бұл?
 Еңбек қылсаң ерінбей,
 Тояды қарның тіленбей.

² Табытын қаққан — кісі өлімі сирей бастаса, мешіттің ашкөз, надан мәзендері мешіт қоймасында тұратын өлген адамды салып шығартын табытты таяқпен қағып, өлім шақыратын жаман әдеті болған. Ақын соны ауыспалы мағынада қолданған.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
 Үйреіп, ойлап, мал ізде;
Адал бол — бай тап,
Адам бол — мал тап,
 Қуансаң қуан сол кезде;
 Бірінді, қазақ, бірің дос
 Көрмесең, істің бәрі бос.

Малыңды жауға,
Басыңды дауға
 Қор қылма, қорға, татулас;
Өтірік, ұрлық,
Үкімет зорлық
 Құрысын, көзің ашылмас;
 Ұятың, арың оянсын,
 Бұл сөзімді ойлансын.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
 Аздырар адам баласын;
Таласып босқа,
Жау болып досқа,
 Қор болып, құрып барасың;
 Өтірік шағым толды ғой,
 Өкінер уақытың болды ғой.

Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал
 Деген кім бар сендерге?
Қулықты көргіш,
Сұмдықты білгіш
 Табылар кісі жөндерге.
 Үш-төрт жылғы әдетің
 Өзіңе болар жеидетің.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
 Қаңғыртты, қысты басымды;

Тарылды көкірек,
 Қысылды жүрек,
 Ағызды сығып жасымды;
 Сүйеніп күлкі тоқтыққа,
 Тартыпты өнер жоқтыққа.

Қайратым мәлім,
 Келмейді әлім,
 Мақсұт — алыс, өмір — шақ;
 Өткен соң базар,
 Қайтқан соң ажар,
 Не болады құр қожақ?!
 Кеш деп қайтар жол емес,
 Жол азығым мол емес.

Бір кісі мыңға,
 Жөн кісі сұмға,
 Әлі жетер заман жоқ;
 Қадірлі басым,
 Қайратты жасым
 Айғаймен кетті, амал жоқ;
 Болмасқа болып қара тер,
 Қорлықпен өткен қу өмір.

Сөзуар білгіш,
 Зақұншік, көргіш,
 Атанбақ — мақсұт, мақтанбақ;
 Жасқанып, қорқып,
 Жорғалап, жортып,
 Именсе елің, баптанбақ;
 Қарғағанын жер қылмақ,
 Алқағанын зор қылмақ.

Хош, қорықты елің,
 Қорқытқан сенің
 Өнерің қайсы, айтып бер;
 Ел аңдып сені,
 Сен аңдып оны,
 Қылт еткізбей бағып көр;

Ойнасшы қатын болса қар,
Аңдыған ерде қала ма ар?

Көмексіз көзің,
Бір жалғыз өзің
Баға алмай, басың сандалар;
Бауырыңа тартқан,
Сырыңды айтқан
Сырласың сырт айналар;
Ол қаны бұзық ұры-қар,
Қапысын тауып сені алар.

Басы-көзі қан боп,
Арқа-басы шаң боп,
Және тұрып жылпылдап;
Жығылып тұрып,
Буыны құрып,
Тағы қуып салпылдап —
Абұйыр қайда, ар қайда?
Әз басыңа не пайда?

Ит үрсе, бала
Таяғын ала,
Қуады итпен кектесіп;
Ұрысқансып «ой» деп,
«Ұят» деп, «қой» деп,
Үлкендер тыяр; «тек» десіп.
Оны білсең, мұның не?
Мен де ұят іс қылдым де.

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
Талаптың дәмін татуға;
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатуға;
Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім — күн емес.

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім;
Құлағын салмас,
Тіліңді алмас
Көп наданнан түңілдім;
Екі кеме құйрығын
Ұста, жетсін бұйрығың.

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық;
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас — бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас.

Жаяуы қапты,
Аттысы шапты,
Қайрылып сөзді кім ұқсын;
Іште дерт қалың,
Ауыздан жалын
Бұрқ етіп, көзден жас шықсын;
Күйдірген соң шыдатпай,
Қоя ма екен жылатпай?

Мамықтан төсек,
Тастай боп кесек,
Жамбасқа батар, ұйқы жоқ;
Сыбыр боп сөзі,
Мәз болып өзі,
Ойланар елдің сыйқы жоқ;
Баяғы қулық, бір алдау,
Қысылған жерде — жан жалдау.

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ;

Ағайын бек көп,
Айтамын ештеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ;
Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым — тап шыным!

* * *

Сәулең болса кеудеңде,
 Мына сөзге көңіл бөл.
 Егер сәулең болмаса,
 Мейлің тіріл, мейлің өл.
 Танымассың, көрмессің,
 Қаптаған соң көзді шел.
 Имансыздық намазда —
 Қызылбастың¹ салған жол.
 Көп шуылдақ не табар,
 Билемесе бір кемел?
 Берекелі болса ел —
 Жағасы жайлау ол бір көл.
 Жапырағы жайқалып,
 Бұлғақтайды соқса жел.
 Жан-жағынан күркіреп
 Құйып жатса аққан сел,
 Оның малы өзгеден
 Өзгеше боп өсер тел.

Берекесі кеткен ел —
 Суы ашыған батпақ көл.

¹ Қызылбастар — қызылбаши (түрікше) — Иран жеріндегі көшпелі түріктерден құрылған, шах Исмаил бірінші мемлекетінің ең басты күші болады. Қызылбастар әскері жауынгерлерінің ерекшелік белгісі — он екі қызыл жолақты сәлде болған. Парсы жұртын қызылбастар деп атау осыдан шыққан.

Құс қаңқылдап, жағалап,
Сулай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал
Тышқақ тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын, ол бір — шөл.

Единица² — жақсысы,
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл?
Берекеңді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы сол.
Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел!

² Единица (орысша) — бір; жалғыз, дара мағынасында.

* * *

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергек үшін.

Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,
Сырын танып іс бітпес, сырын көрмей.
Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
Таң қаламын, алдыңғы айтқанды ұқпай,
Және айта бер дейді жұрт тыным бермей.

Сөз айттым «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары-ала қыз».
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп, жиренбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Батырдан барымташы туар даңғой,
Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой.
Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой.

Бес-алты мисыз бәңгі¹ күлсе мәз боп,
Қинамай қызыл тілді кел, тілді ал, қой!

Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.
Сәнқой, даңғой, ойнасшы, керім-кербез,
Қанша қызық болады өзіңізге?

¹ Бәңгі (парсыша) — нашақор.

* * *

Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл — қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.
Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

* * *

Ғашықтық, құмарлықпен — ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.
Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.

Көңілімнің рақаты сен болған соң,
Жасырынба, нұрыңа жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жансың?!

Ғашықтық келсе, жеңер бойыңды алып,
Жүдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, суыр, үміт үзсе,
Дәмеленсе өртенер күйіп-жанып.

* * *

Қор болды жаным,
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.
Тағдыр етсе Алла,
Не көрмейді пәндә?

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамырықты көңіл,
Қайтсе болар жеңіл?

Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман.
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
Жай таба алмай жүрек,
Жасыған соң сүйек.

Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол — қылған дәрім
Ғашығымның жанына.
Оңалдырып ойды,
Түзетпей ме бойды?

* * *

Сен мені не етесің?
Мені тастап,
Өнер бастап
Жайыңа
Және алдап,
Арбап,
 Өз бетіңмен сен кетесің.
Неге әуре етесің?
Қосылыспай,
Басылыспай,
Байыңа
Және жаттан
Бай тап,
 Өмір бойы қор етесің.

Ет жүрек өртенді,
От боп жанып,
Жалын шалып
Ішіме.
Иттей қормын,
Зармын,
 Сен үздің ғой бұл желкемді.
Кім білер ертеңді?
Өлім айтпас,
Келсе қайтпас кісіге.
Бүгінгі күн

Бармын,
Жолдас еттің сен бөтенді.

Ғашықтық — қиын жол.
Жетсең — жеттің.
Жетпей өттің,
Не болды?
Арманда өмір
Өтті,
Ойлар ма екен бір мені сол?
Салдырап аяқ-қол,
Жетпей сертке,
Ішім дертке
Тез толды.
Ажал уақыты
Жетті,
Мен өлейін, сен сау-ақ бол.

Шын жүрек — бір жүрек,
Қайта толқып,
Жолдан қорқып
Айнымас.
Шегінісіп
Қайтпас,
Өлсе бір сөзбен, не керек?
Білесің, сен зерек,
Мен пәндеңе,
Болды деме,
Кел, қарас.
Ешкім сөгіс
Айтпас,
Рахым қылсаң, кел ертерек!

Шын ғашық мен саған!
Кейіп жүрсем,
Сені көрсем,
Ләм-мим деп
Бір сөз айтар
Хал жоқ,
Еріп кетер бой сол заман.

Ойыңды сен маған
Бір бөлмедің,
Тез келмедің,
Мені іздеп.
Ішіңде ыстық
Қан жоқ,
Тас бауыр жар, бол қош аман!

Жар, сенің көңілің тоқ,
Ақ етіңді,
Нұр бетіңді
Меншікті
Қылмаған соң
Алла,
Өзі сорлы етсе, амал жоқ.
Сен аттың жөнсіз оқ,
Тәңірі — қазы
Тас таразы,
Тентекті
Сұрамас деп
Қалма,
Серт бұзғанның, біл, орны — шоқ.

ЖІГІТ СӨЗІ

Айттым сәлем, қалам қас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар — артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас,
Бір бетінен қайрылмас.
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айрылмас.

Көзім жатқа қарамас,
Жат та маған жарамас.
Тар төсекте төсіңді
Иіскер ме едім жалаңаш?

Иығымда сіздің шаш,
Айқаласып тай-талас,
Ләззат алсақ болмай ма,
Көз жұмулы, көңіл мас?

Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас.

Сіздей жардың жалғанда,
Қызығына жан тоймас.

Етің етке тигенде,
Демің тиіп сүйгенде,
Тән шымырлап, бой еріп,
Ішім оттай күйгенде.

Жүрек балқып игенде,
Ішкі сырды түйгенде,
Іздеп табар сұңқармын,
Жарастықты шүйгенде.

Қылығында жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ыстық тартып барасың,
Бір сағаттан бір сағат.

Сіз — қырғауыл жез қанат,
Аш бетінді, бері қарат.
Жақындай бер жуықтап,
Тамағыңнан аймалат!

ҚЫЗ СӨЗІ

Қиыстырып мақтайсыз,
Ойласаң не таппайсыз?
Бізде ерік жоқ, өзің біл,
Әлде неге бастайсыз.

Біз де әркімді байқаймыз,
Тап бергеннен тайқаймыз.
Сіздей асыл кез болса,
Қайтіп басты шайқаймыз?

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз — жалын шоқ, біз — бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.

Қабыл көрсең, көңілім жай,
Тастап кетсең, япырмай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлыңдай?

Тілегімді бермесең,
Амалым не жерлесең?
Үйір қылма бойыңа,
Шыны жақсы көрмесең.

Қайғың болар шермен тең,
Қара көңілім жермен тең.

Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең.

Сіз — бір сұңқар шабаз¹,
Жер жүзінен алған баж²
Біздей ғаріп есепсіз,
Есігіңде жүр мұқтаж.

Көңілің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғалып,
Біз — қырғауыл, сіз — түйғын,
Тояттай бер, кел де алып.

Тал жібектей оралып,
Гүл шыбықтай бұралып.
Салмағыңнан жаншылып,
Қалсын құмар бір қанып

Мұны жаздым ойланып,
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып.

Мұны оқыса кім танып,
Жүрегіне от жанып,
Сөзді ұғарлық жан тапса,
Айтса жарар ән салып.

Өлең жиған тырбанып,
Ән үйренген ырғалып.
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып.

¹ Шахбаз (парсыша) — қаршыға, лашын, сұңқар және ержүрек батыр мағынасында да қолданылатын сөз.

² Баж (парсыша) — алым-салық. Бұл жерде тоят алу, тояттау деген ауыспалы мағынада қолданылған.

* * *

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласы аз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?

Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма секілді тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей-ақ.

Егер де қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.
Бетіңді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіңе.

* * *

Қажымас дос халықта жоқ,
Айнымас серт қайда бар?
Алда көрген артта жоқ,
Мысқыл, өсек, айла бар.

Жақсылығың күнде ұмыт,
Бір жаңылсаң, болды кек.
Пайдасынан бой суыт,
Өзі тимей жүрсе тек.

Пайда, мақтан өзінен,
Артыла ма ант ұрып?
Жарыса өсек сөзінен,
Айта берсін шарқ ұрып.

Кімге достық көп еттім,
Түбі болды бір кейіс.
Жақсы өмірім әуарә¹ еттің,
Жар таба алмай бір тегіс.

Жау қожандап бұртайып,
Дос құбылып, әуре етер.
Кімі тентек, кімде айып,
Тексере алмай өмір өтер.

¹ Әуарә (парсыша) — сергелдеңге салу.

**Сыйласарлық тектің,
Кім танымас нұсқасын?
Күнде өзімшіл ептінің,
Несін адам ұстасын...**

* * *

Жастықтың оты, қайдасың,
Жүректі түртпін қозғамай?
Ғылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай?

Адамның тауып айласын,
Кісілікті ойламай.
Қаруын көңіл сайласын,
Қолға ол түспес бойламай.

Махаббат, қызық кім көрер,
Оның да дәмін татпаса?
Біржола басты кім берер,
Жаныңа қайғы батпаса.

Аямай жанын дос ерер,
Жолдастықты ақтаса.
Алдыңа айдап кім келер,
Ерінбей жүріп бақпаса.

Мал бақпақтық шаруа боп,
Адал тауып асықпай.
Құр айғаймен әуре боп,
Өнердің жайын баса ұқпай.

Енді нені істейміз,
Бәрінен де бос қалдық?
«Ауызға келіп түс» дейміз,
Қылып жүріп құр салдық!

* * *

**Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.**

**Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды риза болып жар ісіне,
Қорлық пен мазағына табылса да.**

* * *

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да.
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Кім желігіп, қай шеттен қағынса да.

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да?
Тәңірі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да.

Құтырды көпті қойып азғанасы,
Арызшы орыс — олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы.

* * *

Бай сейілді,
Бір пейілді
 Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек,
Босқа селтек
 Қағып, елін қармады.

Жөнді, жөнсіз,
Сөз теңеусіз,
 Бас пен аяқ бір қисап.
Ұрысса орыс,
Елге болыс,
 Үйден үрген итке ұсап.

Өзі ұлыққа
Қадірі жоққа
 Қарамай, өз халқына
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
 Жұртқа шабар талпына.

Танымадық,
Жарымадық
 Жақсыға бір іргелі.
Қолына алып,

Пәле салып,
Аңдығаны өз елі.

Шашты барын,
Берді малын
Боларында жұртына.
Еміреніспес,
Енді піспес,
Ұқсамас еш сыртына.

Ер де жаман,
Ел де жаман —
Аңдығаны өз елі.
Елде — сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ түр әр түрі.

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек?
Елің — ала,
Отты шала,
Тайса аяғың, кім көмек?

Өтті өмірім,
Қайтты көңілім
Бұл дүниенің ісіне.
Жасы құрбы,
Жаны тұрғы,
Дос па деген кісіге.

Ел керексіп,
Сөзге емексіп,
Не болады мақтаның?
Пейілі шикі,
Ақылы күйкі,
Осы жұрт па тапқаның?

* * *

Ем таба алмай,
От жалындай,
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Пендеге.

Босқа ұялып,
Текке именіп
Кімді көрсем, мен сонан,
Бетгі бастым,
Тұра қаштым
Жалма-жан.

Ұйқы, тамақ
Қалды тым-ақ
Керегі жоқ іс болып,
Жай жатпағым,
Тыныш таппағым
Күш болып.

Жас жүрегім
Жанды менің,
Жай таба алмай, япырым!
Өзің оңда

Жақсы жолға
Ақырын.

Жас теректің
Жапырағы
Жамырайды, соқса жел.
Түсті мойын,
Толды қойын
Ақты сел.

Мен паң едім,
Бейқам едім,
Еш нәрседен қайғысыз.
Тез дерттендім,
Кейде өртендім,
Кейде мұз.

* * *

Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,
Тыңдаушымды ұғымсыз
 Қылып тәңірім берген-ді.
Осы жасқа келгенше,
Өршеленіп өлгенше,
Таба алмадық бір адам
 Біздің сөзге ергенді.
Өмірдің өрін тауысып,
Білімсізбен алысып,
 Шықтық міне белге енді.
Енді аяңда, жығылма,
Сыймас жерге тығылма,
 Қой бұрынғы желгенді!
Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын түйыққа,
 Сергі, көңілім, сергі енді!
Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
 Ұш, көңілім, көкке, кергі енді!
Көңілде қайғы, қалың, зар,
Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
 Өрбі, сөзім, өрбі енді!

Іште қайғы дерт пысып,
Көкіректі өрт қысып,
Айтуға көңілім тербенді.
Өзің жалғыз, надан көп,
Ұқтырасың сен не деп
Әулекі, арсыз елге енді?
Тыныштық сүймей қышынып,
Өтірікке тұшынып,
Пәледен тұрмас шошынып,
Тұл бойын желік жеңген-ді.
Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп, тыя алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді.
Әзелде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіреңтті,
Тағдырға білдік көңгенді.
Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар —
Тұла бойым шіміренді.
Барма топқа шақырмай,
Жат үйінде шатылмай,
Шыдармын ба, япырмай,
Жатуға шықпай үйде енді?
Қатыныңның ойнасын
Көрсең, білсең қоймасын,
Не ойлар едің, өз басың,
Сонымен тең біз де енді.

* * *

Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.

Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.

Қара басқан, қаңғыған,
Хас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.

Тыңдамаса еш адам,
Өз жүрегім толғансын.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын.

Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.

Мендей ғаріп кез болса,
Мойын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Кім таныса, сол алсын.

Не пайда бар — мың надан
Сырттан естіп таңдансын.
Онан дағы бір есті
Ішкі сырын аңғарсын.

Өздерің де ойлаңдар,
Неше түрлі жан барсың.
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсың.

Жүрегіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсың.
Соны көріп, соларға,
Қайтіп қана сарнарсың?!

* * *

Кейде есер көңіл құрғырың,
Махаббат іздеп талпынар.
Ішем деп бейнет сусынын,
Асау жүрек алқынар.

Тартқан бейнет, өткен жас,
Жүректің отын сөндірмес.
Махаббат — өмір көркі, рас,
Өлген соң ол да үндемес.

Махаббатсыз — дүние бос,
Хайуанға оны қосындар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар.

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі — тұл,
Доссыз ауыз тұщымас.

ЖАЗҒЫТҰРЫ

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
 Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
 Жан-жануар, адамзат анталаса,
 Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
 Жайраңдасып жас күлер құрбысымен.
 Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
 Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
 Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
 Шаруа құған жастардың мойыны босап,
 Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.

Түйе боздап, қой қоздап — қорада шу,
 Көбелекпен, құспенен сайда ду-ду.
 Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
 Сыбдыр қағып, бұраңдап ағады су.

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
 Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
 Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
 Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауыл баз¹.
 Құс қатарлап байлаған қанжығаға
 Қыз бұраңдап жабысып, қылады наз.

¹ Баз (парсыша) — қаршыға.

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек.

Жаңа пұлмен жамырап саудагерлер,
Диханшылар жер жыртып, егін егер.
Шаруаның бір малы екеу болып,
Жаңа төлмен көбейіп, дәулет өнер.

Безендіріп жер жүзін Тәңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер ніп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңе аспан төнер.

Жаз жіберіп, жан берген қара жерге
Рахметіне Алланың көңіл сенер.
Мал семіреді, ақ пенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер.

Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның пейілі енер.
Тамашалап қарасаң Тәңірі ісіне,
Бойың балқып, еридi іште жігер.

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсін қара түнде жарқылдамай.
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай.

Күн — күйеу, жер — қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті.
Түн қырындап жүргенде көп қожандап,
Күйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға елеріп.
Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Күн — күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң
Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,
Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.
Қызыл арай сары алтын шатырына,
Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

* * *

Асқа, тойға баратұғын,
Жаны асығып жас жігіт.
Қолға кетті жауға бір күн,
Тірі адамның ісі — үміт.

Қозғады жау батыр ерді,
Жауға сойқан салғалы.
Қалыңдығы қала берді,
Жатыр еді алғалы.

Асықсаң да, шырағым,
Саған деген құданың
Жазылған қандай жарлығы,
Есіткен жоқ құлағың.

Қалыңдық құшып, сүйеге,
Күйеуіне ынтызар.
Келісімен тиюге
Дайындалған ойы бар.

Көйлегін ақтан тіккіштеп,
Күні-түні дем алмай,
Бітіруге жүр күштеп,
Асыққансып, тоқталмай.

Сен асыққан екен деп,
Алла әмірін өзгертпес.
Айтқаның болар ма екен деп,
Мен қорқамын, көз жетпес.

Жара басты кеудені,
Жаудан өлді ар үшін.
Ескермей өзге дүниені,
«Аһ!» деп өтті жар үшін.

Жамандық тұрмас күттіріп,
Ел есітті, қыз білді.
Ақ көйлекті бітіріп,
Кебінім деп киді, өлді...

Қол жетпеген некені
Сүйіп кеткен жан екен.
Көзің, неге жетеді,
Қосылмақ онда бар ма екен?

Шыны ғашық жар болса,
Неге өлдім деп налымас.
Онда екеуі кез келсе,
Бірін бірі танымас.

* * *

Ата-анаға көз қуаныш —
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті.

Ата көңіл жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса.
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса —
Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!

Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол.

Сүйкімі жоқ құр масыл би
Сүйретіліп өтер сол.
Табылмас қайла,
Ойбайла —
Не пайда?

Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен.
Құрбылардан қорланарсың,
Тәңірі ісіне сен де көн.
Қайғысыз пенде
Көрдің бе
Өміріңде?

Тәңірі сорлы етсе, пенде
Не бітірер құр жылап.
Жігері жоқ ақылы кенде,
Жамбасыңнан жат сұлап.
«Бір жаман мен бе?»
Дедің бе
Көңіліңде?

* * *

Тайға міндік,
Тойға шаптық,
 Жақсы киім киініп.
Үкі тақтық,
Күлкі бақтық,
 Жоқ немеге сүйініп.
Күйкентай күтті,
 Құс етті,
 Не бітті?

Атамыз бар,
Молдамыз бар,
 Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Біз соған зар
 Боламыз деп білмедік.
 Ұрланып қаштық,
 Жолғастық,
 Шуластық.

Жазу жаздық,
Хат таныдық,
 Болдық азат молдадан.
Шала оқудан,
Не жарыдық,
 Қалғаннан соң, құр надан?

Бағасыз жастық —
Бозбастық,
Адастық.

Бозбалалық —
Қыз қарадық,
 Қалжың, әзіл сөйлестік.
Ат жараттық,
Сән тараттық,
 Әуейілік күйлестік.
 Көңілге келер,
 Кім жолар,
 Кім көнер?

Қайын бардық,
Қатын алдық,
 Енші тиді аз ғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
 Қала берді бозбала.
 Бұрынғы қайда?
 Ойбайла —
 Не пайда?

* * *

Заман ақыр жастары,
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне бірі қастыққа —
Қойнына тыққан тастары.

Саудасы — ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғалы.
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиғаны.

Өнімсіз іске шеп-шебер,
Майданға түспей несі өнер?
Сиырша тойса мас болып,
Өреге келіп сүйкенер.

Күлмеңдеп келер көздері,
Қалжыңбас келер өздері.
Кекектеп секек етем деп,
Шошқа туар сөздері.

* * *

Көзінен басқа ойы жоқ,
Адамның надан әуресі.
Сонда да көңілі тым-ақ тоқ,
Жайқаң-қайқаң әр несі.

Білмейсің десе, жел өкпе,
Дейді дағы — Тәңірі ісі.
Бірінен бірі бөлек пе
Иемнің әділ пендесі?

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың¹ түсер сәулесі,
Іштегі кірді қашырса
Адамның хикмет² кеудесі.

Наданның көңілін басып тұр
Қараңғылық пердесі.
Ақылдан бойы қашық тұр,
Ойыңда бір-ақ шараусы.

¹ Хақ (арабша) — көп мағыналы сөз: а) тура, шын, дұрыс; ә) баға; б) үлес, сыбаға; в) Алла; г) хұқық. Бұл арада дұрыстық, шындық мағынасында.

² Хикмет (арабша) — көп мағыналы сөз. Пәлсапа (философия). Бұл арада білім, сыр, керемет мағынасында.

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Малқұмар көңілі — бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?

Жүректе айна жоқ болса,
Сөз болмайды өңгесі.
Тындағыш қанша көп болса,
Сөз ұғарлық кем кісі.

* * *

Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ.
Талаптың аты арындап,
Әр қиынға салған шақ.

Уайым аз, үміт көп,
Ет ауырмас бейнетке.
Бүгін-ертең жетем деп,
Көңілге алған дәулетке.

Қайратпен кіріп жалынбай,
Ақылмен тауып айласын,
«Мен қалайға?» салынбай,
Жылы жүзбен жайнасын.

Қайратқа сеніп қақтықпай,
Жазасын тауып жауласар.
Қатынша тілмен шаптықпай,
Майданға шықса жарасар.

Жалыны қайтар дененің,
Үнемі тұрмас осы шақ.
Талайғы кәрі дүниенің
Бір кетігін ұстап бақ.

Құйрығы шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Жылмаңы сыртта, іші арам,
Кез болар қайда сорлыға.

Досыңа достық — қарыз іс,
Дұшпаныңа әділ бол.
Асығыс түбі — өкініш,
Ойланып алмақ — сабыр сол.

Ақ көңілді жақсыдан
Аянбай салыс ортаға.
Ақылы, ары тапшыдан
Қу сөзін алма қолқаға.

Сұм-сұрқия, қу заман
Гүл көрінер жігітке.
Қызықты өмір жайнаған,
Кеудесі толып үмітке.

Бір нәрсені ұнатса,
Қайта ойланып қарамас.
Мақтатып жұртты шулатса,
Құмары сол қызба бас.

Сенісерге келгенде,
Сене берер талғамай.
Жұрты құрғыр сенгішке
Тұра ма қулық жалғамай?

Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейін.
Балы тамған жас қамыс
Ормасаңшы көктейін!

Сені жақсы көрмесе,
Сенер ме еді сөзіңе?
«Япырмай!..» деп терлесе,
Ар емес пе өзіңе?

* * *

Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі.

Екі асық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай.
Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай.

Аяңдап ақырын,
Жүрекпен алысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.

Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып.
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері.
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Жанында жапырақ,
Үстінде жұлдыз да.
Елбіреп-қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да.

Өзге ойдан тыйылып,
Бірімен бірі әуре.
Жүрекке құйылып
Жан рахат бір сәуле.

Жүрегі елжіреп,
Буындар босанып.
Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып.

Жүйрік тіл, терең ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Жеңілдің, жеңілдің!..

* * *

Көзімнің қарасы,
Көңілімнің санасы,
Бітпейді ішімде,
Ғашықтың жарасы.

Қазақтың данасы,
Жасы үлкен ағасы.
Бар демес сендей бір
Адамның баласы.

Жылайын, жырлайын,
Ағызып көз майын.
Айтуға келгенде,
Қалқама сөз дайын.

Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлеп созбайын.

Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың.
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсың.

Сан кісі мұңайсын,
Сабырмен шыдайсың.
Күйемін, жанамын,
Еш рахым қылмайсың.

Ақылсыз би болмас,
Сәулесіз үй болмас.
Жүректе оты жоқ,
Адамда ми болмас.

Шын ғашық сый болмас,
Сый болса, сыр болмас.
Арызымды айтайын,
Құй болар, құй болмас.

Кең маңдай, қолаң шаш,
Я бір кез, я құлаш.
Ақ тамақ, қызыл жүз,
Қарағым, бетіңді аш!

Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.
Аузың бал, қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.

Қыр мұрын, қыпша бел,
Солқылдар соқса жел.
Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл.

Қарағым, бермен кел,
Бізге де көңілің бөл,
Қалқамның нұсқасын,
Көр, көзім, бір кенел.

Қайғың — қыс, жүзің — жаз,
Боламын көрсем мәз.
Күлкіңіз бойды алар,
Бұлбұлдай шықса әуез.

Кісімсіп дүрдараз,
 Бұраңдап қылма наз.
 Мал түгіл басымды,
 Жолыңа берсем де аз.

Иісің гүл аңқыған,
 Нұрың күн шалқыған.
 Көргенде бой еріп,
 Сүйегім балқыған.

Қаяусыз қалпынан,
 Өзі артық даңқынан.
 Қызыл тіл шыға алмас,
 Мақтаудың шартынан.

Сенсің — жан ләззәті,
 Сенсің — тән шәрбәті.
 Артықша жаратқан,
 Алланың рахматы.

Көрік — тәңірі дәулеті,
 Қылса ұнар құрметі.
 Сұлуды сүймектік —
 Пайғамбар сүндеті¹.

Не десем саған еп?
 Ғашығың да қайғы жеп,
 Өртенген жүрекке,
 Бір көрген болар сеп.

Біздердей ғашық көп,
 Қайсысы саған дөп?
 Жөндеп те айтпадым,
 Жүрегім лүпілдеп.

Назына кім шыдар?
 Бұраңдап жүр шығар.

¹ Сүндет, сүннәт (арабша) — Мұхаммедтің істеген ісі мен айтқан сөзі. Бұл жерде дәстүр деген мағынада.

Қасқая күлгені,
Қылады тым құмар.

Ер емес қымсынар,
Әркім-ақ үмсынар.
Құдай-ау, бұл көңілім,
Күн бар ма бір тынар?

* * *

Менсінбеуші ем нағанды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.

Жан шошырлық түрінде,
Бәрі бірдей еліріп.
Ұстай алмадым бірін де,
Кекиді кейін шегініп.

Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, құдай, жатқанды.

Мен — қажыған арықпын,
Қатын-бала қонағы.
Сендерге де қанықпын,
Жұртың анау баяғы.

Жарлы емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып.

Барымта мен партия —
Бәрі мастық жұрт құмар.
Сыпыра елірме, сұрқия,
Көп пияншік нені ұғар?

Татулықты, тыныштықты
Қоңыр көрер, кем көрер.
Ұрлық пенен қулықты
Қызық көрер, өңі енер.

Мұндай елден бойың тарт,
Мен қажыдым, сен қажы!
Айтып-айтып өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не ылажы?

* * *

Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?
Босқа әуре қылмай, шыныңды айт.
Шарқ ұрып, тыныштық бермейсің,
Сырласалық, бермен қайт.

Абұйыр, атақ сол жанда,
Кімді көп жұрт мақтаса.
Ол мақтаудан не пайда,
Көп мақтауын таппаса?

Көп тәңірі атқан мақтай ма,
Ол тәңірі атқан болмаса?
Жоқты-барды шатпай ма,
Көптің өзі оңбаса?

Мақтау — жел сөз жанға қас.
Қошеметшіл шығарған.
Бір мақтаса боқтамас
Ел табылса, құмарлан.

Жұрттың бәрі сөз сатқан,
Сатып алып не керек?
Екі сөзді тәңірі атқан —
Шыр айналған дөңгелек.

Сатып алма, сөз сатса,
Ол асылды аңдамас.
Біләткенің байы — ақша,
Ер жақсысын таңдамас.

Мен мақтанның құлы емес,
Шын ақылға зорлық жоқ.
Антұрған көп пұл емес,
Өлім барда қорлық жоқ.

Өмір, дүние дегенің,
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең, у екен.

* * *

Жүрегім, ойбай, соқпа енді!
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсің бе, тоқта енді,
Кімге сенсең, сол — шикі.

«Жетім қозы — тас бауыр,
Түңілер де отығар».
Сорлы жүрек мұнша ауыр,
Неге қатты соқтығар?

Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ет жүрек.
Тірлікте бір қана алмай,
Бұл не деген тентірек?

Жоқ деп едің керегің,
Топ жиып ең бір бөлек.
Кезек келер демедің,
Ендігі керек қай керек?

* * *

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін
Әуре-сарсаң күнімнен?
Қайырылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.
Қайғылы, қартаң біздей шал,
Қарай берсең, қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ.

Ақыл бітпес дәулетке,
Дәулет бітпес келбетке.
Болымсыз қулық тойымсыз
Болады балаң жөргекте.
Ішімен жау боп, сыртымен
Кім тояр қылған құрметке?
Кеңшілікте туған жоқ
Шықсын деген жел бетке,
Тарлықта қанша тайпалса,
Қадірі болмас, әлбетте.

Сыйласа елің ұлықтап,
Араласаң қызықтап,

Қызық пенен тыныштыққа
Қазақ тұрмас тұрықтап.
Қаңқылдап біреу ән салса,
Біріне бірі жуықтап.
Тebінісіп қамалар,
Тоқтатып болмас сырықтап.
Түзу бол деген кісіге
Түзу келмес ырықтап.
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қайтіп құрықтап?

Ел жайын біліп қансаңыз,
Айтайын құлақ салсаңыз:
Кейбіреуі дүрсіп жүр,
Жер тәңірісіп кер мағыз.
Кейбіреуі — зәкүншік,
Ондырмассып, берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да қаж парыз.
Мұсылмандық ол ойлап,
Өтеген қашан ол қарыз?

Дәулеті жоқ бурыл шаш,
Үйіңе кет, топтан қаш!..
Ағайынның ішінен
Шыға қалса тай-талас,
Партия жиып, мал сойса,
Бата оқисың, жейсің бас.

Басалқа сөз сенде жоқ,
Айтқан сөзің «малың шаш»
Итше індет тілемей,
Жат үйіңде, өлсең де аш!

Ойлап-ойлап қарасам,
Осындай шал қайда жоқ?
Қозғау салып қоздырғыш,
Кезбе шалдан пайда жоқ.

ОСПАНҒА

Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек, жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай жайлау дәулетің
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің,
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

* * *

Кешегі Оспан,
Бір бөлек жан,
 Үйі — базар, түзі — той.
Ақша, нәрсе
Ала берсе,
 Ат та мінсе, көнді ғой.

«Ала берден»,
«Келе көрден»
 Бір күн басын бұрды ма?
Келді қаптап,
Алды сап-сап,
 Кетті мақтап, тұрды ма?

Жауға мылтық,
Досқа ынтық,
 Жан асар ма осыдан?
Қорықпай өтті,
Жанға жетті,
 Арман етті досынан.

Ел тамағын,
Жұрт азабын
 Жеке тартқан кетті ер.
Сондай ерді —

«Ала берді»
Табар енді біздің ел!

Өлді Оспан,
Кетті шопан,
Енді кім бар бақ қонар?
Ұрла-қарла,
Жұртты шарла,
Ойла, барла — не болар?

Жұрт тынымсыз,
Бәрі ұғымсыз,
Енді оларға сөз де жоқ.
Сырты абыз бар,
Желқабыз бар,
Алты ауыз бар — өзге жоқ.

* * *

Күлімсіреп аспан тұр,
Жерге ойлантып әр нені.
Бір себепсіз қайғы құр
Баса ма екен пендені?

Қапамын мен, қапамын,
Қуаныш жоқ көңілде.
Қайғырамын жатамын,
Нені іздеймін өмірде?

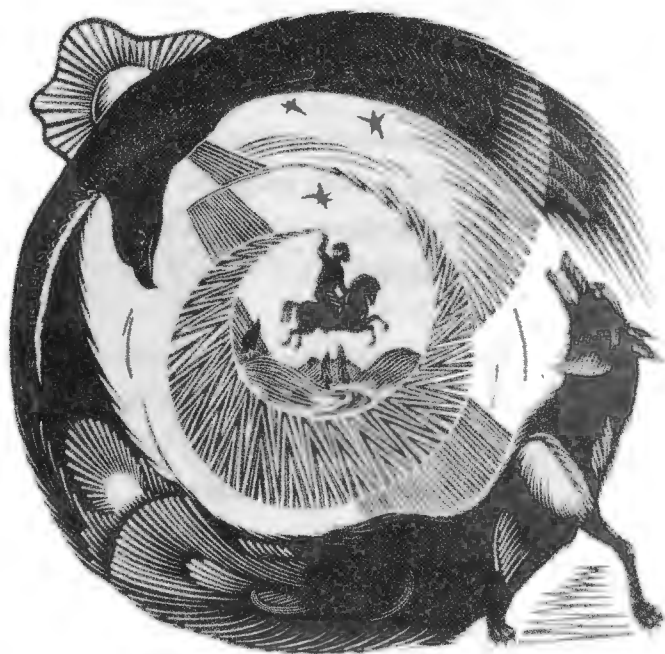
Қайтты ма көңіл бетімнен,
Яки бір қапыл қалдым ба?
Өткен күнге өкінбен,
Әм үміт жоқ алдымда.

Іздегенім тәтті ұйқы,
Дүниені ұмытып.
Өлімнің суық тым сыйқы,
Тұрсын өмір жылытып.

Көз ұйқыда, ой тыншып,
Дем алып жатсын көкірек.
Кім таласса, кім ұрсып,
Көрсем оны — сол керек.

Өзім аулақ бетінен,
Бір орында оңаша,
Дүние деген не деген —
Қыла жатсам тамаша.

Мансап іздер, мал қуар,
Бәрі мақтан іздеген.
Мақтанынан не туар,
Ыза қылып өзгеден?

* * *

Ысытқан, суытқан
Бойыңды бір көңіл.
Дүниені ұмытқан
Құмарың тозар, біл.

Әуелгі кезінде
Қайтпаған көңілдің,
Есептеп өзің де,
Түрінен өмірдің.

Бір жақсы күнім деп,
Қызықпен сөйлесіп.
Артынан «ол нем?» деп
Ұялып кезнесіп¹.

Бір ақымақ әңгіме
Сықылды көрінер.
Онысын өңгеге
Айтуға ерінер.

Айтуға білсе, ерінбес,
Надандықпен жеңілмес.
Білген кісі айтса оған,
Надандығы кемімес.

¹ Қысылу, қызару мағынасында.

* * *

Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң
 Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым,
 Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында,
Тұл бойында
 Бір міні жоқ пендесіп,
Түзде мырзаң,
Үйде сырдаң,
 Сөзі қылжаң еркесіп.

Бас құрасып,
Мал сұрасып,
 Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап,
 Байды жаулап жетісер.

Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
 Антын, арын саудалап.

Бұтты-шатты,
Үй санатты,
Байдан атты алмалап.

Кедейі — ер,
Кеселі зор,
Малды байдан сорлы жоқ.
Аш көмектің,
Жемдемектің,
Босқа әлектің орны жоқ.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гуде-гу.
Байы — баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.

Ақы берген,
Айтса көнген,
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтар пенде жоқ.

Әз тұтуға,
Сыйласуға
Қылмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.

Су жағар ма,
Сөз ұғар ма,
Сыпыра жылмаң желбуаз?
Айтты — көндім,
Алды — бердім,
Енді өкіндім — өзіме аз.

* * *

Жақсылық ұзақ тұрмайды,
Жамандық әр кез тозбайды.
Үміттің аты елеріп,
Қос тізгінді созбайды.
Қанша тепкі салсаң да,
Уайымнан озбайды.
Бір қайғыны ойласаң,
Жүз қайғыны қозғайды.
Жер қорығыш желгек шал
Желіп жүріп боздайды.

Құрсаған бұлт ашылмай,
Аспанның жүзі көгермес.
Үрпейген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елермес.
Шырайды қайғы жасырмай,
Күлкінің ерні кезермес.
Шыдасаң есті қашырмай,
Құлдатып, қор қып жібермес.

Кез келсе қайғы қат-қабат,
Қаңғыртпай қоймас адамды.
Қасиетсіз туған — о да жат,
Күңкілдеп берер сазаңды.

Бәрінен де сол қымбат,
Қайтерсің өңкей наданды.
Сыпыра батыр сүм құрбәт¹
Мақтанмен алды мазамды.

¹ Құрбәт, көрбәт (парсыша) — жақындық, туысқандық.

* * *

Антпенен тарқайды,
Жиылса кеңеске.
Ор қазып байқайды
Туа жау емеске.

Анттасып алқайды¹
Сен тентек демеске.
Кім анттан шалқайды
Амал жоқ жемеске.

Аз адам шаршайды,
Ебіне көнбеске.
Бас ыңғай қайқайды,
Амал жоқ өлмеске.

Ел састы, аңқайды,
Би тартты егеске.
Жұрттағы мал жайды
Ой қылар бермеске.

Өсімге қол жайды,
Тай алып серкешке.
Алмаса ол тайды,
Дап-дайын көрмеске.

¹ Алқайды — қостайды, қолдайды деген мағынада.

Кедей би жантайды
Сауыр мен өркешке.
Саумаққа ол байды,
Кеңесер би кешке.

Қайғы қып болмайды,
Өкпелеп білмеске.
Сүйтсе де оңбайды,
Бұрынғы түсті еске.

Пысықтар шалқайды,
Таласып теңдеске.
Қағысып шонтайды
Өзімен жемдеске.

Таласып тарқайды
Ақшадан төрт-беске.
Бірлікті шайқайды,
Араз боп өнбеске.

* * *

Қарашада өмір тұр,
Тоқтатсаң тоқсан көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?

Майдағы жұрттың іші — қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да, сөнер ме?

Талаппен ұшып, талпынып,
Шартарапты көздемес.
Пайданы қуып алқынып,
Өзгені әсте сөз демес.

Кеудесі — толған қулық ой,
Бәрі де пысық, езбе емес.
Құмары оның айт пен той,
Пайда мен мақтан, өзге емес.

Алдадым, ұрдым, қырдым деп,
Шалықтап, шалқып, шатпай ма?
Қапысын аңдып тұрдым деп,
Қулығын бұлдап сатпай ма?

**Момыннан жаман қорқақ жоқ,
«Қу», «пысық» деген ат қайда?
Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда?**

* * *

Жас өспірім замандас қапа қылды,
Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды.
Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай,
Сенімі жоқ серменде өңкей жынды.

Жамандық, жақсылық пен — оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас.
Арын сатып, ант ұрып іздегені —
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас.

Тұрлаусыздың қолынан не келеді?
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді?
Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп,
Сендіре алмай, сене алмай, сенделеді.

Онда оны алдайды, мұнда мұны,
Жанын берсе, табылмас сөздің шыны.
Алты жақсы жүз жылқы болған басы
Бір семіз ат болады оның құны.

* * *

Ғашықтың тілі — тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл.

Ол тілге едік оңтайлы —
Қаріпсіз біліп сондайды.
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек,
Енді ішіме қонбайды.

* * *

Әсемпаз болма әр неге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де — бір кірпіш, дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан!

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат¹ кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың — жалын, артың — мұз,
Барар едің қай жаққа?

Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мініңді ұрлап жасырып,
Майданға түспей бәйгі алма.

Өзіңде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

¹ Шапқат, шәфхат (арабша) — аяу, рахым ету.

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстағдық² қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

²Ұстағ, өстад (парсыша) — 1) үйретуші, оқытушы, тәрбиеші; 2) ұста;
3) профессор.

ЕСКІЛІК КИІМІ

Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен,
Тон қабаттап кигенім — шидем шекпен.
Жейде-дамбал ақ саңнан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ мағамен әдіптеткен.

Мықшима аяғымда былғары етік,
Киіз байпақ тондырмас ызғар өтіп.
Үлкен кісе белімде жез салдырған,
Шақпағым, дән дәкуім¹ жарқ-жүрқ етіп.

Күләпәра бастырған пұшпақ тымақ,
Ішкі бауын өткізген тесік құлақ.
Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап,
Артын белге қыстырған бар құрысқақ².

Қалмақ қара үзеңгі, биік қасты ер,
Қанжығамда байлаулы жіптен шідер.
Жарғақ жастық, көпшігім, жезді пыстан³,
Бір келісті сайманым топқа мінер.

¹ Дән дәкуім — кісенің оқшантаймен қатар тұратын былғары қалтасы.

² Құрысқақ — тобылғы тиек.

³ Пыстан — бәстән (парсыша). Ердің үстіндегі көпшікті алды-артынан бастырып қоятын, үстіне жез қапталған, былғарыдан істелген тұрман.

ӘБДІРАХМАН НАУҚАСТАНЫП ЖАТҚАНДА

Я, құдай, бере көр,
Тілеген тілекті.
Қорқытпай орнықтыр
Шошыған жүректі.

Шын жүрек елжіреп,
Алладан тілеймін.
Шын қалқам осы күн
Болып тұр керекті.

Жүрегім суылдап,
Сүйегім шымырлап,
Алладан тілеймін
Қупия сыбырлап.

Зар етсе пендесі,
Бермей ме Алласы.
Тән саулық қалқама,
Қабыл боп көз жасы.

Не жазам, япырмау,
Қол шорқақ, тіл мақау.
Сәләмат өзіңді
Кешікпей көрсем-ау.

Бір суып, бір ысып,
Барады іш пысып,

Жүзіңді бір көріп,
Сүйгенше бір құшып.

Бір үміт, бір хауіп,
Көңілге жол тауып,
Кірген соң сөз қиын,
Әр неге ой ауып.

Екі ай-ақ не қылып,
Басқаша ауырып,
Япырмай, докторлар
Жүрмесін жаңылып.

Жарылып ауыз ашты,
Жарасы жарасты.
Жарасыз біреуі
Неліктен ұйқы ашты.

Алмаса докторға
Нанбаңыз соққырға.
Визитке төлемей,
Шырағым, бос қалма.

Ол жесін, ол жұтсын,
Шырайын жылытсын.
Ақшаны аяма,
Ұйқыны тыншытсын.

Әбсәмет жиенің,
Ол — сенің біреуің.
Достығын достықпен
Өтемек — тілеуім.

Көңілдің, хоштығы —
Ол оның достығы.
Барар ем, қолымның
Болмады бостығы.

Сарғайды жүзіміз,
Сарылды көзіміз.
Қатайып сауықсаң
Сағынған өзіңіз.

Хатымды көріңіз,
Көңілді бөліңіз.
Қуатың ерік берсе,
Кешікпей келіңіз.

Тау өскен жеріңіз,
Туысқан еліңіз
Зар боп тұр көруге,
Ұнатса көңіліңіз.

Уайым жеуліміз,
«А, Құдай» деуліміз.
Жазылып келсеңіз,
Гүлденер өміріміз.

ӘБДІРАХМАНҒА

Алланың рахматын
Жар тұтып әр неге.
Әр рахман¹ ол атын
Үйреткен жұмлеге²

Дұғаның қуатын
Жіберме өңгеге.
Әбіштің сыйххатын³
Беркітсең кеудеге.

Рәушан сипатын
Тез көрсет пендеге.
Осындай шапқатын
Ұмытам мен неге?

Зар хатым — бұл хатым,
Бізді тыныш жүр деме.
Азайып қуатым,
Денем жүр көрмеге.

Бұл — жазған сұңғатым⁴,
Көңіл ашар бір наме⁵.
Менің сол рахатым
Көзіме сүрмеге.

¹ Рахман (арабша) — аяушы, мейірім етуші (Алланың бір аты).

² Жұмле, жәмәле (арабша) — жалпы, жиынтық.

³ Сыйххат (арабша) — есендік, саулық, сәлеметтік.

⁴ Сұңғат, санғат (арабша) — көркем шығарма мағынасында.

⁵ Наме (парсыша) — хат, жазылған нәрсе, кітап мағынасында.

ӘБДРАХМАНҒА КӘКІТАЙ АТЫНАН ХАТ

Тілім, саған айтайын,
Осы сөздің келісін тап.
Қолым, сені қайтейін,
Қаламды тұрдың қатты ұстап.

Жүректің сөзін сөйле, тіл,
Жалғаны жоқ бояма.
Қу көсе¹ қандай өзімшіл,
Бір сынамай қоя ма?

Махаббатпен қарап бақ,
Тамыр соқса солқылдап.
Мен жазайын сізге хат,
Оқып көрсін ол шындап.

Оқып көріп байқасын,
Мағынасы ішке кіре ме?
Ұрлаған сөз деп айтасың,
Сөз ұрлыққа жүре ме?

Кісі айтпаған сөз бар ма,
Тегіс ұғар қай құлақ?
Сөккенің оны ұнар ма,
Үйренген сөзге мен де ортақ.

¹ Өзінің құрдасы Мағауияға әзіл.

Тұла бойым, балқи көр,
Әбіш ағам дегенде.
Мейлің, Мағаш, шалқи бер,
Не десең де сөгем бе?

Көріскен соң бір дидар,
Алла оңғарып келгенде,
Сынаушы сонда табылар
Мұнда жатқан елден де.

Төсекке менің жатуым —
Ұйқыға әбден талған соң,
Ұстазым мен татуым
Сен екеуің болған соң.

Жас жүрегім қозғалса,
Бір Аллаға тілегім.
Ол қарағым оңалса,
Тыншыр еді жүрегім.

Жүздеріңді сау көрсем,
Екі көзім нұры еніп.
Қосылысып бір жүрсем,
Әр нәрсені үйреніп.

Жерің алыс, жете алмай,
Мағаштан да мен сорлы.
Қызметіңді ете алмай
Қалмас едім сол құрлы.

ӘБДІРАХМАНҒА КӘЖІТАЙ АТЫНАН ХАТ

Көзімнің нұрысыз,
Сізсіз жоқ қуаныш.
Өмірдің гүлісіз,
Көңіліме жұбаныш.

Зар қылып тілеймін
Рақыматын Алланың.
Елжіреп жылаймын,
Көңілін аш пенденің.

Сыйхатын қалқама,
Бере гөр, я, рахим.
Тілегім — бұл ғана,
Қайғымды қыл шағын.

Ағатай, сағындым,
Есен-сау көрмекке.
Сөз таппай аңырдым,
Оқыңыз ермекке.

Осы күн өмірімнің
Ешбір жоқ қызығы.
Жаралы көңілімнің
Жазылмай сызығы.

Мақсатым хатымды
Аз уақыт болса ермек.
Сөзім жоқ татымды,
Хошлықпен көріспек.

ҚЫЗДАРҒА

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең,
Адалдыққа бар елдің зоры Бәкең.
Ұры-қары көбейіп, к... шөмейтіп,
Неге болды бар елдің қоры Бәкең?

Лекер, Бітімбай мен Аталықты,
Жанқожадан кім көрген қапалықты?
Байұзақ одан соңғы адамы еді,
Бәрі де кісі-ақ еді хасалықты¹.

Дауылбай Қыздар менен айпар-жайпар,
Екеуі бітім десе басын шайқар.
Екі елерме бітімге жөн келер ме,
Ақылы болмаған соң артын байқар?

Сөзіңнің басы ыржаң, соңы қылжаң,
Жүгенсіз жүре бермек — сенің ырзаң.
Сенен күшті кісілер не боп жатыр,
Заманыңның тарлығын ойла, мырзам.

Шотқара кірсе алдап, шықса күлген,
Елірмелі Досаққа кісімсінген.
Бұл топта маған айтар кісі бар ма,
Дауылбай мен Қыздардың жөнін білген?

¹ Келісті, кемел.

**Айтқожаның қулығы сені елірткен,
Бір дем салса, күшіктей соңына ерткен.
Менің терім тарылып келе жатыр,
Бұрын кісім емес ең жалғыз шерткен.**

* * *

Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын,
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын.
Ақылдылар арланып ұялған соң,
Ойланып түзеле ме деп айтқанмын.

Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын,
Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін.
Көздің жасы, жүректің қаныменен
Ерітуге болмайды ішкі мұзын.

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Ыржаңдамай тыңдасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін.

Адасып алаңдама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

* * *

Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?
Тоқ тұра алмас дәмдіден дәмді іздемей.
«Бір тойған — шала байлық» деген қазақ,
Ет көрінсе, қайтеді күйсей бермей?

Еңбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей,
Тамақ аңдып қайтеді тентіремей?
Ет пен қымыз сықылды ас жоқ дейді,
Ол немене жоқтықтың әсері емей?

Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан.
Тәтті, дәмді іздер ең онан да әрман.
Өз пұлыңмен халің жоқ күнде тояр,
Құлдық ұрып асайсың асы бардан.

Өз үйіңнен тоярға қолың қысқа,
Ас берер ауыл іздеп жүрсің босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа.

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.
Қаруыңның барында қайрат қылмай,
Қаңғып өткен өмірдің бәрі де жел.

Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас,
Еңбек қылмас еріншек адам болмас.
Есек к... н жусаң да, мал тауып кел,
Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас.

Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас,
Сұм нәпсің үйір болса, тез тыйылмас.
Зиян шекпей қалмайсың ондай істен,
Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас.

Асаған, ұрттағанға ез жұбанар,
Сенімді дәулет емес сен қуанар.
Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,
Қардың суы сықылды тез суалар.

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып тамақ аңдып,
Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан
Антұрғанға қосылмай кетсін қаңғып.

Күлдіргіштеу, күлкішіл, қалжыңға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.
Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста.

* * *

Балалық өлді, білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?
Кім біледі, сен кәшір,
Баяндыдан сөндің бе,
Баянсызға төндің бе?
Әлде, айналып, кім білер,
Боталы түйе секілді,
Қорадан шықпай өлдің бе?

* * *

Лай суға май бітпес қой өткенге,
 Күлеміз қасқыр жалап, дәметкенге.
 Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
 Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?

Берген бе Тәңірім саған өзге туыс?
 Қыласың жер-жиһанды бір-ақ уыс.
 Шарықтап шартараптан көңіл сорлы
 Таппаған бір тыянақ не еткен қуыс?

Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңірі,
 Өзіне құмар қылған оның әмірі.
 Халикқа¹ махлұқ ақылы жете алмайды,
 Оймен білген нәрсенің бәрі — дәрі².

Өзгені ақыл ойға қондырады,
 Біле алмай бір Тәңіріні болдырады.
 Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен,
 Талпынып тағы да ойлап зор қылады.

Көңілге шек, шүбәлі ой алмаймын,
 Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.

¹ Халик (арабша) — Алланың есімдерінің бірі.

² Дәри (арабша) — ақыретке сенбейтін құдайсыз, дінсіз. Бұл жерде сенімсіз, күдікті деген мағынада.

Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын,

Мекен берген, халық қылған ол ләмәкан³
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?

Өмір жолы — тар соқпақ, бір иген жақ,
Иілтіп екі басын ұстаған хақ.
Имек жолда тыянақ, тегістік жоқ,
Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ.

³ Ләмәкан (арабша) — мекенсіз.

* * *

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей,
Бақи¹ қоймас фәнидің² мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүниеге дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, мәхшарға³ амалсыздың
Иманын түтел деуге аузым бармас.

¹ Бақи (арабша) — мәңгілік, мәңгі жасаушы.

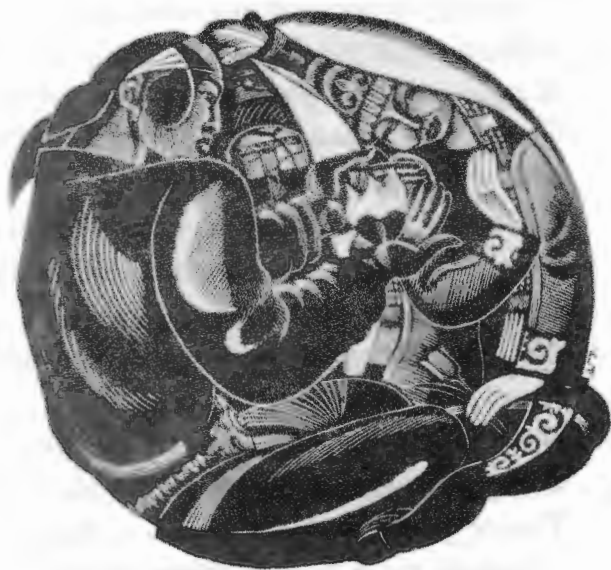
² Фәни (арабша) — өзгеретін, бітетін, өткінші жалған дүнне.

³ Мәшар (арабша) — ақыр заман болғаннан кейін адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ

Арғы атасы қажы еді
Бейіштен татқан шәрбәтті.
Жарықтықтың өнері
Айтуға тілді тербетті.
Адалдық, ақыл жасынан
Қозғапты, тыныштық бермепті,
Мал түгіл жанға мырза еді,
Әр қиынға сермепті.
Мұңды, шерлі, жоқ-жітік
Аңсап алдын кернепті.
Бәрінің көңілін тындырып,
Біреуін ала көрмепті.
Әділ, мырза, ер болып,
Әлемге жайған өрнекті.
Тәубесін еске түсіріп,
Тентекті тыйып, жерлепті.
Қазақтың ұлы қамалап,
Іздеген жүзін көрмек-ті.
Ақылынан ап қайтқан
Өлгенше болар ермекті.
Ол сыпатты қазақтан
Дүниеге ешкім келмепті.
Өлмейтін атақ қалдырып,
Дүниеге көңілін бөлмепті.
Жарлығына Алланың,
Ерте ойлаған көнбек-ті.

Олар да тірі қалған жоқ,
Тірлік арты өлмек-ті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

* * *

Кешегі өткен ер Әбіш
Елден бір асқан ерек-ті.
Жүрегі — жылы, бойы — құрыш,
Туысы жаннан бөлек-ті.
Өнері оның жұрт асқан,
Ғылымға көңілі зерек-ті.
Аямаған ғаріптен
Қолдан келген көмекті.
Кісіге сідет¹ жүктетпей,
Еңбекпен тапқан қоректі.
Біреудің қылған қарызын
Айтқызбай артық төлепті.
Боямасыз ақ көңіл,
Кірлетпей кетті жүректі.
Ойламаған өлімнен
Жасқанамын демек-ті.
Тағдырға тәбділ² бола ма,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

¹ Сідет (арабша) — міндет.

² Тәбділ (арабша) — өзгеру (өзгерту), ауысу (ауыстыру).

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ

**Тұла бойың ұят-ар едің,
Ескеріп істеп, ойлаған.
Тәуекелге нар едің,
Талаппен терең, бойлаған.
Ерлікке де бар едің,
Үйренуге тоймаған.
Жасқа жас, ойға кәрі едің,
Атаңның атын жоймаған.
Замана, неткен тар едің,
Сол қалқамды қоймаған?!**

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ

Жиырма жеті жасында
Әбдірахман көз жұмды.
Сәулең болса басыңда,
Кімді көрдің бұл сынды?

Дүниелікке көңілі тоқ,
Ағайынға бауырмал.
Тәкаппар, жалған онда жоқ,
Айнымас жүрек, күлкің — бал.

Ғылым оқып білгенше
Тыным, тыныштық таппаған.
Дүниені кезіп көргенше
Рахат іздеп жатпаған.

Ұзақ өмір не берер,
Көрген, білген болмаса?
Жатқан надан не білер,
Көңілге сәуле толмаса?

Петербурда-ақ кідірмей,
Біліпті дерттің барлығын.
Тәуекел қып білдірмей,
Күтіпті тәңірі жарлығын.

Қалжыңы, шыны аралас,
Өмірім аз деп білдіріп,

Бөтен көзде көрсе жас,
Ойнаймын деп, күлдіріп.

Аз өмірін ұзайтқан,
Ғылымға бойы толған соң.
Көрген жерін молайтқан,
Оқып, біліп болған соң.

Қырым, Кавказ, Түркістан,
Ресей, Сібір қалмады.
Хабарланып әр тұстан,
Көрмей дамыл алмады.

Құйрықты жұлдыз секілді,
Туды да, көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады.

Тәуекел зор, ақыл мол,
Қорықпай тосқан тағдырын.
Қиынсынбай өлімді ол,
Білдірмеген еш сырын.

Ата-ананың қызметін,
Алған жардың қарызын,
Өтемей кеткен бейнетін,
Қағазға жазған арызын.

Көргені мен білгені
Жүзге келген шалдан көп.
Бізге уайым жегені —
Арманда боп қалды деп.

Жаңа жылдың басшысы — ол,
Мен ескінің арты едім.
Арман деген ащы сол,
Сүйекке тиді, қарт едім.

Қайғы болды күйгендей
Ол қуатым еді рас.
Көзге қамшы тигендей,
Шыр айналды артқы жас.

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ

Талаптың мініп тұлпарын,
Тас қияға өрледің.
Бір ғылым еді іңкәрің,
Әр қиынға сермедің.

Көзіңді салдың тұрғыға,
Бейнетін қиын көрмедің.
Бірге оқыған құрбыға
Бас бәйгені бермедің.

Бала болдың, жас болдың —
Жалғандыққа ермедің.
Төре болдың, бас болдың —
Көкірегіңді кермедің.

Ел ішіне сау келсең,
Тағылым айтпас ер ме едің?
Жол көрсетіп сонда өлсең,
Арманым бар дер ме едім?

Іздеп табар жалғаннан,
Бала берген пенде едім.
Пенде өлмейді арманнан,
Мінеки, мен де өлмедім.

ӘБДІРАХМАНҒА

Орынсызды айтпаған,
Түзу жолдан қайтпаған;
Жақсылық қылар орында
Аянып бойын тартпаған.
Ортасында кәпірдің
Арамынан татпаған.
Өмір бойы талпынып,
Ғылым іздеп, жатпаған.
Түрленіп төре болдым деп,
Есерленіп шатпаған.
Жүз мың теңге келсе де,
Махаббатын сатпаған.
Жүйріктікпен шалқымай,
Тура сөзді жақтаған.
Бала айтса да хақ сөзді,
Бұрылмастан тоқтаған.
Өтіріксіз турашыл,
Еш сөзі жоқ таппаған.
Сыйласарлық кісіге,
Түк қалмайтын сақтаған.
Бауырларын еркейтіп,
Не сұраса қақпаған.
Білдіруші ең үндемей,
Істі қылған жақпаған.
Ағайын мен туғанды
Тірілікте мақтаған.

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕН СОҢ ӨЗІНЕ АЙТҚАН ЖҰБАТУЫ

Бермеген құлға, қайтесің,
Жұлынарлық ерікті.
Ажал тура келген соң,
Шыдатпайды берікті.
Ғаріптікке көз жетті,
Алғаннан соң, серікті.
Өмірін берген құдайым
Ажалын да беріпті.
Сақта дейміз, қайтеміз,
Ілінген жалғыз тіректі.
Тағдырына тәбдил жоқ,
Тәубе қылсақ керек-ті.
Кәркиден, пілдей қуатты,
Тағы арыстан жүректі,
Аплатон, Сократ ақылды,
Қаһарман Ғали білекті.
Өз заңымша ұқсаттым,
Берген құдай тілекті.
Оспанды алған бұл өлім,
Тәубе қылсақ керек-ті.

Мұсылманға қоймаған
Орынсыз жанжал шатақты,
Ерегіскен жауларын
Кісен салып матапты.
Зекет жиып, егін сап,
Тойдырған ғаріп, жатақты.

Ескендір, Темір, Шыңғыстай
Мұсылманда атақты.

Мұқым қазақ баласы,
Тегіс ақыл сұрапты.
Тобықтыны ел қылып,
Басын жиып құрапты.
Мекеде уақып¹ үй салып,
Пәтер қып, жаққан шырақты.
Бір құдайдың жолына
Малды аямай бұлапты.
Ажал уақыты жеткен соң,
Соның да гүлі құрапты.
Қажыны² алған бұл өлім,
Сабыр қылсақ керек-ті.

¹ Уақып, вәкиф (арабша) — мешіт, медресе пайдасына берілетін мал, дүнне. Бұл жерде Меккеге барғандар жататын үй сатып алып бергенін айтады.

² Қажы деп өз әкесі Құнанбайды айтады.

ӘБДІРАХМАННЫҢ ӘЙЕЛІ МАҒЫШҚА АБАЙ ШЫҒАРЫП БЕРГЕН ЖОҚТАУ

Жылағанды тоқтатып,
Ынсап қылсақ жарайды.
Қоймасаң, қайғы ауыр боп,
Тұл бойыңа тарайды.
Қызыл гүлің суалып,
Ақ көңілің анық қарайды.
Һәммә жанды ауылымен
Патша құдай сынайды.
Бір сен емес, жылатқан
Сыңарын алып талайды.
Бәрімізді аясаң,
Тоқтау қылсаң ұнайды.
Ұмытқаның жарамас
Жаратушы Құдайды.
Халық билеген патшалар,
Уақыты жетсе, құлайды.
Дәл уақыты жеткенде,
Талайдың гүлі қурайды.
Рәсүлді¹ алған бұл өлім
Кімнен жөнді сұрайды?
Қандай адам бұлқынып,
Бұған көнбей тулайды?
Мен білемін, қайтейін,
Мұндай асыл тумайды.
Қанша жылап налысаң,

¹ Рәсүл (арабша) — Алланың пенделеріне жіберген елшісі. Бұл жерде Мұхаммед пайғамбарды айтады.

Сонда да ерікке қоймайды.
Алғысы келсе, дүниенің
Айтқанына болмайды.
Ойласаңшы, Мағышым,
Кімнің гүлі солмайды?
Артын тіле құдайдан,
Бір қалыпты тұрмайды.
Үсті-үстіне бастаса,
Сонда пенде оңбайды.
Жылама, Мағыш, жылама,
Алладан өлім тілеме!
Қолдан ұшқан ақ сұңқар
Қайтып келіп қонбайды.
Бір шешеден туғанда,
Бәрінен кетті тәуірім.
Көтермеске амал жоқ,
Көрдім дүние ауырын.
Аясаңшы, апырмау,
Әке, шеше, бауырын!
Бойды жеңіп, тоқтау қып,
Сұрасаңшы ақырын!
Тоқтамады, тұрмады,
Кетті ортадан асылым.
Тәкаппар, зор көкіректі
Көтере алмай басылдым.
Тиянағым, тұрлауым,
Енді кімге асылдым?
Ойламадым туғанды,
Бір өзіңе бас ұрдым.
Жалғыз сенен айрылып,
Артыңа қарап аһ ұрдым.
Ойламадым еш жанды,
Өзіңе ердім оңаша.
Рахаттанып, мақтанып,
Қылушы едім тамаша.
Шыны сорлы мен дағы,
Мағыш байқап қараса.

ӘБДІРАХМАННЫҢ ӘЙЕЛІ МАҒЫШҚА АБАЙ ШЫҒАРЫП БЕРГЕН ЖҰБАТУЫ

Айналайын, құдай-ау,
Қапалық салдың жасымнан.
Шешенің зарын тарттырдың
Бес жасымда басымнан.
Сөйлемей пенде шыдамас
Қайғы отына ашынған.
Жарымды көрмей неше жыл,
Қапалықты асырған.
Жарымды алып қор қылдың
Жас өмірде тасынған.
Айырып, от қып өртедің,
Әбіш сынды асылдан.
Әбішті алып күл қылдың,
Қызылды гүлді жасылдан.
Тым болмаса қызмет қып.
Өткізбедім қасымнан.

Жиырма екі жасымда
Мен айрылдым жарымнан.
Жарық сәуле көрмедім
Шыққалы ана қарнынан.
Күйік күшті түскен соң,
Кетеді екен сабырдан.
Қызықты күнім қалмады
Жылаған айтып зарымнан.
Көре алмай зар боп айырылдым
Құдай қосқан жарымнан.
Өзгеше болып жаралған,

Таныған жан қалпынан.
Тілеуді кесіп құдайым,
Зарлатып қойды артынан.

Құдай салды жүрекке
Жалғанда бітпес жараны.
Көре алмай қор боп қалған соң,
Кете ме іштен арманы?
Сәулемді құдай алған соң,
Сарнамасқа шара не?
Кез келтірді құдайым
Құтылмас маған дараны.
Қалқамды алып, құдайым,
Басыма салдың қараны,
Өзі түгіл көрмедім,
Ізі жоқ басқан табаны.
Күйдіріп, құдай алмады,
Пенденің құрыр амалы.

Қылығына жете алман,
Қаншалық тілмен айтқанмен.
Басыңа құдай беріпті
Өлшеусіз қылып ақылын.

Сабыр мен талап беріпті,
Ақылың, рахымың қиын-ды.
Өткен күнгі қызығым
Ұйықтап көрген түстен кем.

Қараңғы түнде қапалық
Жүректі басты, шықпас күн.
Қолдан келген қайратым —
Барымды айтып шыққан үн.
Көңілімнің, күні өшкен соң,
Қайғылы қара болар түн.

Жыламай пенде шыдамас,
Қарағымды алған соң.
Сағынып көрген қызықты

Көре алмай зарлап қалған соң.
Ашпадың, Алла, қабақты,
Қылмадың қабыл тілекті,
Өле алмай шыдап отырмын
Зор құдайым салған соң.

Шықтым ба деп ем, құдай-ау,
Қызықты күннің шетіне.
Өшірмек Алла болған соң,
Пенденің қоймас еркіне.
Өлмектен басқа дауа жоқ
Алланың салған дертіне.
Құтылмас құл жол таппас
Иенің салған өртіне.

Жалтыр құздан құладым,
Қолымнан кетіп сүйеніш.
Көңілімнің күні өшкен соң,
Жалғанда болмас жұбаныш.
Өмірді қылдың, Құдайым,
Қызығы жоқ күйініш.
Үмітсіз өмір бітірді
Жүрекке мұз боп ерімес.
Өзгеше болып жаралған
Айырылдым қалқам жарымнан.
Сол қалқамды қоймаған
Замана неткен тар еді?
Жасымнан өтті демегің,
Күн шыққандай қараңғы
Кешегі түннің жарығы.

Сабыр қылып шыдарға,
Қайғы оты асты күшімнен.
Қызықты күнім қалмады
Әбішті көрген түсімнен.
Сағыныш зарын білдірмей
Жүруші едім ішімнен.
Қылығың, қалқам, кетер ме
Жалғанда менің ойымнан?

Сағынсам да алыстан,
Жүруші ем күнше жылынып.
Қызықтың заңғар басынан
Қорлыққа кеттім жығылып.
Құдай қосқан қосақтан
Жалғанда қалдым жырылып,
Қайғыңда қалдым қамалып
Қызығым кетті сырылып.

Көре алмай қалдым қалқамның
Дәл екі жыл қызығын.
Жүректегі жазылмай,
Тағдырдың салдың сызығын.
Өмірдің, Алла, беріпсің
Күнде өртерлік шыжығын.
Баяны жоқ, байлаусыз,
Тілекте жоқ бұзығын.

Сағынсам да үміт бар,
Болушы еді қуаныш.
Қалқамнан қалдым қарс ұрып,
Қайткенде болар жұбаныш?
Алла берген арманға
Аһ ұрсам болмас алданыш.
Сабыр, тағат қылуға,
Қоймады күйік бойыма ес.
Әбіш сынды жарымнан,
Айырылған соң барымнан,
Жалғанда болмас жұбаныш!

* * *

Кешегі Оспан ағасы
Кісінің малын жемепті.
Мал сұраған кісіге
Жоқ, кайтемін демепті.
Қуаты артық, ойы кең,
Жұрттың бәрін шенепті.
Досына дәл жаз, жауға аяз,
Алысқанды денепті.
Адалдық үшін алысып,
Жегішке ақы төлетті.
Бас шайқаймын дегеннің
Басына салды әлекті.
Қадірі қалың, малы көп,
Қыламаған кімге себепті?
Алақолсыз мырза еді,
Кем-кетікті елепті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

НЕМЕРЕ ІНІСІ ӨЛГЕНДЕ АЙТҚАНЫ

Көз жұмғанша дүниеден
 Иманын айтып кеткені-ай!
 «Бейсенбі ме бүгін?» деп,
 Жұмаға қарсы өткені-ай!
 Жер күңіреніп, жұрт шулап,
 Ағайын түгел жеткені-ай!
 Жамиғат тоңбай, күн жылып,
 Тәңірім рақым еткені-ай!
 Ием қабыл алды-ау деп,
 Көңіліме қуат біткені-ай!
 Қуаттанып бақсам да,
 Күнәлі нәпсім түйтпеді-ай¹.

Ата тегің мұндағы —
 Орта жүздің ұлығы;
 Ана тегің ондағы —
 Өзен судың тұнығы.
 Екі асылдан қосылған
 Сом алтынның сынығы.
 Өлгенше естен қалмайды
 Өзгеше біткен қылығы.

Қызыл балақ қыранның
 Балапанын дерт алды.
 Жеміс ағаш, бәйтерек
 Балдырғанын өрт алды.
 Артына белгі тастамай,
 Жал-құйрығын келте алды.

¹ Төзімі жетпеді, шыдамады.

Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай, ерте алды.
Көп жасамай, көк орған,
Күншіл дүние қас өлім.
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім.
Жыламайын десе де,
Шыдарлық па осы өлім?
Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым.
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың.

* * *

Малға достың мұңы жоқ, малдан басқа,
Аларында шара жоқ, алдамасқа.
Табысына табынып, қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа.

Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке.

Ақылды деп, арлы деп, ақпейіл деп
Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп.
Осы күнде мал қайда, боқ ішінде,
Алтын алсаң, береді боғынан жеп.

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе — адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

* * *

Туғызған ата-ана жоқ,
Туғызарлық бала жоқ.
Туысқан-туған, құрбылас
Қызығымен және жоқ.

Тулайын десе шара жоқ,
Толықсып жүрер шама жоқ.
Ұйқы мен астан дәм кетіп,
Сақалда, шашта қара жоқ.

Байбайшыл тартып, баға жоқ.
Жастарға жаппас жала жоқ.
Жат қораны күзеткен
Қартаң шалда сана жоқ.

* * *

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қыяды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, камқа, торғын,
Күтуші қыз-келіншек жүр соңында.

Деген сөз: «Бұқа бұға, азбан дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға.
Етімді шал сыйпаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.

Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса тұрғысын көксемек-ті.
Мезгілі өткен дәуренді қуалаған
Не қылсын бір қартайған қу сүйекті?

Кәрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес.

Есерлер жас қатынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ,
Тұсап қойып қашырар бұқа ма екен?

Бай қартайса, малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр?

Қатыным «қалай» демес ақсақал бай,
Сонымен дос боп жүрсін, япырым-ай!
Қу қатының майысса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылығын-ай!

Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең.
Тіпті оңбассың, өзіңе өзің мәз боп,
Дастарқан мен қатынды мақтан көрсең.

Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көңілі жылымас, ол өзіне аз,
Біреуі — көк балдырған, бірі — қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?

Үнем болмас құйрықты бұлаңдатқан,
Сауырына шапақтап, сүйіп жатқан.
Екі көңіл арасы — жылшылық жер,
Оны қайтіп қосады ол ант атқан?

* * *

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Нәмишә¹ өмір етпек — ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.

Сағаттың өзі — ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман.

Өткен өмір белгісі — осы сыбдыр,
Көңілді күнде сындыр, әлде тындыр.
Ақыл анық байқаған қылығыңды,
Қу шыққансып қағасың босқа бұлдыр.

Күн жиылып ай болды, он екі ай — жыл,
Жыл жиылып, қартайтып қылғаны — бұл.
Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір Тәңірім, кеңшілік қыл.

¹Нәмишә (парсыша) — ылғи, үнемі.

* * *

Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа,
Адам ойы түрленіп ауған шақта.
Салған ән — көлеңкесі сол көңілдің,
Тактысына¹ билесін ол құлаққа.

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззәті бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Адам аз мұны біліп ән саларлық,
Тыңдаушы да аз ол әннен бәйра аларлық.
Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?

Көбінесе ән басы келеді ащы,
«Кел, тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар қаңғыр-күңгір
Сол жеріне ойыңмен араласшы.

¹Такт (орысша) — бұл жерде өлеңнің ырғағы ретінде алынып отыр.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда, көңілдің өсері бар.

Білімдіден аяман сөздің майын,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын.
Ездің басы қаңғырсын, ердің көңілі
Жаңғырсын деп ойладым айтқан сайын.
Көкірегінде оты бар ойлы адамға
Бұл сезімнің суреті тұрар дайын.

Өмірдің алды — ыстық, арты — суық,
Алды — ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.

Жаманға «жар» деген-ақ ән көрінер,
Жақсы ән білсе, айтуға кім ерінер?
Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер.

* * *

Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлыттан ашылса.

Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас әсте жуынбай.

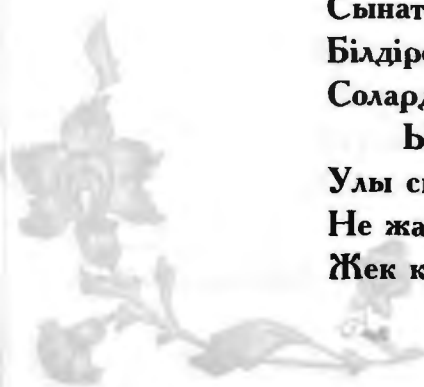
Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан, зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген-білгенін,
Білдірсе алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер, өзің біл.

* * *

**Көк ала бұлт сөгіліп,
Күн жауады кей шақта.
Өне бойы егіліп,
Жас ағады аулақта.**

**Жауған күнмен жаңғырып,
Жер көгеріп күш алар.
Аққан жасқа қаңғырып,
Бас ауырып, іш жанар.**

РАХЫМШАЛҒА

Сұлу аттың көркі — жал,
Адамзаттың көркі — мал.
Өмір сүрген кісіге
Дәулет — қызық, бала — бал.

Бал болатын бала бар,
Бал болар ма Рахымшал?!
Бүйтіп берген балаңды,
Берген құдай, өзің ал!

* * *

Көк тұман — алдыңдағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат жоқ, сурет те жоқ, көзім талған.

Ол күндер — өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер, артына із қалдырмас.
Соның бірі — арнаулы таусыншақ күн,
Арғысын бір-ақ Алла біледі рас.

Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы — екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен —
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Блайла ылай оймен тұнығыңды,—
Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды.

Адам ғапыл¹ дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда, ойла, болады не сенікі?

Мазлұмға² жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек.
Ғадәләт³ пен мархамат⁴ — көп азығы,
Қайда көрсең, болып бақ, соған көмек.

Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқат та, дін дағы тереңінде.

¹ Ғапыл (арабша) — қапы қалу, байқамау.

² Мазлұм (арабша) — зұлымдыққа ұшыраған адам.

³ Ғадәләт (арабша) — әділет, шындық.

⁴ Мархамат (арабша) — рақым, жақсылық, жаны ашушылық.

* * *

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан — шын асыл, тастай көрме.

* * *

Алла деген сөз жеңіл,
 Аллаға ауыз қол емес.
 Ынталы жүрек, шын көңіл,
 Өзгесі хаққа жол емес.

Дененің барша қуаты
 Өнерге салар бар күшін.
 Жүректің ақыл суаты,
 Махаббат қылса Тәңірі үшін.

Ақылға сыймас ол Алла,
 Тағрипқа¹ тілім қысқа аһ!
 Барлығына шүбәсіз,
 Неге мәужүт² ол куә.

Ақыл мен хауас³ барлығын
 Білмейдүр, жүрек сезедүр.
 Мүтәкәллимін⁴, мантикин⁵
 Бекер босқа еседүр.

¹ Тағрип, тағриф (арабша) — түсіну, білу, анықтау.

² Мәужүт (арабша) — бар нәрсе, болмыс.

³ Хауас (арабша) — ерекше қасиетті, сипат, сапа, түр. Бұл жерде сезім мүшелері мағынасында.

⁴ Мүтәкәллимін (арабша) — сөйлеушілер. Бұл жерде дінді дәлелдеушілер.

⁵ Мантикин (арабша) — сөйлеушілер. Бұл жерде терең ой, қисынды сөз.

* * *

Мен сәлем жазамын,
Қарағым қалқама.
Қайғыңнан азамын,
Барушы айта ма?

Күн бойы күтемін
Келер деп хабарың.
Қайғырмай не етемін,
Бізде жоқ, назарың.

Көңілге жұбаныш,
Сен едің базарым.
Сенсіз жоқ қуаныш,
Тозды енді ажарым.

ФАБИДОЛЛАҒА

**Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын,
Қайдан білсін өмірдің көбін-азын.
Бәйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.
Күз келген соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым.**

**Мен дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма ылажың?
«Боламынмен» жүргенде болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім.**

* * *

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып.
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?
Біреу түртсе, я қақса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ішіп, терең бойлаймын,
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жұрттың жалған шуларын.

Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

* * *

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терең сайда?
Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда.

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең.

Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек,
Жақынның да, жардың да, асықтың да —
Бәрінің де қызығын көріп білсек.

* * *

Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя,
Дауың мен шарыңды.

Құрбыдай хош тұттым
Жасың мен кәріңді.
Жоқтамай, ұмыттым,
Ақыл мен нәріңді.

Ортаға көп салдым
Өзім де барымды.
Япырым-ау, неңді алдым,
Сау қоймай арымды?

Ойымнан ой бөліп,
Қозғадың тамырды.
Көңілге тік келіп,
Кетірдің сабырды.

Ойым да ақ, жарым да ақ,
Кеңімді, тарымды
Қарасам пайымдап,
Сөзің сол сарынды.

Өсекке салмаңдар
Ойымды, жарымды.
Өлшеуге алмаңдар,
Ойым бек тарылды.

Ұрыңнан асырдың
Сүм тілді қарыңды.
Жасырдым, жасырдым,
Енді айттым зарымды.

* * *

Қуаты оттай бұрқырап,
Уәзінге¹ өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген.
Қайран тіл, қайран сөз —
Наданға қадірсіз.

Тәуекел мен батыр ой
Өткір тілді найза етіп,
Сайысып-ақ бақты ғой,
Неше түрлі айла етіп.
Оянбай, қайран жұрт,
Ұялмай қал жым-жырт!

Ақылмен ойлап білген сөз
Бойыңа жұқпас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар.
Ән салар, жатқа алар,
Түбінде құр қалар.

¹ Уәзін (арабша) — өлшеуіш.

* * *

Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?
Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,
Желігін жерге тықпас кісің бар ма?!

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды қу өмірдің
Татуды араз, жақынды жат қыларға?

Ет жүрексіз ерніңнің айтпа сөзін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін.
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма,
Шымылдық боп көрсетпес шынның жүзін.

* * *

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауат¹ пен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегіңнің, түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

¹ Ғадауат (арабша) — дұшпандық, ашу, жек көру.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме!

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін — өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

* * *

Жүреkte қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан
Әдеті жеңіп күңгірттер.

Тән сүйгенін бермесе,
Жан шыдамас жаны ашып.
Бере берсең бер десе,
Үміт етер таласып.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

* * *

Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Шаршап қалған кеудемде тулай алмай.
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекшіген түндерде тыншығта алмай.

Қараңғы саңырау қайғы ойды жеңген,
Еркелік пен достықты ауру көрген.
Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты
Күнде көріп, тұл бойы жиіркенген.

Тірілтіп өткен күнді, тағы шөлдеп,
Осы күнді күн демес қарғап, міндеп.
Кейде тілеп бақ пенен тағы тыныштық,
Кейде қайғы, азапты тағы да іздеп.

Кейде ойлайды жылауға қайғы зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәрін.
Кейде онысын жасырар жұрттан ұрлап,
Кетіреді деп мазақтап беттің арын.

Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Өз дертін тағы ішке, білдіре алмай.
Кейде ыстық тағы да қан басады,
Кейде бір сәт тыншығар үн шығармай.

* * *

Есіңде бар ма жас күнің,
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің —
Кімді көрсең, бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар!

Жалынасың, боқтайсың,
Сағынасың, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті —
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, сабыр қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер, жамап сынайын.

* * *

Жүрегім менің қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.

Өлді кейі, кейі — жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі — қастық, кімі — дау,
Сүйенерге жоқ тірек.

Кәрілік те тұр тақау,
Алдымызда айла жоқ.
Қайғысыздың бәрі — асау,
Бізге онан пайда жоқ.

Қан жүректі қайғылы-ау,
Қайырыла кет сен маған.
Қасиетін ойлан-ау,
Қам көңілдің тынбаған.

* * *

Адам — бір боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық, боласың өлсең тағы.
Мені мен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі — ол баяғы.

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Кез жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

ДУТБАЙҒА

Жылуы жоқ бойының,
Жыламиғаны неткені?
Құбылуы ойының —
Кетпей құйтың еткені.

Мұңды, жылмаң пішінін
Кезек киіп, ел жиып,
Болыс болса, түсінің
Түксігін салар тырсыып.

Бір көрмеге тәп-тәтті
Қазаны мен қалбаңы.
Дөң айналмай ант атты,
Бүксіп, бықсып ар жағы.

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін сыйлас көрініп,
Бүгін жалын, ертең шоқ,
Сөзі мен өзі бөлініп.

Әлі үміт, әлі серт,
Жын сықылды бұзылып.
Қулық емес, бұл — бір дерт,
Тұрлауы жоқ құбылып.

* * *

Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен,
Менмен, кердең, қайғысыз ер көңілмен,
Жазғытұрым жасырып жердің бетін,
Жасыл шөппен, бой жеткен егінмен тең.

Сонан бері рахымсыз көп жыл өтті,
Орақ келер, орылар мезгіл жетті.
Жылы менен суықтың бәрін көріп,
Қайран көңіл қайыспай қайрат етті.

Ауыр ойды көтеріп ауырған жан,
Қайғы-қасірет жүзіңе белгі салған.
Дәні толық, басы үлкен егіндей-ақ
Сенің де басың имек жерге таман.

Өлейін деп өлмейді өлерлік жан,
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлан.

Адамзат — бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ.

* * *

Жүрегім, нені сезесің,
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңілім, кезесің,
Тиянақ жоқ па, қой, тоқта!

Сезгеніңді сездіріп,
Жете алмадым ортаққа.
Тірі жаннан бездіріп,
Апарасың қай жаққа?

Ортақтық, тыныштық достық қой,
Оның қадірін кім білер?
Әркімге-ақ тілеу қостық қой,
Бәрі — алдамшы саудагер.

Халықтың аты керек қой
Я мақтауға, боқтауға.
Құбылға бәрі зерек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға.

Досты қайдан табасың,
Кеңесерге адам жоқ.
Әрлі-берлі шабасың,
Жалғыздықтан жаман жоқ.

Ақыл айтсаң біреуге
Ішің еріп, егіліп,
Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесең қалар түңіліп.

Ақы беріп тыңдатқан
Сөз көкейге қонар ма?
Құлағын сатқан тәңірі атқан
Ондырар ма, оңар ма?

Күйесің, жүрек, күйесің,
Күйгеніңнен не пайда?
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайда, дос қайда?

* * *

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса;

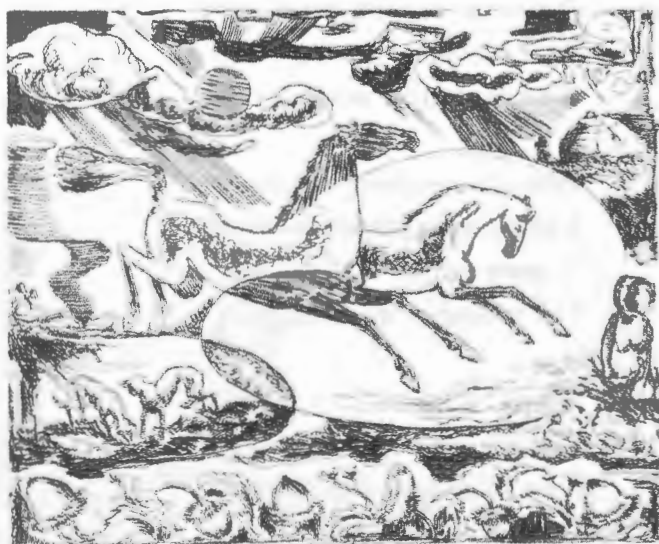
Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа.

Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды
Кім алдады, кім тоқпақ
Салды, соны санайды.

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей улы жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.

Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой.
Өкінді, жолың бекінді,
Дүре болма, оны қой.

Ермен шықты, ит қылып,
Бидай шашқан егінге.
Жай жүргенді уерд¹ қылып,
Тыныш өлсеңші тегінде.

¹ Уерд (арабша) — жай жүрген адамды қиыншылыққа ұшырату.

* * *

Қуанбаңдар жастыққа,
Елірме күлкі, мастыққа.
Көзің қайдан жетеді
Достық пенен қастыққа?
Құрбыңның қызық дегенін
Сөз екен деп ап шықпа.
Адалдан тапқан тиынды
Сал да сақта қапшыққа.
Қолдағыңды қорғап бақ,
Мал арзан деп аптықпа.
Сыпайы жүр де, шаруа ойла,
Даңғойланып қақтықпа.
Бет алды жанға бой салма,
Қорлық жүрмес сақтыққа.
Елу бесте біз дағы
Сенісер адам таптық па?
Арсыз құмар болғандар
Опыр-топыр, шақ-шүкқа
Түспей жүр ме, көрдің бе,
Жалаң-жұлаң, тақ-түкқа?

* * *

Ұяламын дегені көңіл үшін,
Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін.
Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ,
Жігері жоқ, маңызы жеңіл үшін.

Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар,
Жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар.
Ар мен ұят ойланбай, тән асырап,
Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар.

Туысқаның, достарың — бәрі екіұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.
Сүйсе жалған, сүймесе аянбаған,
Бұл не деген заманға ісім түсті?!

Өзің үлкен, қылығың — бала-шаға,
Балаша мәз боп жүрсің тамашаға.
Әкесі ұрысса балаға, ол да — достық,
Баласы ұрысса әкеге, жараса ма?

* * *

Жапырағы қуарған ескі үмітпен
Қиял қып өмір сүріп, бос жүріппін.
Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды
Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға түйме қызықты қиялдан күс.
Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен
Ыстық жүрек, оң-шырай, қуат пен күш?

Төңкеріліп құбылған жұрт — бір сағым,
Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын.
Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің,
Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым!

* * *

Осы қымыз қазаққа
Мақтаның ба, асың ба?
Қымызды басар артынан
Ет даяр ма қасыңда?
Бойыңа сіңіп, уерд болған
Қызба бастық жасыңда.
Қызылшыл семіз, жаз қымыз —
Бір үлкен борыш басыңда.
Жуасты мін де, айран іш,
Жоқ немеге шатылма.
Ұры, залым, қуларға
Нысанаға шаншылма.
Жылқыны аңдып ұры жүр
Әр төбенің тасында.
Ой көзімен қарасаң,
Қойдан жылқы асыл ма?
Мақтанға бола жиям деп,
Жылқы үшін жұртқа бас ұрма.
Қымыз, семіз дегенің
Бір мақтан ғой, жасырма.
Мақтан қума, керек қу,
Ойсыздарға қосылма.
Қойында ақша, қолда қой
Күзетке оңай, шошынба!

* * *

Буынсыз тілің,
Буулы сөзің
 Әсерлі адам ұғылына.
Кісінің сөзін
Ұққыш-ақ өзің,
 Қисығын түзеп тұғырыға.

Сезімпаз көңіл
Жылы жүрек
 Таппадым деп түңілмес.
Бір тәуір дос
Тым-ақ керек,
 Ойы мен тілі бөлінбес.

* * *

Тоты құс түсті көбелек
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек.

Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек,
Харекет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.

* * *

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
 Рас сөз ешуақытта жалған болмас.
 Көп кітап келді Алладан, оның төрті
 Алланы танытуға сөз айырмаc¹.

Аманту² оқымаған кісі бар ма?
 Уактубиы³ дегенмен ісі бар ма?
 Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
 Жарлық берді ол сіздерге, сөзді ұғарға.

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
 Оларға кез-кезімен нәби⁴ келді.
 Қағида⁵ шаригаты өзгерсе де,
 Тағриф⁶ Алла еш жерде өзгермеді.

¹ Ерекше айтып отырған төрт кітабы: Мұса пайғамбарға келген — Тәурат, Дәуіт пайғамбарға келген — Зәбүр, Иса пайғамбарға келген — Інжіл және Мұхаммед пайғамбарға келген — Құран.

² Аманту, аманту билләһи (арабша) — Аллаға сендім, барлығына және бірлігіне (жалғыздығына) нандым.

³ Уактубиы (арабша) — және кітаптарына сендім. Бұл арада иманның жеті шартының екеуі келтірілген.

⁴ Нәби (арабша) — пайғамбар.

⁵ Қағида, қағндә (арабша) — негізгі шарт, ереже мағынасында.

⁶ Тағриф, тағриф (арабша) — түсіну, білу, анықтау.

Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес,
Әлі кітап бұл сөзді бекер демес.
Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен
Бос сөзбенен қастаспай, түзу келмес.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тәхқиқ⁷ біл.
Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы, шын ойласаң, тағат⁸ та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ⁹ — хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.

Бас жоғары жаралған, мойын төмен,
Қарашы, дене біткен ретімен.
Істің басы — ретін танымақтық,
Иман білмес тағатты қабыл демен.

Имамдар ғибадаттан¹⁰ сөз қозғаған,
Хуснизән¹¹ мен иманды білді ойлаған.

⁷ Тахқиқ — (арабша) — анық, айқын; орындау, іске асыру. Бір мәселенің дұрыстығын тексеріп, шындығына көз жеткізу деген мағынада.

⁸ Тағат (арабша) — Аллаға ғибадат қылу, бойұсыну.

⁹ Тасдиқ (арабша) — шындық, сенім.

¹⁰ Ғибадат (арабша) — табыну, құлдық ету.

¹¹ Хуснизән (парсыша) — жақсы ниет, көркем ой, жақсы пікір.

Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,
Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған.

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мү'мин¹² болсаң, үйреніп, сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзідүр ол,
Тә'уилін¹³ білерлік ғылымың шақ.

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой — шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тыйғанымыз?

Мү'мин болсаң, әуелі иманды бол,
Пендеге иман өзі ашады жол,
Шын илан да, таза ойла бір иманды,
Мүнафиқ¹⁴ намаз қылмап па, мағлұм ғой ол.

Алла ішінді айтқызбай біледі, ойла,
Пендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мү'мин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атың жойма!

¹² Мү'мин (арабша) — ислам дінін жақтаушы, мұсылман.

¹³ Тә'уил (арабша) — анық мағынасына жете білу.

¹⁴ Мүнәфиқ (арабша) — екі жүзді, іші кәпір, сырты мұсылман.

* * *

Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Достық, қастық, бар қызық — жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл — күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын — бұл күннің мәртебесі.

Қартаң тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ.
Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып,
Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ.

* * *

Жалын мен оттан жаралып,
Жарқылдап Рағит¹ жайды айдар.
Жаңбыры жерге таралып,
Жасарып шығып гүл жайнар.

Жайына біреу келсе кез,
Белгілі жұмыс, сор қайнар.
Қуаты күшті нұрлы сөз,
Қуатын білген абайлар.

Жалын мен оттан жаралған
Сөзді ұғатын қайсың бар?
Партия жиып пара алған,
Пейілі кедей байсыңдар.

Қулық пенен құбылдан
Жалықсаң, жақсы жансыңдар.
Түзелмесе шұғылдан,
Арсылдар да қалшылдар.

Несі өмір,
Несі жұрт?
Өңшең қырт,
Бас қаңғырт!

¹ Дін ұғымында нажағайды, күн күркіретуші періштенің аты.

* * *

Домбыраға қол соқпа,
Шымырлатып бір-бірлеп.
Жүрегім, соқпа, кел тоқта,
Жас келер көзге жүр-жүрлеп.

Қайғылы көңілім қайдағы
Бұрынғымды жаңғыртар.
Қайратты алып бойдағы,
Басымды қайғы қаңғыртар.

Онан да жылы жүзіңмен
Кел, жарым, қара бетіме.
Жылы, тәтті жауап айт
Іштегі қайғы дертіме.

Іштегі ескі жалынды
Сөндір жаңа қылықпен.
Сөйлесші жақсы, жағымды
Мендей көңілі сынықпен.

Сынық көңілім көп кешер,
Майда қолмен ұстасаң.
Көңілге түрлі ой түсер,
Әр тереңге нұсқасаң.

**Күйлі, күйсіз бәйгеге
Қажыды көңлім көп шауып.
Көп қинамай әрнеге,
Енді семірт, жем тауып.**

* * *

Ойға түстім, толғандым,
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым.
Өзіме өзім жақпадым,
Енді қайда сыя алдым?
Қалап алған көп мінез,
Қалайша қылып тыя алдым?

Бойдағы мінді санасам,
Тау тасынан аз емес.
Жүрегімді байқасам,
Инедейін таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Бәрі болды өзімнен,
Тәңірім салған наз емес.

Осынша ақымақ болғаным
Көрінгенге қызықтым.
Ғаділетті жүректің
Әділетін бұзыппын.
Ақыл менен білімнен
Әбден үміт үзіппін;
Айла менен амалды
Меруерттей тізіппін.

**Жалмауыздай жалаңдап,
Ар, ұяттан күсіппін.
Қулық пенен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын;
«Сіз білесіз» дегенге
Күнге күйіп, пісіппін;
Мақтанбасқа мақтанып,
Деп жүріппін «пысықпын».**

* * *

Мен боламын демендер,
Аяқты алшаң басқанға.
Екі көзің аларып,
Құр қарайсың аспанға.

Бір ғылымнан басқаның,
Бәрі де кесел асқанға.
Өйткен адам жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға.

ПОЭМАЛАР

ЕСКЕНДІР

сы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары — оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.

Сұмдықпен ғаскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.
Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан елдің бәрін де бодам¹ қылып,
Өкіметін қолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

¹ Бодам, бодан — орыстың «подданный» деген сөзінен шыққан.

Қан ішер қаһарлы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп.
Сол күнде қошеметші айтады екен,
Ханның ханы, патшаның патшасы деп.

Атағы талай жерге оның жетті,
Жердің жүзін алуға талап етті.
Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін де алды, қорқытты жолдағының.
Жан шықпады алдынан, тоқтауы жоқ,
Жер жүзін жеке билеп алмақшының.

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.
Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қиын істі.

Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болышты, шөлдегенге шыдай алмай.

Мысалы, астындағы ат о дағы ұшты,
Ескендір де атының жалын құшты.
Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Барса, бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.
Түсе сала Ескендір басты қойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ.

Кепкен балық келтіртті сонда тұрып,
Сол суға балықты алды бір жудырып.
Исі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды, мұның бәрін суға жорып.

Ескендір қолына айтты: «Бұл неткен су?
 Бәрің де ішіп, бұл суға бетіңді жу!
 Бір бай елден осы су шыққан шығар,
 Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Бұл салқын, тәтті суға қаныңыздар,
 Шақ келер маған жан жоқ, наныңыздар.
 Менен қалмай, бұл суды шапшаң өрлеп,
 Талқан қылып шабарын алыңыздар!».

Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
 Шабарына жеткенше дамыл көрмей.
 Көкпеңбек темір киген өңкей батыр
 Тарттырып жөнеледі сырнай-керней.

Сол әскер суды өрлеп талай жүрді,
 Судың басы бір құзар шатқа кірді.
 Шаттың аузын бекіткен алтын қорған,
 Қақпасы бекітулі, көзі көрді.

Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды,
 Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды.
 Аша алмады қақпаны, үміт үзді,
 Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды.

Ескендір тоқтау көрмей өскен жан ғой,
 Келмей ме тоқтаусыздың бәрі даңғой?
 Дел-сал болып бәрі де қайта шықты,
 Алысып әл келмесін байқаған ғой.

Долдықпен хан Ескендір ашуланды,
 Ашуланып қақпаға жетіп барды.
 Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
 — Қақпаны аш!— деп барынша айғай салды.

Қақпаның ар жағынан біреу келді,
 Күзетшісі сол екен, дыбыс берді.
 — Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,
 Бұл — Құдайға бастайтын қақпа,— деді

Білмесең, мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.
Қақпаңды аш, хабарыңды айт, білдір маған,
Қорлығым өзім туып, көз көрмеген.

— Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі — сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.

— Талпынған талаппенен мен де бір ер,
Көп жүрдім, кездей келді көрмеген жер.
Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Қақпадан лақтырды бір орамал,
Сыйым — осы, падиша, мынаны ал!
Ішінде бір нәрсе бар ақыл берер,
Апар дағы ойланып, көзіңді сал!

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта салды.
Қараса, ішіндегі бір қу сүйек,
Бұл не еткен мазағы деп аң-таң қалды.

Ашуланып сыйына болды кекті,
— Ең болмаса білмеді сый бермекті.
Осы менің теңім бе? — деп ақырып,
Лақтырып жіберді сол сүйекті.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,
Лақтырған сүйекті алады сол.
Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Сол күнде Аристотель жеке дара,
Ақыл сөзін тыңдамай бар ма шара:
— Таразыны әпкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
Таразыны құрдырып, ортаға алды.
Қанша алтынды күміс пен салса дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды,
Бар қаруын алтынға қоса салды.
Енді қайтер екен деп қарап еді,
Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды.

Аристотель хәкімге патша келді:
— Мына сүйек қазынаның бәрін жеңді.
Бұл сүйекті басарлық, нәрсе бар ма?
Ақылыңмен ойланып тапшы! — деді.

Хәкім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Ескендір мұны көріп аз тұрады,
Хәкімді аулақ жерге шақырады.
— Таң қаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші, — деп сұрады.

— Бұл — адам көз сүйегі, — деді ханға.
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда.

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат:
Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат.
Сый сұрадың, бергені — бір қу сүйек,
Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат!

Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,
Құдайым көрсетті деп бұл бір істі.
Бекерлік екен менің бұл ісім деп,
Қолын алып жұртына қайта көшті.

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас кезің толар деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер.

Мақтанасың біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан Құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды?!

МАСҒҰТ

О, Алла, құрметіңде достың Махмұт¹,
Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт.
Арун-Рашид халифа заманында
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт.

Шаһардан бір күн Масғұт шықты тысқа,
Барды ма кезі келіп бір жұмысқа?
Бір ұры бас сап тонап жатқан жерде
Кез болды бір бишара шал байғұсқа.

Шал байғұс айғайлайды аттан салып,
Айырып алған жан жоқ оны барып.
Кім де болса бір ерлік қылайын деп,
Масғұт ұшты ұрыға оңтайланып.

Масғұтты ұры шапты қылышпенен,
Тәуір-ақ жан сақтапты жұмыспенен.
Есен-аман шал дағы құтылыпты,
Масғұттан жау қашқан соң ұрыспенен.

Масғұтқа келді әлгі шал көзін тіктеп,
Көрсен, бастан ағып тұр қан дірдектеп.
Мұның қарызын мен де өтеп кетейінші,
Жігіт қой ер көкірек, жау жүрек деп:

¹ Махмұт — Мұхаммед пайғамбар.

— Ей, жігіт, не қылсаң да, ер екенсің,
Көргейсің ерлігіңнің берекесін.
Себеп боп мені ажалдан сен айырдың,
Маған қылған қарызыңды Алла өтесін.

Бай емен, батыр емен, хан емеспін,
Атақты артық туған жан емеспін.
Себеп болып айырдың мені ажалдан,
Жақсылықты білмейтін шал емеспін.

Мен бір шал дүниеде жиһан кезген,
Ертең түсте кетемін шаһаріңізден.
Ертерек пәлен жерден тосып тұрып,
Алып қал бір базарлық, жаным, бізден.

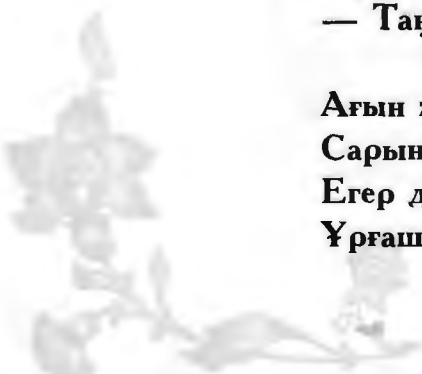
Пұл үшін қызықпассың, сен де бір ер,
Сені маған кез қылған пәруардігер.
Бір құданың хақы үшін мен тілеймін,
Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер!

— Ұрыға жібермедім мен намысты,
Кім бұлдар мұндай-мұндай қылған істі.
Алла хақы деген соң амал да жоқ,
Барайын, — деп уағда етіп, қол қағысты.

Ол жерге ерте тұрып жігіт барды,
Шал да душар алдынан бола қалды.
Қолынан ұстай алып, ертіп барып,
Далада бір бұзылған тамға апарды.

Барса, тамда бір гүл тұр солқылдаған,
Басында үш жеміс бар былқылдаған:
Бірі — ақ, бірі — қызыл, бірі — сары,
— Таңдап ал, мен берейін бірін саған.

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егер де қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар.

Ол жігіт сөзін ұғып тұра қалды,
Көзін төмен жіберіп, аз ойланды.
Ақ пен сары екеуін алмаймын деп,
Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды.

— Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесең түбінде жүре-бара.
Ақ пен сары екеуін алмағаның,
Мәнісін айтсаң екен, жаным, сірә.

— Мен болсам, егер ағын жемек те едім,
Ақылды болдым елден бөлек дедім.
Мен ақылды билемен, не қылсам да,
Мені ақыл билесе керек дедім.

Ақылды жан табылмас маған сырлас,
Көріне тентек көп надан мойын бұрмас.
Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды
Көре тұра, көңілде тыныштық тұрмас.

Адам дертті болмай ма құса тартып,
Тұщы ұйқы ұйқтай алмай түнде жатып.
Ептеп бағып, есерге ем таба алмай,
Тәтті тамақ жей алман дәмін татып.

Сарыны жеп, мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі.
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Тігілер жан біткеннің маған көзі.

Жұрт күндер жұрттан артық байлық үшін,
Бұлдайды біреу күшін, біреу түсін.
Не қылса да, надандар алмақты ойлар,
Мал антұрған күйдіріп елдің ішін.

Еңбексіз мал дәме етпек — қайыршылық,
Ақылды ерге ар болар ондай қылық.
Оны ойларлық бұл күнде адам бар ма,
Пайда ойламай қылады кім татулық?

Берсең, қалар оларда несі ардың?
 Бермесең, сен дағы ит бірге болдың.
 Не өзің ит, немесе бар елің ит,
 Дауасыз бір пәлеге міне қалдың.

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
 Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
 Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
 Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
 Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
 Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
 Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Тегінде адам басы сау бола ма?
 Бойында тексерілмес дау бола ма?
 Ері ашу айтса, әйелі басу айтып
 Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?

Соны ойлап, қызыл жеміс мен таңдадым,
 Берсеңіз жемек болып бел байладым.
 Топа-торсақ бұл сөзді айтқаным жоқ,
 Басын да ойлап, тегін де абайладым.

Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын:
 — Ендеше тауып айттың, же, шырағым.
 Ақыл, дәулет әуелден өзіңде екен,
 Өміріңше артылсын, жаным, бағың!

Бұл шал бөтен шал емес, Қыдыр еді,
 Ебін тауып даруға кезі келді.
 Сөзіне, ақылына, қылығына
 Разы болғаннан соң, бата берді.

Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты,
 Соңында Шәмсі-жиһан атаныпты.
 Мағынасы: «бұл дүниенің күні» деген,
 Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты.

Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған,
Жалғанның дәмін бұзып, хауіп қылғызған.
Ақыл мен мал екеуін асырай алмай,
Арашаны іздепті қатын, қыздан.

Ендігіге не сұрау бұл заманда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда.

Сол Масғұт халифаға уәзір бопты,
Тарқатыпты алдынан көп пен топты.
Бағанағы Қыдыр шал бір уақытта
Түсінде аян беріп жолығыпты.

— Ей, балам, пәлен күні жауын жауар,
Сол жауынның суында кесапат бар:
Жеті күн жынды болар суын ішкен,
Жеті күн өткеннен соң және оңалар.

Ол судан тамам суға су құйылар,
Сел болып, судың бәрі кесел болар.
Ертерек таза судан су жиып ал,
Бұл — хабарым, сақтансаң, жаным, жарар.

Бұл сөзбен халифаға Масғұт барды,
Хабарын естіген соң хан да аңғарды.
Айтқан кезі жақындап келген шақта,
Ертерек таза судан құйып алды.

Болған соң уәделі күн жауын жауды,
Судан ішкен жынды боп, ақылы ауды.
Күні-түні шуласып, таласады,
Ұмытты тамақ жеу мен және ұйықтауды.

Бұлар шулап бір күні келді ордаға,
Хан мен уәзір қарайды тамашаға.
Бәрі де есі шығып, жынды болған,
Бос шулап жүр кіші іні, үлкен аға.

Ол халқының алдына жақын барды,
Сөз айтып әрбір түрлі, ақыл салды.
— Бір кеселге, байғұстар, жолығыпсың,
Үйіңе бар, ұйықтаңдар!— деп шығарды.

Олар шықты есіктен ханға өкпелеп,
Көшеде шулап және жылаған көп:
— Хан мен уәзір ақылдан айрылыпты,
Өлтірейік екеуін, жынды екен, — деп.

Өлтіргелі ордаға қайта жүрді,
Бұлардың сөзін естіп, хан да көрді:
— Бұрынғыдан мұнысы қиын болды,
Ойбай, уәзір, ақыл тап, қайттік?— деді.

— Құтылар хал болмады мына дудан,
Біз де ішпесек болмайды жынды судан.
Өлтірер өңкей жынды бізді келіп,
Жынды деп есі дұрыс бізді қуған.

Екеуі жынды судан ішіп салды,
Құтырып көп алдына жетіп барды.
Өңкей жынды, байқамай айтыппыз деп,
Құлдық ұрып, бұларға көп жалбарды.

Сонымен бет-бетімен тарқап кетті,
Әйтеуір, тарқайтұғын уақыт жетті.
Көрдің бе, көп тентектің қылған ісін,
Еріксіз есті екеуін есер етті.

Көптің бәрі осындай, мысал етсең,
Көп айтты деп алданып, уағда күтсең.
Ғапіл боп көп нәрседен бос қаласың,
Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең.

ӘЗІМ ӘҢГІМЕСІ

Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып көрген,
 Өлең қып сол сөзімді айтқым келген.
 Болыпты ағайынды екі жігіт,
 Бағдатта Мұстапа мен Сапа деген.

Екеуі жетім еді әкесі өлген,
 Талаптан, жетімбіз деп, бос жүрмеген.
 Тігінші, кестеші еді кіші інісі,
 Мұстапа суретшілік ғылым білген.

Екеуі екі айрылмақ қамын жеген,
 Бір шетке кетпек болып жұрт көрмеген.
 Мал тапқаны бір іздеп таппақ болып,
 Серт қылып, бір-біріне уәде берген.

Екеуін екі жаққа тағдыр бөлген
 Жандар емес қатерден әсте именген.
 Шын, Машынға¹ Сапасы кете тұрсын,
 Мұстапа Балсураға² бұрын келген.

Мұстапа — бойдақ, кедей біраз тұрған,
 Кәсібін күннен күнге тәңірі оңғарған.
 Аздан соң қатын алып, үй салғызып,
 Шаһарда сенімдінің бірі болған.

¹ Шын, Машын — Шығыс мемлекеттерінің аттары. Шын — қытай, Мачин — Тай елі.

² Балсура — қаланың аты.

Пұл құрап, киім түзеп, қарны тойған,
Қағазға өрнек жасап, сурет ойған.
Құдайым кешіктірмей бір ұл беріп,
Молдалар оның атын Әзім қойған.

Бір жасап, екі жасап, Әзім өсті,
Сонан соң медресеге барып түсті.
Аз жылда жақсы ғылым кәсіп етіп,
Жас жігіт жүзі нұрлы, көңілі мас-ты.

Оқудан шыға ұстады ата өнерін,
Асырды атасынан әрбір жерін.
Сол күнде ажал жетіп, Мұстапа өліп,
Жыртық-жетім болмады ол жас өрім.

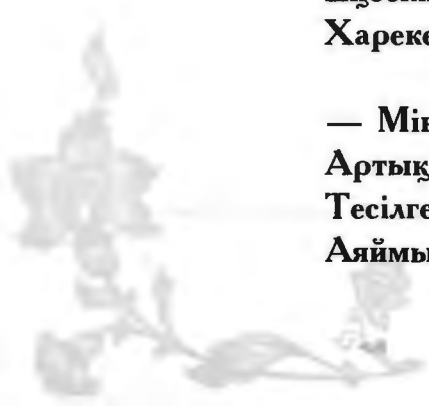
Атаның hareketін ұстай алды,
Өнері артық шығып, жан таң қалды.
Алушылар көбейіп мұның ісін,
Бұрынғыдан артылып мал құралды.

Бір күні лапкесінде отыр еді,
Торғын тон, алтын кәмәр бір шал келді.
Не қылса бір құрметті адам ғой деп,
Әзім тұрып, иіліп сәлем берді.

Сәлемін алды шал да, амандасты,
Қасына жуық келіп жақындасты.
— Жат жердің адамы едім, ей, шырағым,
Не hareket қыласың?— деп сұрасты.

— Жасымнан жетім едім көңілі сынық,
Өнерім артық емес ондай ұлық.
Еңбекпенен көз сүзбей күн көремін,
Харекетім — суретші, бояушылық,

— Мінезің, түсің жақсы надан дерге,
Артық өнер қиын ба талапты ерге?
Тесілген күні бойы сендей жасты
Аймын өнімі жоқ бұл өнерге.

Бұл сөзге Әзім тұрып ашуланды,
— Тұрпайы сөйлейсіз, — деп қарай қалды.
Атамның харекетін қорлама, бай,
Аш емен, болмасам да сендей малды.

— Қорламаймын һәм, балам, зорламаймын,
Тесілген күні бойы сені аяймын.
Химия ғылымын білуші ем, үйретер ем,
Мысты алтын жасаушы ем, алдамаймын.

Шын өнерге қайтер ең көзің жетсе?
Әркімге жарамайды мұны үйретсе.
Өзі үлкен, өзі оңай, артық, өнер,
Аз жұмыспен көп алтын хасил³ етсе.

Мен дағы жүргенім жоқ малдан күсіп,
Айттым, балам, басыңа мейірім түсіп.
Ертең ерте мысыңмен дайын болып,
Көңіліңнің дәркүмәнін алшы шешіп.

Әуелі хақтығына жетсін көзің,
Серт қылдым ғой үйретпек болып өзім.
Ертең ерте сол жерден табыспаққа
Екеуі уәде байлап, қойды сөзін.

Шал кетті, аң-таң бала үйге қайтты,
Көргенін анасына келіп айтты.
Химия ғылымы бар дейтін, сүйтсе дағы
Анасы басын шайқап, ішін тартты.

— Апар да мыс бақырды алдына сал,
Алтын болса, болады бір талай мал.
Жалғызым, не қылсаң да сақ болып жүр,
Жәдігөй боп жүрмесін антұрған шал.

Бала айтты: — Тәңірім қақса, пенде не етер,
Жалған болса, білінер, қор боп кетер.

³ Хасил (арабша) — пайда, өнім.

Шын болып, уәдеге бармай қалсақ,
Ғапылдықтан айрылған ызасы өтер.

Не қылса, сол түн бала шала ұйықтады,
Өтірік, расын ойланып таба алмады.
Мыс бақырын қолына алды дағы
Лапкеге күндегіден ерте барды.

Шал дағы дереу дайын бола қалды,
Бір дорбадан көмір мен көрік алды.
Екеуі сәлемдесіп болғаннан соң:
— Мысың қайда, балам? — деп дігір салды.

Мыс бақырды сындырды талқан қылып,
Көмірге салды мысты, дүкен құрып.
Мыс былқылдап еріген кезінде шал
Шөншіктен⁴ ұсақ қара алды қырып.

Алды да, ол дәрісін мысқа салды,
Былқылдаған бүрқылдап мыс шайқалды.
Бір нәрсемен азырақ бұлғалақтап,
Алтын қып суынған соң қолына алды.

Алтынын алып берді қолындағы:
— Сарапқа сал бар дағы, шаһарыңдағы
Алтын емес деп біреу айтса, балам,
Алдамшы, амалым жоқ, болдым дағы.

Алтынды ал да, көрсет жұртқа апарып,
Менің сөзім шын болса тәңірі оңғарып,
Сонау бақша ішінен табылармын,
Егер мені іздесең көңіліңе алып.

Әзім ұшты алтынды ала салып,
Не байларға көрсетті мұны апарып.
— Самородный сары алтын екен ғой, — деп,
Кім көрсе, сол айтады аң-таң қалып.

⁴ Шөншік — дорба (көне сөз).

Үш мың үш жүз ділдаға кетті сатып,
Шешесіне ап келді таңырқатып.
Шешесі: — Сол кісіні шақыр! — деді, —
Кетсін, — деп, — үйімізден дәм-тұз татып.

Бағанағы бақшаға Әзім келді,
Жолықты шал да, сонда отыр еді.
— Ей, ата, қылған ісің рас екен,
Қонақ боп, біздің үйден дәм тат, — деді.

Қос уыс ділда берді Әзімге шал:
— Сенің ортақ малың, — деп, — мендегі мал,
Шешілісіп, сырласып отыралық,
Әртүрлі қымбат баға ішкілік ал.

Сырлассақ, сұхбаттассақ, аулақ артық,
Нашалы⁵ боламыз ғой сөйлеп шалқып.
Анаңды да бір жерге жібер, балам,
Сырымды үйрете алман бойым тартып.

Күн батпай биттей алаң болма бізге,
Қас қарая келермін мен де сізге.
Ішу, жеу арасында сөйлер сөз көп,
Ол үйде жан болмасын сенен өзге!

Әзім кезді базарды аз тентіреп,
Әртүрлі ішкілікті алды күреп.
Алтынды көргеннен соң, анасы да
Кетті көрші үйіне, сеніңкіреп.

Арақ, жеміс — әртүрлі нығмат⁶ дайын,
Қуанды алтын қолға кірген сайын.
Үйіне бөтен жалғыз жанды қоймай,
Оңаша безендіріп тұрды жайын.

Көз байлана сып етіп шал да келді,
Әзім де есік ашты, дайын еді.

Нашалы (наша, анаша) — түтікпен тартатын есірткі шөп.
Нығмат (арабша) — тағам, дәулет, байлық.

Әзімді баласына балағандай,
Жайнаңдап жарқын жүзбен үйге кірді.

Шал кіріп үйді тегіс аралады,
Бір Әзімнен басқа жан таба алмады.
Біратола пейілді беріп алған,
Әзім де бұл қылықты шам алмады.

Хош уақытсып сөйледі шал барқылдап,
Қол қусырып Әзім тұр, сөзін тыңдап.
Асын жеп, қолын жуып болғаннан соң,
Әпкел деп ішкілікті қойды ымдап.

Бар іс қой әуелден-ақ ел салтында,
Орыс, неміс болса да, қай халқың да.
Пайда деп тән саулыққа ішетұғын.
Миуадан тартқан хәмір⁷ ас артында.

Подносқа бөтелкемен арақ толды,
Бір-екі жақсы үремке дайын болды.
Жоқтан барды сөйлесіп, сауқым салып,
Алысты пияланы оңды-солды.

Жайма шуақ сұм шалдың іші мықты,
Алғашқы ішкен Әзімге тез-ақ шықты.
Бір аяқ қолдан қолға дегенсініп,
Жәдігөй стақанға дәру тықты.

Онысы түн ортасы болған заман,
Сұм екен талай жанды әуре қылған.
Дәрі қосқан аяқты ішкеннен соң,
Әзім барып жығылды шалқасынан.

Сонда шал терезеден бір ысқырды,
Төрт жігіт табыт алған үйге кірді.
Әзімді сол табытқа салды дағы,
Төртеуі көтеріп ап тысқа жүрді.

⁷ Хәмір (арабша) — шарап.

Әзімді мас қып алып, шал кенелді,
Есікті жабамын деп аз бөгелді.
Артын жым-жырт қылды да, антұрған шал
Төртеуін ертіп алып, тез жөнелді.

Теңіздің жағасында қалың қамыс,
Ішінде бір кеме бар шалға таныс.
Әзімді сол кемеге салды дағы,
Тұмсығын бұрып алды шетке шалыс.
Қасында жиырма-отыз жолдасы бар,
Қаладан таң атқанша кетіп алыс.

Ел тұрды, ертең кемпір үйге кірді,
Бала жазым болғанын іші білді.
Зар ұрды, ойбай салды, не бітірсін,
Тұра тұр, өзге-жайын сұрама енді.

Әзім есін жиыпты ертең түсте,
Өз басын көрді хауіп-қатер істе.
Қол-аяғы байлаулы жатыр жалғыз,
Темір шеттік қапас боп тұрды үсте.

Ырғалып орнынан ол әрең тұрды,
Түрегеліп антұрған шалды көрді.
— Ақсақал, адам мұндай қыла ма екен,
Анамнан мені айырып бұл нең? — деді.

— Көзіңді аш, есіңді жи, енді ойнама,
Мені сен өз діндесім деп ойлама!
Мен отқа шоқынамын, дініме көн,
Менде бардың бәрінен хауіп ойлама!

Егерде көнбей қалсаң, наданшылық,
Әр күні сізге дайын бір жүз шыбық.
Мың жаның болса дағы құтылмайсың,
Табылмас енді менен майда қылық.

Бала айтты: — Дінім үшін жаным құрбан,
Жаннан қорқып, отыңа мен бас ұрман.

Дінім хақ, ісім ақпын, өлсем шәйт,
Қорқады деп үмітті үз сен антұрған.

Баланың бар киімін шешіп алды,
Жүз қамшы арқасына дүре салды.
Қыңқ етіп бір дыбысты шығармады,
Азырақ талмаусырап, нашарланды.

Мұнысын жаратпады, қадір Сүбхан⁸,
Көк бұзылып, жер жүзі болды топан.
Байлаулы бала жайға қала берді,
Кемемен әуре болды көп антұрған.

Түн бойы ұйқтамады бір де мызғап,
Су сарылдап құйылды кемеңі ырғап.
Отыз құлы таусылды табанынан,
Су төгіп таң атқанша ол сарпылдап.

Отыз құл ақылдасты басты қосып,
Өлеміз деп ойлады жаннан шошып.
Бір шеттен бір жағаға келе жатқан
Кәрі иттің ұстай алды алдын тосып.

—Ақсақал, іс қыласыз ойланбастан,
Жаннан қорқып қашпаушы ек қара тастан.
Құдай сүймей бұл істі бізге салды,
Қолын шеш, ризалық ал мына жастан.

Қолын шеш, ризалық ал, кісенді бұз,
Шапшаң айт, көнесің бе, уақыт тығыз.
Бұл сөзге көнбей қалсаң, ақыр өлдік,
Сені суға тастаймыз отызымыз!

Сонда шал мына сөзге аң-таң қалды,
Не қыларын біле алмай, аз ойланды.
Пішінін отызының байқаған соң,
Баланың қол-аяғын шешіп алды.

⁸ Сүбхан (арабша) — алланың есімінің бірі. Бұл жерде күшті құдаймын деген мағынада.

Мойнынан шырағым деп құшақтайды,
 Көзінің ағып жасы, бұршақтайды.
 — Шырағым, мастықпенен қылыпшын,— деп,
 Әуелгі сөзден танып және алдайды.

Әзім жас, ақ пейілдеу адам еді,
 Ойлады: өтірік болса неге именді.
 Мастықпен қылса қылған шығар-ау деп,
 Іс көрмеген жастықпен және сенді.

— Мастықпен қылған болсаң, кештім саған.
 Кәрі ит те: — Шырағым,— деп арсаңдаған.
 Жел тынып, күн айығып баяғыдай,
 Хикметімен тоқтатты бір жасаған.

Баланы сыйлап жатыр, тамақ қамдап,
 Су төккісіз жорға боп шал жылмаңдап.
 Отыз құл мынау тек жан емес қой деп,
 Әлінше қызметінде жүр тырбаңдап.

Бір мезгілде шал айтты: — Балам, тоқта,
 Мысты алтын қылатын дәрі осы жақта.
 Алыс емес, аз күндік жақын жерде,
 Болмай ма молықтырып ап қайтсақ та?

Бала айтты: — өзің біл!— деп бұл сөзіне,
 Шал қуанды тиген соң ерік өзіне.
 Төбесінен тік тұрып қылды қызмет,
 Титтей шәрgez келмейді мінезіне.

Сып етіп бір жағаға келді жетіп,
 Шал жөнелді, баланы қасына ертіп.
 Бір барабан тұр екен, қағып еді,
 Қамады желмаялар дүбірлетіп.

Үш желмая ұстады жорығына,
 Бірінің азық артты қомдығына.
 Екеуіне ер ерттеп мініп алып,
 Барабанды қалдырды орынына.

Желмаялар келеді желдей есіп,
Сұм шалдың бір тарапты көзі тесіп.
Шал айтады балаға: — Көрдің бе — деп, —
Бұлт түр бұлдыраған елеңдесіп?

Ол өзі — бұлт емес, Қаптың тауы,
Бір бөлек үлкен таудың бергі бауры.
Бергі таудың басында сол дәрі бар,
Қырандай ап қайтармыз жібек баулы.

Түні бойы жүріпті, болды сәске,
Көрінді жарқыраған үйдей нәсте.
— Бұл не? — деп сұрап еді, тұра қашты,
Биттей аял қылмады кәпір әсте.

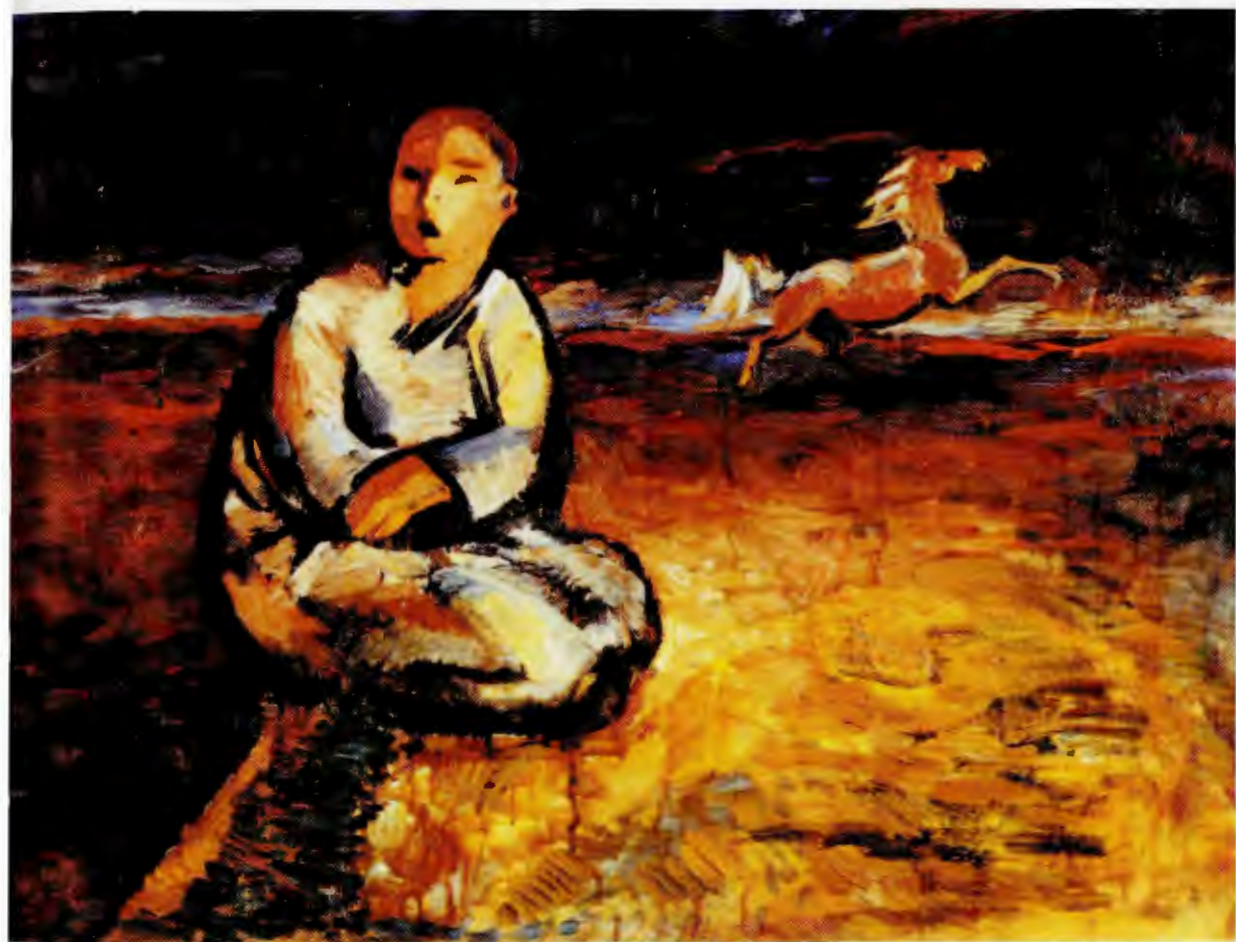
— Бұл не, — деп тағы да айтты Әзім сорлы,
— Қашқаның не қылғаның мұнша ғұрлы?
— Шырағым, мұның өзі қатерлі жер,
Бір қаскөй жәдігей дәудің орны.

Соны айтты да, шал сабап жүре берді,
Бір өзен жатыр екен, соны өрледі.
Өзенді өрлегеннен бір айрылмай,
Дәл бесінде ұшыртып тауға келді.

Келді де бір жартасқа түсе қалды,
Азық, артқан маяны жарып салды.
Ішін жарып, іштегі ішек-қарнын,
Өкпе-баурын тазалап, бәрін алды.

Сонда шал Әзімге арқан, канжар берді:
— Маяның ішіне еніп, сен жат! — деді, —
Ішін тігіп, мен кетіп, жасырынам,
Тау басында самұрық бізді көрді.

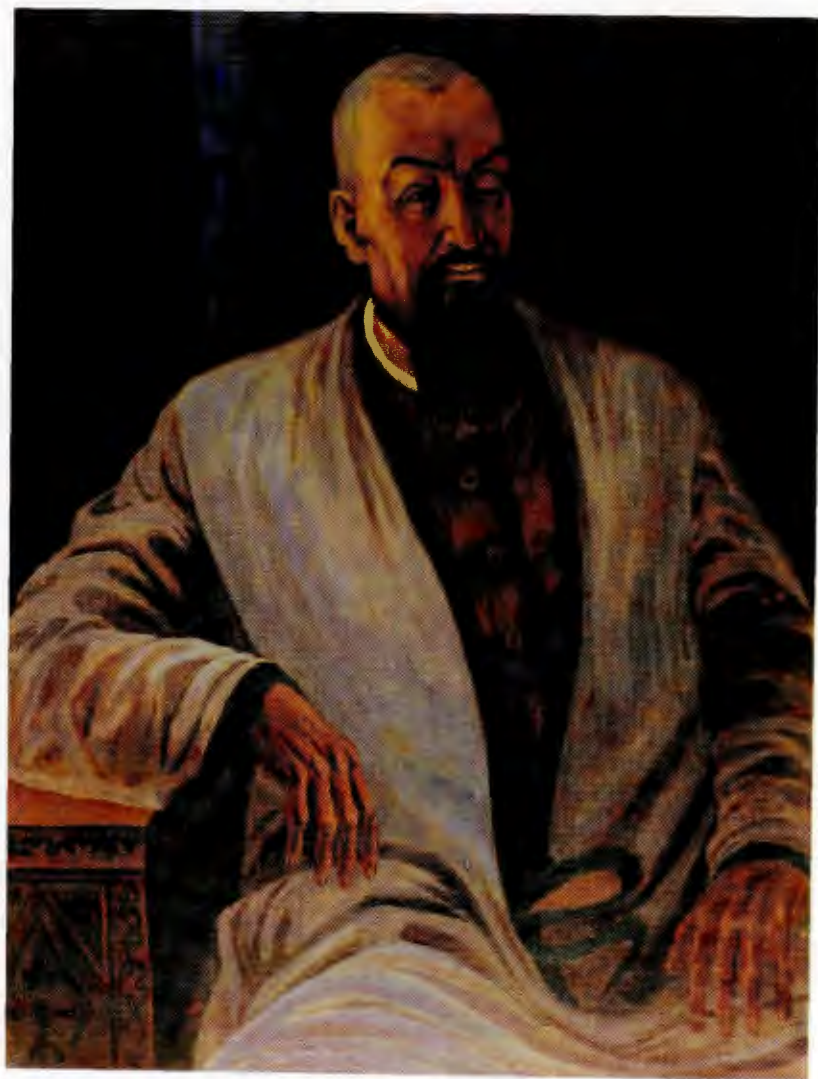
Бұл жерге мен кеткен соң самұрық келер,
Маяны іліп алып, биікке өрлер.
Бір жерге қонғаннан соң жар дағы шық,
Именіп адамзаттан ұшып кетер.

Жас Абай

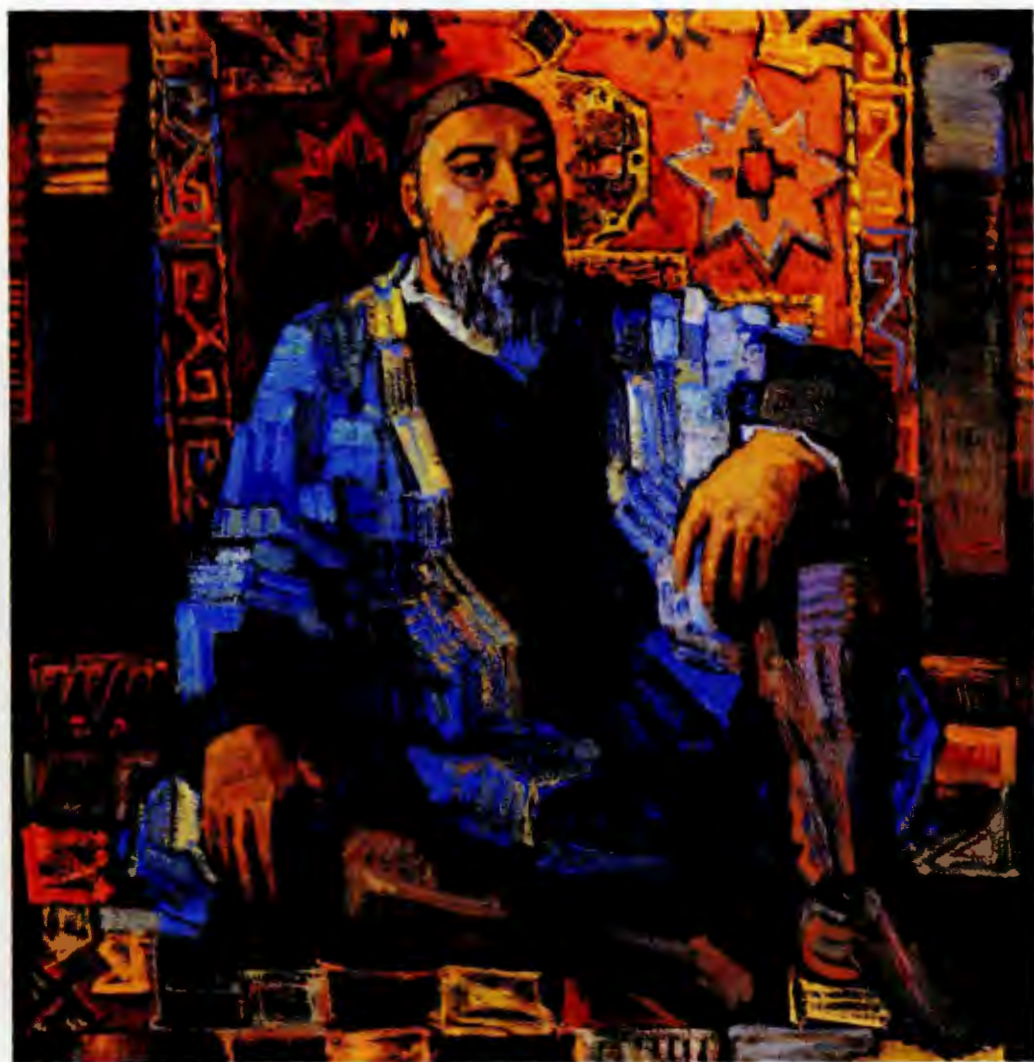
Абайдың анасы

Қунанбай Өскенбайұлы

Жас Абай

Абай

Абай ұлы Мағауиямен

Абай оқыған медресе

Абай жандармерия басқармасында

Абай Семей қаласының кітапханасында

А. С. Пушкин

М. Ю. Лермонтов

В. Гере

Пушкин, Крылов, Жуковский,
Гнедич. Жазғы бақта

Ақылбай

Әбдірахман

Мағауия

Тұрағұл

Абайдың «Күз» атты өлеңіне жасалған иллюстрация

Абай. М. Әуезовтің «Абай жолы» романына жасалған фронтиспис

Абай

Тау басында бар қара ұсақ топырақ,
Қапқа толтыр кешікпей жылдамырақ.
Қап толған соң арқанға байлап жібер,
Саспай шешіп алғанша тоқта бірақ.

Сонан соң арқаныңды тасқа байла,
Түсетұғын ыңғайлы жерді сайла.
Арқаннан ұста дағы түс сырғанап,
Жарамайды қылмасақ сүйтіп айла.

Қап алды, қанжар алды сонда Әзім,
Сөзінің ұқты бәрін қылмай жазым.
— Шырағым, айтқанымды жаңылма, — деп,
Барынша қылып жатыр шал да тағзым.

Әзім де бөгелмеді бойын тежеп,
Талабы, тәуекелі сондай-ақ көп.
Тәңірінің бір жазғаны екі болмас,
Маяның ішіне енді тәуекел деп.

Маяның кетіп қалды ішін тігіп,
Шалекең жасырынды талға кіріп.
Аспаннан самұрық келіп, іліп алып,
Қайқайып қайта шықты бір-ақ ырғып.

Маяны самұрық қонды тасқа апарып,
Ер Әзім шыға келді ішін жарып.
Адамзатты көрген соң бұдан шошып,
Отырды самұрық құс аулақ барып.

Жалтаңдап Әзім шықты тау басына,
Тапты топырақ, толтырды дорбасына.
Қап толған соң арқанға мықтап байлап,
Тау басынан жіберді атасына.

Жіберді әлгі қапты жерге атып,
Антұрған шал дәулетке қалды батып.
Қап жерге түскеннен соң дінсіз кәпір
Арқанды алып кетті жұла тартып.

Айрылып арқанынан Әзім қалды:
— Арқанды неге алдың!— деп айғай салды.
— Талайды осы тауға тастағанмын,
Соның бірі болдың,— деп кете барды.

Сұм шалдың дінсіздігін сонда білді,
Қарамай, бір қайрылмай, жүре берді.
Кәпірдің қайрылмасын білгеннен соң,
Жүгіріп жалтыр тастан жол іздеді.

Көрді, білді ол таста жолдың жоғын,
Сонан соң қамдап бақты қарны тоғын.
Азырақ жеміс тауып жеді дағы,
Көрмекке жата кетті хақ бұйрығын.

Күн де батты, бір жерге Әзім жатты,
Күн батқан соң жан-жағы салдыр қақты.
Қараса қаптап жүрген бәрі айдаһар,
Сонда да біраз жатып ұйқтап қапты.

Ұйқтап кетіп, шошынып тез оянды,
Жұтқалы көрді келген айдаһарды.
Не де болса тәуекел қылды дағы,
Қанжармен қақ басынан шауып қалды.

Өзі де бір тарапқа ыршып кетті,
Бір биік ағаш көрген, соған жетті.
Биік жерде болайын деді дағы,
Сол түні ағаш басын мекен етті.

Әр-бері жатты дағы, ұйқтап қалды,
Шаршаған ғой, күн шыға зорға оянды.
Қараса басқа айдаһар жоғалыпты,
Өзі шапқан таныды айдаһарды.

Ойлады: «Тірі болса кетпес пе еді?»
«Өлген ғой мына айдаһар», — деп ойлады.
Ағаштан түсе қалып айдаһарға,
Қолына қанжар алып, жетіп барды.

Көрдi, бiлдi айдаһар тiрi емесiн,
Тәңiрi ұзын жаратқан сом денесiн.
Қанжармен таспадай қып тiлiп алып,
Аз уқалап кептiрдi жон терiсiн.

Жалғап-жалғап, бiр ұзын арқан еттi,
Ер Әзiм осылайша талап еттi.
Бiр ұшын тасқа байлап жiбергенде,
Түсетұғын орнына әбден жеттi.

Ер Әзiм тәуекел қып жаннан күсiп,
Арқаннан ұстады да, кеттi түсiп.
Қарақат жеп, мойыл жеп, судан iшiп,
Өзендi қулады да, жүгiрдi ұшып.

Үш қонып, төртiншi күн белден асты,
Ол күнi алтынды үйге душарласты.
Тау басынан түсiрген тәуекелмен
Сол үйге кiрмек болып қадам басты.

Қақпадан кiрдi iшкерi қадам басып,
Бiр үйiнен өрледi бiр үйге асып.
Тiлдесерге еш адам жолықпады,
Төрдегi үйге кiрдi есiк ашып.

Екi сұлу қыз отыр төрдегi үйде,
Ондай сұлу көрген жоқ бүтiн елде.
Екi қыз шатраш ойнап, бiлмей қалды,
Кiрдi де, тұра қалды орта жерде.

Екi қыз мұны көрдi бас көтерiп,
Адамзатқа таңырқап, тұрды елерiп.
— Ей, жiгiт, түсiң жақсы жан екенсiң,
Жүр едiң жәдiгөйге не қып ерiп?

Сөйледi Әзiм дағы аянбай-ақ:
— Мен ғарiп бишарамын жүрген саяқ.
Әуелде өзi көрген бар қысаны
Сөйледi бiрiн қоймай бастан-аяқ.

Екі қыз естіп білді Әзім жайын,
Есіркеп, мүсіркейді айтқан сайын.
— Сен бізге бауыр болып, тұр осында,
Не керектің қылалық бәрін дайын.

— Құп болсын, олай болса, апаларым!
Дүниенің тартып жүрмін жапаларын.
Сағынсам, өз еліме жеткізе ме,
Айтсаңыз, мархаматты аталарың?

— Көңілді бос суытпа біздей қыздан,
Сізге уәде біздерге тәңірі айтқызған.
Шыдағанша шыдап бақ қасымызда,
Қайтпағың келер біздің қолымыздан.

Сені біз жар етпейміз, бауыр еттік,
Достықпен жүрек еріп тәуір еттік:
Түбінде сен тұра алмас болсаң мұнда,
Еліңе жеткізуге біз де жеттік.

Құп болады десті де, серт байласты,
Қатты-қатты айтысып уәделесті.
Көңілінде кара жоқ, ақ ниетпен
Тым жақын дос болуға ыңғайласты.

Күн жаңғырып, бойына қуат енген,
Алтынды үйдің ішінде еркеленген.
— Жан-жағын қалай сайран қылсаң еркің,
Жалғыз-ақ бір есікке кірме, — деген.

Екі қыз кетіп бір күн, қалды Әзім,
Салған жоқ қыздар оның көңіліне ажым.
Тал түсте бағанағы кірме деген
Есікке кіріп кетті — бар ма лажың?

Кірсе, аржағы дөңгелек қалың ағаш,
Ішінде бір хауыз бар, ернеуі тас.
Бұлбұл сайрап, мнуасы салбырап тұр,
Салтанатын түгендеп айтып болмас.

Тас ернеуі — меруерт, ол көрінген,
Кеткісі келмес жанның мұны көрген.
Ер Әзім тамашалап қарап тұрса,
Бір түрлі таңғажайып құстар келген.

.....
.....

(Бітпей қалған)

КОЛТАНБА
ФРАКЦИОНАЛА
ИЗДАНИЕ

Абай өлеңдері
Абайдың әдеби хатшысы
Бікеұлы Мүрсейіт көшіріп
жазған қолжазбасы.
1905 жыл

ԱՄԺԱՐՄԱԼԱՐ

Александр Пушкин

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНЕГИНГЕ ЖАЗҒАН ХАТЫ

мал жоқ — қайттым білдірмей,
Япырмау, кайтіп айтамын?
Қоймады дертің күйдірмей,
Не салсаң да тартамын.

Талайсыз, бақсыз мен сорлы,
Еріксіз аттап ұяттан,
Қорлыққа көндім бұл құрлы,
Байқалар халім бұл хаттан.

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем күйіп, мен жанып,
Айында бірер көрсем де.

Болмады көріп қалуға,
Есітіп біраз сөзіңді.
Шыдар ем бір ай жатуға,
Ұзақ түн жұмбақ көзімді.

Қызықтан қашып бұл жерге
Көңіліңіз салып келіпсіз.
Мәнісін сұрап білуге,
Тілдесе алмаймын еріксіз.

Келмесең егер сен бізге,
Сау болмас па ем, әлбетте?

Болмасам ашына мен сізге,
Түспес ем мұндай бейнетке.

Асау жүрек қайнамай,
Жуасыр ма еді кезінде?
Елден бір жақсы сайламай,
Бармас па ем ерге өзім де?

Өзгеге ешбір дүниеден
Еркімен тимес бұл жүрек.
Әуелде тағдыр иеден,
Қожам — сенсің, не керек.

Тіршілігім — құрбандық,
Шыдамай сені көргенше.
Тәңірімнен келген бұл жарлық,
Ием — сенсің өлгенше.

Әуелде кірдің түсіме,
Ортақтасып өміріме.
Толғау салып ішіме,
Сол күнде-ақ жақтың көңіліме.

Құдайдан болғай деп емі,
Құдайыны мол бердім.
Көрген жерде-ақ мен сені,
«Осы екен ғой — сол» дедім.

Жатқан сайын ұйқыға,
Дұға оқушы ем, шошынып.
Ұнатып мені құлқыңа,
Жүруші едің қосылып.

Түсімде мені жұбантып,
Жылы сөзбен сөйлесіп,
Кетуші едің қуантып, —
Қалушы еді көңіл өсіп.

Шыныңды айт, кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі — алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс.

Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге налынып.
Толтырып жасқа көзімді,
Есірке деймін жалынып.

Бұл жерде ешкім сырымды
Білмейді, айтып не етейін?
Жақтырмай бұзсаң нұрымды,
Білдірмей күйіп өтейін.

Күтемін сізден қайта хат,
Қуандырып дертім жаз.
Ол болмаса, шыныңды айт,
Кінә өзімде, өзіме аз.

Өз хатыма өз көзім
Ұялып, қорқып баға алмас.
Кепілім — сенің бір өзің,
Бөтен жан несіп таба алмас.

ОНЕГИННИҢ СИПАТЫ

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген.
Нанасың не айтса да, амалың жоқ,
Түсінде бір кәдік жоқ «алдар» деген.

Кейде паң, кейде көңгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен.
Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу,
От жалындай жауапкер құрбыменен.

Ғашықтық сөзге жүйрік, әсіресе,
«Дем алысым, құмарым — бір сен» десе.
Жанын құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше.
Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік,
Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе.

Жап-жаңа кісі болып түк білмеген,
Қалжыңын білдіртпейді «қалай» деген.
Жаның шошыр өрлігі жаннан бөлек,
Кісіге балдан тәтті орны келген.

Биттей бойы босаса, сезер сонда,
Жастық жеңіп, көңілді шайқағанда.
Ғашық құмар, ақыл мен бойыңды алып,
Жылы жауап есітер не қылсаң да.

Емінер, «әй» дегізер, дайын қылар,
Жүрегің қалай соқса, пайым қылар.
Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес,
Бір оңаша жолығар жер айтқызар.
Ел аулақта оңаша қолына алып,
Көңіліндегі сабағын айтып тынар.

Жасынан көрсе оны ақылы сасқан
Не сұрқия жандарың жұрттан асқан.
Жеңуге, қор қылуға тағы да ұста,
Өзіне күндес шықса, жол таласқан.
Ажуаға, қорлауға тілі орамды,
Не түрлі тұзақ құрып көңлін басқан.

ОНЕГИННИҢ ТАТЬЯНАҒА ЖАУАБЫ

Таңғажайып бұл қалай хат,
Мағынасы — алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әрі түрі жат,
Және әдепті, және рас.

Жас жүректің толқынын дөп
Жаза алыпсың толтырып.
Бойды жеңіп бұл асыл леп,
Тұрды титық көп құрып.

Тіл буынсыз, бой — таза гүл,
Ақылы артық, ары зор.
Ол — перизат, ойла, өзің біл,
Не болады болса қор?

Ішім өлген, құр денем сау,
Босқа үрейім жүр менің.
Жарамайды бекер алдау,
Теңің емес мен сенің.

Бенде көрген бар қызықтың,
Бәрін ішкен сұм жүрек.
Айныған соң, сен жолықтың,
Айтып-айтпай не керек?!

Тәтті дүние көңілімнен
Кетті менің, нан маған.

Енді бізге бір өлімнен
Басқа түк жоқ арнаған.

Мен — жаралы жолбарыспын,
Жұрттың атқан оғы өтіп,
Сен есірке, сорлы жаспын,
Шын сөзіме рақым етіп.

Бала сүйер, жар сүйерден,
Түк неме жоқ, түр денем.
Сен — тоты құс бақта жүрген,
Қай жерімнен пар келем.

Ерге барған ер танымай,
Ер қызығын кім көрер.
Шығарына жол таба алмай,
Қайғыменен босқа өлер.

Айнығыш ер тартса салқын,
Бал сұрасаң, береді у.
Қазымырлап сөздің артын...
Қасиеттен бетті жу.

Мен — сынық жан, жамағанмен
Түзеле алман түрленіп.
Теңің емес, біл, саған мен,
Не қыласың кірленіп?!

Әйел өлмес соқпа дерттен,
Сауыға алмас сынған ер.
Мен — көмірмін қалған өрттен,
Енді рұқсат бізге бер.

Сенің өмірің гүлденіп тұр,
Есігін тап, көр қызық!
Менің өмірім — бір суық сұр,
Күзгі күндей тұр бұзық.

Бірге туған мен ағаңнан,
Шын досыңмын, кем емес.
Сокқы жедім сұм заманнан,
Бір жылы сөз ем емес.

Арман етпе, жас күнің көп,
Игілік көр, ерге бар!
Бұл заманның кашқыны деп,
Мен ғаріпті есіңе ал.

Менде паңдық, жат мінезден
Дәнеме жоқ, жарқыным.
Осы жазған барша сөзден
Байқалынар бар шыным.

Басы қатты, сұм жүрегін
Тоқтата алмай кетті де.
Сорға біткен көкірегін
Сендіре алмай өтті де.

Бар денемнің бәрі — бір мұз,
Қайрылуға жарамас.
Мына дәулет, мына асыл қыз,
Болды маған арам ас.

Ол — жас ағаш, бір қызыл гүл,
Жапырағы жаңғырар.
Сорлы Онегин, жолды өзің біл,
Қай тарапқа қаңғырар.

ОНЕГИН СӨЗІ

Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін:
Кірі жоқ, кіршігі жоқ мағыналарын.
Жасырмай, жастықпенен, нанғыштықпен
Айтыпты шыншыл тілің бар іңкәрін.

Жасырмай жас жүректің жанған жайын,
Айтуға тілің мұнша қайдан дайын?
Жанып, сөніп, суынып қалған көңілім
Қобалжиды хатыңды көрген сайын.

Қалмаған Онегиннің ешбір бағы,
Өтіп кеткен жүректің отты шағы.
Мінсіз тілмен сөзіңді жазыпсың-ақ,
Ұнатпаған жерім бар сүйтсе-дағы.

Болса да сән-салтанат, қызық, әсем,
Тез жалығып айнимын, тұрлауым кем.
Сақтасар, ардақтасар кісі болсам,
Жалғанда сенен басқа жанды алмас ем.

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең жалқып,
Суып қайтар көңілім желше шалқып.
Қуартып, қайғыменен суалтамын,
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып.

Құдайдың толып жатыр күні бүгін,
Жігіттің тани алмай кемшілігін.

Бір алып, қадірлемей, тастап кеткен
Тартып жүр қиянатшыл ер күйігін.

Түксиген өзі суық, сөзі суық,
Келерлік бір жері жоқ жанға жуық.
Өзі антұрған, қазымыр, қатын сорлы,
Екі өмірдің лайлап суын тұнық.

Сол баянсыз еркектің біреуі — мен,
Жамандығым жақсымнан екі еседен.
Жүрек кірсіз, тіл мінсіз, мінезің — гүл,
Не боласың осындай ерменен сен?

Жаңғырмас өткен өмір, біткен мінез,
Лайықсыз кісіге болыпсыз кез.
Сені жақсы көрейін бірге туған
Ағаңдай, онан басқа жоқ менде сөз.

Жас қыз бен жас бәйтерек — бәрі бірдей,
Жапырағы тұра ма жылда өзгермей?
Менен гөрі сөзіңді жақсы ұғушы
Кетер деме ер жігіт бір кез келмей.

Бұл сөзде ақыл да бар, ғибрат та бар,
Өзіңе екіншіде пайда болар.
Ақылменен ойласаң тоқтау қылып,
Сүйкімді менен артық жан табылар.

ОНЕГИННИҢ ТАТЬЯНАҒА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Құп білемін, сізге жақпас
Ескі жара білтелеу.
Ақ жүрегің енді ұнатпас,
Мезгілі жоқ қай медеу?

Ықтиярсыз мұңды сезім
Кетті ыршып жолыңа.
Мазағыңа бердім өзім,
Өз басымды қолыңа.

Өлі бойға жан жүгірді,
Қайратым құрыш болды, нан.
Мұз жүрегім май сықылды
Еріп, от боп күйді жан.

Қор қылуға құдіреттен,
Жүрегіме түсті өрт.
Тайды аяғым ескі серттен,
Түсті емсіз қатты дерт.

Масқаралап мені тағдыр
Қылды мазақ, не шара?
Менің үшін сен жауап бер,
Менде сөз жоқ, бишара.

Михрабым¹ сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас ғүзіріме².
Жетпедім, не жасырамын,
Гауһарымның қадіріне.

Сен — ағашта піскен алма,
Әзір едің, алмадым.
Құп кіріптар қылды Алла,
Әлде мені қарғадың?

Он сегіз мың бұл ғаламның
Бар тынысы күнде тұр.
Мен сықылды сорлы адамның
Ықтияры сенде тұр.

Сен бетіңді әрі бұрсаң,
Шықты көзім, болды көр.
Жанды аларсың разы болсаң,
Біздің орын — қара жер.

Тәңірі добы — бұл ғаріп бас,
Кетті амалсыз қорлама!
Қайта қақты, қайла болмас,
Келді, түсті ордаңа.

Ақылы бар, ықтиярлы,
Пенде теппес өз жарын.
Ерік — иеде, пенде — зарлы,
Не білер не боларын?

Сорлы адаммын жер жүзінде,
Бір қуаныш көрмедім.
Не қыласың ерік өзіңде,
Қайғысы асқан шерлі едім.

¹ Михраб (арабша) — мешіттің төріндегі молда тұратын Құбылаға қараған орын. Бұл арада қасиетті орын мағынасында.

² Ғазір, ғүзір (арабша) — бір істі істеуге мүмкіндік бермеген себеп мағынасында.

Менің өмірім таянып тұр,
Үзілуге әм жаным.
Ақ жүзіңді бір көріп құр,
Өлсем, болмас арманым.

Күні ертең бір көрінсең
Сорлы асықтың көзіне.
Тәңірі үшін шапқатыңмен
Нан ғаріптің, сөзіне!

Не болайын, тез болайын,
Ақ жүзіңді көрейін.
Бар ма өмірім, қармалайын,
Жоқ болса, мен өлейін.

Қорғалап құр өтпе өмір бос,
Тағдырына қарсы бар.
Бір өзіңнен басқа бір дос
Таппасаң, өл, жүрме зар.

ТАТЬЯНА СӨЗІ

Тәңірі қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең.

Талақ етіп бұл ғаламды,
Болды мәлім кеткенің.
Кінәсі жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің?

Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып.
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым, өлмей әрең,
Қатты батты тырнағың.

Бұл кінә емес, әншейін наз,
Сағынамын, айтамын.
Досың-ақпын, тағдыр араз,
Толғанамын, қайтемін.

Сен шошыдың ғашығыңнан,
Өзге жұрттан қамшы жеп.

Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім «алшы» деп.

Жар табылмас сен секілді,
Мен де сендей сорлы зар.
Қол-аяғым берік бекілді,
Енді ненің орны бар?

Өз қораңның қақпасын сен
Қатты жаптың, не айтайын.
Жат қораның тақтасын мен
Жастанамын, қайтейін.

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де — сорлы бақыты кем.

Еш қызыққа арманым жоқ,
Бәрі де бар формының.
Біреуіне қанғаным жоқ,
Өзіме аян — сорлымын.

Жаным ғашық асылым ең,
Жар есігін бермедің.
Сорға біткен ғашығымсың,
Неге тым кеш сермедің?

Жат есікті және қорып,
Жара салма сен маған.
Жұрт жамандар жатқа жорып,
Жалынамын мен саған.

Үшбу қиял келсе басқа,
Сен жүдер деп мен үшін.
Болар еді қайнамасқа,
Мыс қазандай сорлы ішім.

Ғашық-ақпын еш күмәнсіз,
Ырыс емес, сөр үшін.
Көрісуге шыдамаспыз,
Айрылалық сол үшін.

ОНЕГИННИҢ ӨЛЕРДЕГІ СӨЗІ

Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім,
Басылмай бір құшып, сүйіп.

Бойым тұр дал болып ұйып,
Көңілім жүр құс болып шүйіп.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе күйіп.

Қылдың арам ойыңды,
Бір бұрмадың мойныңды.
Сен ақылмен көңіліңді
Тыйып, жеңдің бойыңды.

Мен бұрылып түзеле алман,
Қайтсін дедің сорлыңды...
Атам, анам — қара жер,
Сен аша бер қойныңды.
Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды.

ЛЕНСКИЙ СӨЗІНЕН

Барасың қайда, қайда болмай маған,
Жас өмір алтын-күміс жарқылдаған
Келер күн келеді екен не дайындап,
Қараңғы, қарағанмен болжай алман?

Мінеки, келіп қалдық атар таңға,
Жарқырап күн де шығар тірі жанға.
Табытқа салып алып, әлде мені
Апарар сырын білмес бір далаңға.

Михаил Лермонтов

Одним из величайших поэтов
русского языка является
Михаил Юрьевич Лермонтов.
Он родился в 1814 году
в Тарханах, в семье
дворянина. С детства
он проявлял необычайные
таланты. Уже в раннем
возрасте он писал стихи,
которые отличались
глубиной мысли и
высоким поэтическим
дарованием. Его поэзия
отражала внутренний мир
человека, который
искал идеала и боролся
за свободу. Лермонтов
был одним из самых
ярких представителей
романтизма в русской
литературе. Его творчество
оказало огромное влияние
на развитие русской поэзии
и прозы. Он оставил
после себя богатое
наследие, которое
по сей день продолжает
вдохновлять читателей.

ДУҒА

Өмірде ойға түсіп кем-кетігің,
Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің.
Сонда сенің отыңды басатұғын,
Осы өлең — оқитұғын дұғам менің.

Ішінде бір қуаты барға ұқсайды,
Тірі сөздің жаны — сол, айрылмайды.
Қасиетті нәфәсі¹ желдей есіп,
Қайнап тұрған ыстық қан салқындайды.

Жаныңның ауыр жүгі жеңілгендей,
Көңілден кернеген кек кемігендей —
Болады жылауға да, сенуге де,
Жүректің басынан у төгілгендей.

¹ Нәфәс — дем, тыныс алу.

БОРОДИНО

— Айтшы, аға, неғып жеңілдік
 Мәскеуде емес тегіндік,
 Болған білем соқтығыс,
 Емес білем аз жұмыс.
 Ұмытпайды еш орыс,
 Бородинде көргенді.

— Ондағы біздің адамдар,
 Сендердей емес, балаңдар.
 Қиын тиді оларға
 Аз кісі-ақ қайтып санарға.

.....
 Қол салмаққа кәртешке¹
 Ол күн болды, күн кешке,
 Қас қарайып, болды түн.

.....
 Штык, қылыш қайрасып,
 Ширатып мұртын шайнасып,
 Ашулы солдат қыстықты:
 «Қойса екен бізді тиюын,
 Айтса екен бізге қиынын,
 Жыртпасақ жаудың киімін,
 Біз не етеміз, штыкті».....

¹Картешь (орысша) — шашылып атылатын оқ.

ТЕРЕКТИҢ СЫЙЫ

Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу,
Тұзу жерден жол кернеп ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті күліп,
Момынсынған пішінмен ағады қу.

— Кавказдай құзда туған перзенттенмін,
Бұлттың сүтін еміп ержеткенмін.
Қазбектен, ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда күйреткенмін.

Зор кеуде адамзаттың аялысына
Көнбей, бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көшіріп, айғайласам,
Шын құтырсам шың тасты тербеткенмін.

Аптығып асау інің келді, ақсақал!
Тау, тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш қойныңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, қош көріп ал.

Әкелген бұғы менен маралым бар,
Адамнан тартып алған көп малым бар.

Ер-тоқымы, атымен, қаруымен
Ер шеркесті әкелген амалым бар.

Мұның бәрі — тартуым сізге, — дейді,
Ақылыңды айт, ақсақал, бізге, — дейді.
Бақша, зауат, жайларды қылдым талқан,
Әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді.

Қартаң Каспий қалғыған бойыменен
Терекке көзін ашып үндемейді.

— Азырқандың, білемін, ақсақал шал,
Тентегіңнің сөзіне құлағың сал.
Қазақ-орыс қатыны бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны-дағы ал!

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты,
Жылы жүзбен Терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ, күліп,
Қатынды алды, қитықсыз араласты.

* * *

Әм жабықтым, әм жалықтым,
Сүйеу болар қай жігіт,
Көңілден кеткен соң тыным?
Әм сүйіндім, әм түңілдім,
Үнемі неткен үміт,
Өткен соң бар жақсы жылым?

* * *

Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраған пендесі аш бола ма?
Ержеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанаға.

* * *

Сұрғылт тұман дым бүркіп,
Барқыт бешпент сулайды.
Жеңіменен көз сүртіп,
Сұрланып жігіт жылайды.
Әйелмісің, жылама,
Тәуекел қыл құдаға!
Өлең айт,
Үйге қайт!

Атаңды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейішке.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.
Әйелде ешбір опа жоқ,
Бүгін — жалын, ертең — шоқ.
Белді бу,
Бетті жу!

* * *

Ал, сенейін, сенейін,
Айтқаныңа көнейін.
Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін.
Ақ көңілді әділ жан
Табылар деп көрейін.
Я сүйсе, я күлсе,
Елжірейін, төнейін.

Жаралы көңіл жазылар,
Дүниеде рахат бар шығар.
Жақсы адам деген құры сөз
Емес шығар, табылар.
Өткен өмір, көрген түс
Не қылғанда бір болар.

Деп нанып ем «маған нан»,
Не таптым мен нанғаннан?
Жүрегімді қан қылды,
Өткен өмір, өлген жан.
Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таппай солардың,
Енді ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сұм жалған.

Басыңа тиді, байқадың,
Бәрінен басты шайқадың.
Тағы бар ма айтарың?
Нанғыш болсаң, енді нан!

* * *

Өзіңе сенбе, жас ойшыл,
Тіл өнері дертпен тең.
Көнілдің жүгін қиял қыл,
Ызаға тұтқын бой мең-зең.

Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан гөрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Ойлай берсең, ой деген
Не қызыққа келер кез.
Кісі айтпаған, білмеген
Күй әдемі, тәтті сөз.

Тыңдама оны, ұмыт сен,
Бүркен дағы, бар да жат.
Тамылжытып айтқанмен,
Қыла алмассың сен қымбат.

Кез болсаң қайғы, я зарға
Құрсатса тілді ұмтылтып,
Алып шықпа базарға,
Асаудайын бұлқынтып.

Қайғы-дертің мейлі мың,
Саудаға салмақ өзіне ар.
Жаныңа түскен жараның
Іріңін нетсін надандар.

Біліп оған не керек,
Ішіңнен қайғы жемесең,
Жалтаңдаған жас жүрек
«Байғұс-ай» десін демесең.

Өз бойыңа болып сақ
Жан-жағына қараңдар!
Күн көріп жүр күліп-ақ
Сенен басқа жарандар.

Олардың да ешбірін
Қайғы аман қойған жоқ шығар.
Ойлап, байқап көр түрін,
Таттырмап па дүние зар?

Күлкі болмай, қой, жаным,
Сен бүйтесің, ол қайтті?
Олар көрген арманын
Кімге шақты, кімге айтты?

* * *

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?
Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек.
Ішің берік боп, нәпсіге тыю салып,
Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек.

Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін хауіптендір, мінін тауып,
Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір.

Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ,
Жанды жан демейтұғын жан шығып бақ.
Анда-санда құтырған жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бол сақ.

Кісімсі қайда жүрсең олжаға тоқ,
Шоқыма халық көзінше қарғаша боқ.
Жұрт — жас бала, ешнәрсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ.

Жат елге жадағайда сөйле шәргез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез.

ТҮТҚЫНДАҒЫ БАТЫР

Қараңғы үй терезесі — тұтқын орны,
Көгерген көктің жүзі ескі формы.
Азат құстар аспанда ойнап ұшса,
Ұялып қарай алмас мендей сорлы.

Тәубә жоқ, дұға да жоқ тентек бойда,
Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда.
Қан ағып, қайрат қылған майдан менен
Ауыр қылыш, дулыға бірақ ойда.

Тас дулыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін менің.
Оқ пен қылыш бұзбастай киінсем де,
Қайран атым, нең жоқ жалғыз сенің.

Уақыттай өзі жүйрік ат мінезім,
Сауыттай шынжырлаулы тереземіз.
Тас дулыға болмай ма жатқан үйім,
Шарайнам шойын есік бұ да бір кез.

Жүйрік уақыт шаршатпай қоймас ақыр,
Денемді сауыт-сайман қысып жатыр.
Бұрын сені біреуге көп жұмсап ем,
Енді өзіме шақырдым, ажал батыр.

* * *

Күлімсіреп аспан тұр,
Жерге ойлантып әр нені.
Бір себепсіз қайғы құр
Баса ма екен пендені?
Қапамын мен, қапамын,
Қуаныш жоқ көңілде.
Қайғырамын, жатамын,
Нені іздеймін өмірде?
Қайтты ма көңіл бетімнен,
Яки бір қапыл қалдым ба?
Өткен күнге өкінбен,
Әм үміт жоқ алдымда.
Іздегенім тәтті ұйқы,
Дүниені ұмытып.
Өлімнің суық тым сыйқы,
Тұрсын өмір жылытып.
Көз ұйқыда, ой тыншып,
Дем алып жатсын көкірек.
Кім таласса, кім ұрсып,
Көрсем оны — сол керек.
Өзім аулақ бетінен,
Бір орында оңаша,
Дүние деген не деген —
Қыла жатсам тамаша.
Мансап іздер, мал қуар,
Бәрі мақтан іздеген.
Мақтанынан не туар,
Ыза қылып өзгеден?

* * *

Рахат, мені тастап қоймадың тыныш
Ғашық жар, ағайын, дос — бәрі алдағыш.
Жастық құмар үміттің нұры қайтып,
Күңгірт тартты, бәрінің аяғы реніш.

Ұнатпаймын тағдырды, дүниені,
Жасқантып жалынта алмас о да мені.
Алладан бәрі бір деп тосып тұрмын,
Алғалы жақсылықты, я өлгелі.

Қара жұрт қарап көріп, сөзге нанбас,
Ант етемін, жалғанын жан таба алмас.
Өзі алданып, өзгеден соққы жеген,
Және өзі біреуді алдай алмас.

Соққан дауыл сияқты өмір өтер,
Қайғырмаймын, білемін, көзім жетер.
Кеудемде осы жүрек тұрған шақта
Жақсылық жоқ өзіме мен дәметер.

Ол жүректің жалынын басар бірақ,
Өлсе, көрде бастырған су топырақ.
Өзі сүйіп, өзгеден сүю іздеп,
Таппаған сорлы адамнан сөнер шырақ.

* * *

Ғашықтық іздеп тантыма,
Аз күн әуре несі іс?
Өзіңнің қара артыңа,
Өткен өмір бейне түс.
Өлгенше болар бар ма дос?
Қуаныш, қайғы — бәрі бос.

* * *

Махаббат, достық қылуға
Кім де болса тең емес.
Қазір дайын тұруға —
Бес күндік ғашық жөн емес.

Сүйіспек көңілім ойлайды
Жанның бәрі — қатыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Еңбекке аз күн татымас.

ОЙ

Қарасам, қайғырар жұрт бұл заманғы,
Салқын, қуыс — өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды.

Жасынан білер ескі шалдың мінін,
Аптық жерін, ақылға кеш енгенін.
Өзі өнерсіз, өмірден тез суынар,
Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін.

Жамандық жақсылыққа қарар салқын,
Долығы тез басылып, қайтар қарқын.
Ұлыққа қошеметшіл, құл сықылды,
Қатерге аяқ баспас, көрмей артын.

Дәл бейне ерте шыққан бүлдіргенше,
Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.
Көзге де, ауызға да қызығы жоқ,
Қызығы — үзілгені бос жүргенше.

Пайдасыз ғылымменен ми кептірер,
Дос-жарға мақтан етіп, бұлдап көрер:
Жақсы сөз, жақын үміт, тәттілікті
Кемітер, көңіл қоймас, кекеңкірер.

Қуаты қызық қызмет тойларының
Қос қыртысын кетірмес ойларының.

Лап бергіш, к... айналғыш, қайта ойланғыш
Тиянақ оты сөнген бойларының.

Келісімді тәтті ой, әр шеберлік
Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік.
Өз кеудесін өзі аңдып, бой салдырмай,
Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік?

Жек көрер, жақсы көрер — кезі білер,
Ашуы, махаббаты босқа сөнер.
Жанында суықтық бар бір жасырын,
Қаны отты жас күнінде шықпас өнер.

Бала мінез ойыншы бұрынғылар
Аңқау екен, мазақтап соны сынар.
Артқа қарап, ақ пейіл шалға күліп,
Абұйырсыз, атақсыз көрге құлар.

Көп салқын бірін бірі ойын алмас,
Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас.
Ой қозғарлық артқыға түк қалдырмай,
Ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас.

Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың,
Мал үшін аш қатасың, жан сатасың.
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын?!

ҚАНЖАР

Сүйкімді болат қанжар, тұрсын жайнап,
Ыстық, суық майданда шығады ойнап.
Грузин ашулы ұста кекке соққан,
Ер шеркес соғыс үшін алған қайрап.

Еркелі нәзік қолмен маған тиді,
Ұмытпа деп айрылған жерде берді.
Қан сорғалар жүзінде жас сорғалап,
Қайғымен өртенгеннің белгісі еді.

Қара көз қарап маған көп қадалған,
Қуния қайғы өртеніп бойын алған.
Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күңгірт тартып және оттай жанған.

АЛБОМҒА

Сал демеймін сөзіме ықыласыңды,
Қайғылы өлең еттім өз басымды.
Көкірегім бар сырын өз әлінше
Көрінгенге көрсетпей, көп жасырды.

Қол жазуды ермек ет, жатпа бекер,
Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер.
Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір
Арттағыға бір белгі қойса нетер?

Кім біледі, кез болса арттағылар
Ойға салып оқыр да, сөзін сынар.
Көзін салып, ойланып кейбір сөзін,
«Рас-ау» деп мағынасын ол-дағы ұғар.

Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім
Жібермей, кеп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен
Сықылды еткен жанның бір күмбезін.

* * *

Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда?
Хүкімші шалдар мәз боп отыр ма онда?
Антұрғандық қылығын Алла ісі деп,
Нандырар қандай сопы, қандай молда?

Мені өлтірді-ақ, не пайда осыларға?
Менің өмірім оларға қосылар ма?
Ол шалдар қыршын жасты қиғанменен,
Өз бойына жапсырып тұшынар ма?

Сопысынсын, хақ десін, хақты ұмытсын,
Әділетсіз бір жастың басын жұтсын.
Қайнап тұрған қанымды ішкенменен,
Қаңсыған, қатқан ішін не жылытсын?!

Өлтірер, жерге тығар, мола қылмас,
Сүйтсе де жер томпайтпай қойып болмас.
Дірілдеп сол молаға шықса шалдар,
Басқыш болып аспанға шығара алмас.

Бейкүнә зорлықпенен шыққан жаным
Бейішке басшы болар деме, залым!
Суық қабір — қайғысыз ұйқы орны ғой,
Оңай ма жас өмірден айрылғаным?

Мен жаспын, білесің бе жастықты сен?
 Не қызықты үміт бар ойға келген!
 Көріп пе ең, я болмаса, ұмыттың ба,
 Іштегі отты достық пен қастық деген?

Ай, жұлдыз, ағарған таң, жарық күн бар,
 Жазғы құс, жапырақта қандай мін бар?
 Күндізгі hareketтен босағанда,
 Өзіңе өзің тиген тәтті түн бар.

Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар,
 Көңілді көтеретін қуаныш бар.
 Құлын-тайдай айқасып, ойын салып,
 Кептерше сүйеніскен демалыс бар.

Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі
 Саған салқын тартқандай, сен — бір кәрі.
 Болсам деген талапты ұмытқан соң,
 Құр кеудеге өмірдің несі дәрі?

Мен — сен емес, жас күнім жайнап тұрған,
 Жүректе түрлі талап қайнап тұрған.
 Сендер сүрдің, мен де өмір сүрмес пе едім?
 Бір шырақ сөнер, кетер саулап тұрған.

Есіткелі келдің бе сырымды сен?
 Олардың мақсаты не — білмеймін мен.
 Менің ісім өзіңе мәлім шығар,
 Көңілді түгел айтып болмайды екен.

Менің кеудем сендерге сандықпен тең,
 Мүмкін болса, қақ жарып ашып көрсең.
 Ішін түгел көрген соң өз көзіңмен,
 Тахқиқ¹ мені күнәкар, қу демес ең.

Мейлің өзің, монастырь қылған істі
 Алла ісі деп көңілінде көрсең күшті.

¹ Тахқиқ (арабша) — анық, айқын, рас.

Хақ салған жол кеудемде бір закон бар,
Оны Құдай өзгеңнен кем демес-ті.

Ақтығымды біледі сол көкірек,
Сол законге билеткен біздің жүрек.
Алла берген хауіпті осы сырым
Көрге бірге өзіммен барса керек.

Мен — өлі жан, ешкімді талғамаймын,
Рақымсыз билерінді қарғамаймын.
Мен кешерлік сүйтсе де іс қылған жоқ,
Разымын деп жалған сөз жалғамаймын.

Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын,
Осы күн батпай, батып жоғалмақпын.
Алдыңдағы асау жас қайнап тұрған
Мен болмаспын — бір уыс топырақпын.

* * *

Менің сырым, жігіттер, емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның — арым мен бір-ақ Құдай.

Жүрегім екеуіне жалбарынар,
Рақымдық пен әділ сор деп жалынар.
Мен тентек пе, түбінде кім жазалы,
Қайғыны жіберуші өзі сынар.

Надандар былшылдайды, құп алмайды,
Үлкен жанның қиялын ұға алмайды.
Теңізден таудай толқын соқса дағы,
Жағадағы жартасты жыға алмайды.

Құдай мықты жаратқан үлкен жартас,
Быш-быш еткен, бет бұрып, судан қайтпас.
Бұлытта суық дауыл, жаймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырын айтпас.

ҚАСИЕТТІ ДҰҒА

Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ,
Ешнәрсеге көңілім болмаса тоқ,
Қайта-қайта оқысам бір дұғаны,
Сөніп қалған жүректе жанады шоқ.

Қуаты бар дұғаның қуантарлық,
Қапаланған жүректі жұбантарлық.
Адам ұқпас бір тәтті лебізінен
«Уан» деген естілер ұлы жарлық.

Көңілім ауыр жүктен бір құтылар,
Кек арылып көкіректен ұмытылар.
Адамның баласына ашып жаным,
Ізгілікке жүрегім бір ұмтылар.

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терең сайда?
Сұлулығын қояйын мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда.

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Артағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең.

**Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек.
Жақынның да, жардың да, асықтың да —
Бәрінің де қызығын көріп білсек.**

* * *

Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды буға амалсыз.
Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз.

Мен көрдім көктің ғажап жасалғанын,
Жер ұйқтап, көкшіл шықпен бу алғанын,
Менің не мұнша қапа, қысылғаным?
Үміт пе, өкініш пе ойланғаным?

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен титтей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксегенім,
Ұйықтамақ пен ұмытпақ деп іздеймін.

Өлімнің ұйқысы емес іздегенім,
Ұйқы, тыныштық, ұмыту — бер дегенім.
Көкірегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алысты үзбегенім.

Су сылдырап, жел гулеп, күн шуақтап,
Жылылық пен достықты тұрсын мақтап.
Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса, ол шайқақтап.

ШАЙТАН

Мұңлы шайтан — құдайдың қуған жаны,
Күнәлі жер кез келіп бір ұшқаны.
Өткен жақсы дәурені ойында оның,
Сондағы не көргені, не қылғаны.

Ол күнде нұрлы бейіш ішінде екен,
Өзі де періштелер түсінде екен.
Жылы жүзбен жұлдыздар жылжып жүріп
Сәлемдесер, сөйлесер күшінде екен.

Ол күнде көз жетпесті көп көздеген,
Түгел білем қайда екен деп іздеген.
Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,
Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген.

Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық — бір тәңірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар.

Құдайым шайтансың деп, лағнет етті,
«Лағнетпен» де қор бола қалман депті.
Аладан қарғыс алған кеудесінен
Сүю мен сол сағатта сенім кетті.

Адаммен сонан бері болды кекті,
Өлмес, өшпес өзіне көзі жетті.

Не қылғанмен қуанар болмаған соң,
Несіне жер дүниеге пәле септі?

Тиянақ, сенім, сүю көрмей өтті,
Алаң-жұлаң етіпті, тентірепті.
Аласыз дос таппады, сыр таппады,
Неше мың жыл кезсе де төңіректі.

Жаманды күнде азғырса, жан демейді,
Жақсы жаннан кей-кейде таяқ жейді.
Күнінде неше бүлік шығарса да,
Еңбегі жанған жан боп сүйінбейді.

Сүйтсе де жамандыққа бір тоймаған,
Антұрғандық қылығын еш қоймаған.
Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен
Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған.

Ақылға, өмірге де адам кенде,
Өлмес өмір, қайрат, күш — бәрі менде.
Күнінде жүз қуанып, күліп жүрген
Осы адам уайымсыз не еткен пенде?..

ЖАЛАУ

Жалғыз жалау жалтылдап
Тұманды теңіз өрінде.
Жат жерде жүр не тыңдап?
Несі бар туған жерінде?

Ойнақтап толқын, жел гулеп,
Майысар діңгек сықырлап.
Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бақтан бойды ұрлап.

Астында дария — көк майдан,
Үстінде сәуле — алтын күн.
Қарашы, ол бүлік Құдайдан
Сұрайды дауыл күні-түн.

ЖАРТАС

Қонады бір күн жас бұлт,
Жартастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертең, қалды ұмыт,
Көк жүзіне ойнақтап.

Әжімды жүзі тершіген
Кәрі жартас таң қапты:
— Бәрі осы-ау, — деп, — күз деген,
Томсарып тұрып жылапты.

* * *

Көңілдің күйі тағы да
Өмірсіз жанның алды үшін.
Аударды өлең жағына,
Нәпсінің сынған қайғысын.

Жат жерде елге қосылмай,
Сенімді доссыз жалтақтап,
Көк қанат бейіш құсындай,
Қу ағашқа қонақтап.

Ол бұтақтан қозғалмас,
Өкіріп дауыл, соқса жел.
Өзгеге бола жырламас,
Ыстық күнді жоқтар ол.

Жанымның, жарық жұлдызы,
Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі ер сөзі,
Кейінгіге қалынсын.

* * *

Асау той, тентек жиын, опыр-топыр,
Ішінде түсі суық бір жан отыр.
Алысты тұманданған ол ойлайды,
Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей соқыр.

Ішкен-жеген, таласқан, ойнап-күлген,
Кезек жоқ, келісім жоқ, сөйлей берген.
Дауырыққан, күліскен, өлеңдеткен
Қайғысызға қайғырып, жиіркенген.

Көп отырды, қозғалды сөйлегелі,
Құлағымда бүгін тұр соның үні:
Сендерге не жұмыс бар тағдырменен,
Ойнай бер де, күле бер күні-түні.

Ойынға ойсыз надан бәрі құмар,
Дүние істеп өз жұмысын жатқан шығар.
Елемесең, елетер, бір танытар,
Қайда айдаса, барасың, кім тартынар?

* * *

Күнді уақыт итеріп
Көк жиектен асырса.
Көлеңке басын көтеріп,
Алысты көзден жасырса.

Сонда көңілім жоқтайды
Татуы мен асығын,
Көзі жетіп тоқтайды
Өткен күннің қашығын.

Көкке бақтым «Алла» деп,
Тамаша етіп құдіретін.
Рахматы оның онда көп,
Бізге түк жоқ тиетін.

Неге сүйсін ол мені,
Өзім ақымақ, алмадым,
Көрдім артық бір сені
Рахматынан Алланың.

ВАДИМ**I**

Батар күнге шымылдық — көк бұлт кең,
Толқынды қызыл торғын өртпенен тең.
Өткен дәурен секілді нұры жайнап
Артағы мұнараға береді рең.

Ол монастырь — сопылар тұрар жері,
Кешкі қоңырау соғылған көптен бері.
Сопылар, қызметкерлер басылған жоқ,
Тас көшесін сыпырып жүргендері.

Ұзын қара пешпентті, ұзын шашты
Жамағатты итеріп бір жол ашты.
Мешітіне бастықтың келер жолын
Дайын қылып, сыпырып шаңын басты.

Томсарған, күлкісі жоқ, бір қансыз сұр,
Бір үлкен іс қылғансып асығып жүр.
Ладан деген иісті май тұтатып,
Жаққан шамы жарықта нұр бермей тұр.

Құлшылыққа жиылған көп жамағат
Сыбдыр қағып тосып тұр, сол-ақ қымбат.
Тас күмбезде сыбдыры күңгірлейді,
Ішкі үйіне кіруге тимей рұқсат.

Мұнан басқа қақпада бірқатар жан,
 Жанашырсыз дүниеде жетім қалған.
 Құдайдан да, жұрттан да күдер үзген,
 Амал жоқ, өлмес үшін сұрайды нан.

Бірі — ақсақ, бірі — соқыр, бірі — кемтік,
 Киімі — жүз құраулы жемтік-жемтік.
 Мойны — қара, қолы — көн, езуі — көк,
 Көзі үңірейген, беті ажым, бәрі — өлімтік.

Ұяттан, ар-намыстан не біледі?
 Шіркеуге келгендерден тіленеді.
 Аш итше бір тиынға топыр қағып,
 Бір таласып, бір ұрысып, бір күледі.

Ұялғаннан тастаған бір мыс тиын —
 Аш кедейге ол дағы қымбат бұйым.
 Кір дорбаға онысын салып алып,
 Жағалайды әркімді жыртық киім.

Бір бүкір ортасында, сол қозғалмас,
 Жалынып еш адамға қолын созбас.
 Арық қара, кең маңдай, қыр мұрынды,
 Екі көзден от жанған не қылған жас?

Сұр ерін, өзі жұқа, жиі тістеп,
 Ызамен тұрған жандай бойын күштеп.
 Кең жауырын, білегі бұлшық етті,
 Үйренген жан секілді қызмет істеп.

Көп қайыршы бір-бірін кимелейді,
 Бір тиынға таласып үймелейді.
 Қозғалмай тұрған жастан сүйтсе дағы,
 Бәрі қорқып, азғана именеді.

Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді,
 Алла бөлек жаратқан түрін дейді.
 Жиырма сегіз жасында ажым түскен,
 Көк тамырда қан ойнап дірілдейді.

Көзге бүкір, қайраты — болат қырлы,
Сақтап жүрген секілді бұл бір сырды.
Шайтанның суретіне есіктегі
Бірқатар көзін салып қарап тұрды.

«Егерде шайтандыққа жетсе қолым,
Алдауға арланар ем адам ұлын.
Аллаға асы¹, бейішке қашқын болып,
Онан соңғы бұл емес менің жолым.

Қорыққан кісі секілді бойын барлап,
Теңдес емес адамды алдап-арбап,
Жек көріп алғаннан соң көріне жау боп,
Кегін алса болмай ма сыпыра жалмап?»

Дүниені ескермейтін паң секілді,
Жатырқап тірі жанды аң секілді.
Сыпатын, түрін көрсе сол бүкірдің,
Бір үлкен мақсұты бар жан секілді.

Қасында жолдастары — ақсақ, соқыр,
Қайыр тілеп шулап жүр, опыр-топыр.
Палицын бай есікке келіп еді,
Шыр айналды күңк етіп әлгі бүкір.

II

Елуге келген, шашы бурыл тартқан,
Көзінің түсі оңып, нұры қайтқан.
Жүріс-тұрыс сүйтсе де жас жігіттей,
Қуатына жарамас шал деп айтқан.

Үлкен етік аяқта, көк пешпентті,
Таққан кірес төсінде жарқ-жүрқ етті.
Жүргені тарс-тұрс еткен тәкаппарлау,
Жайған тасқа басқаны жанды үрпитті.

¹ Асы — күнәлі деген сөз.

Бай Палицын паңдықпен басады аяқ,
 Қайыршыға түксиер түйген қабақ.
 Екі малай артынан ертіп алған
 Күшік иттей қылып жүр байға жалбақ.

Кердең басып шіркеуге жақын барды,
 Қалтадан бір теңгелік күміс алды.
 Есікте шегелеулі құлыбы бар
 Бір сандық бар, барды да соған салды.

Ақырып кедейлерге дейді: «Антұрған!
 Жалқаулықтан бәрі де мұндай болған.
 Қызмет қылса, тамағы тоймас па еді?!»
 Қуды «кет!» деп кедейді әлгі тұрған.

Ақырған соң байғұстар әрі тұрды,
 Қалтасына қол салып, мойнын бұрды.
 «Бәрің бірдей таласпай, бөліп ал!» — деп,
 Бір теңгелік күмісті лақтырды.

— Осылар елдің тынышын алды бүтін,
 Бірдің нанын тіленіп, бірдің сүтін,
 Құдайым кезін берсе, күтіп жүріп,
 Ұялмай бәрін аштан өлтіретін.

Үндемей бүкір жүрді арғы шеттен,
 От жалындай сол байға көзін тіккен.
 Жай отындай жарқылдап қарауы өзге,
 Бізасы қозғалған ба ішке бүккен?

Палицынды артынан қуып жетті,
 — Не керек? — деп әлгі шал бір күңк етті.
 — Сенен менің сұрауым тым аз ғана,
 Өзің айтқан жұмысты берші! — депті.

— Қарама мені әлсіз деп, байым, кердең,
 Бір ауыр тасты жұлып алды жерден.
 Көрген соң көзің жетсін — деді дағы,
 Атып, қағып, доп қылып ойнап берген.

Бай көріп, аң-таң қалды, мұның күшін,
Еш адам қылар емес қылған ісін.
— Өз қорама алайын, өзің көнсең,
Боласың ба қызметші менің кісім?

Алды-артына бүкір де қарамады,
Қуанғаннан қасына жетіп барды.
Азаттығын садаға қылды дағы,
Басына уәдені беріп салды.

— Атың кім? — деп, бүкірден бай сұрады.
— Атым — Вадим, — деп еді, байға ұнады.
Қошаметтің жөні деп қос жалшысы,
Мағынасыз беталды ыржаңдады.

Жаман көзбен қарады Вадим сонда,
Ертіп жүрген екеуге байды жолда.
Көзіне шыдай алмай, к... н қысып,
Жым-жырт болып екеуі болды молда.

III

Бай: «ер!» — деді, артынан ере берді,
Бай шіркеуден үйіне тым кеш келді.
Қақпа соқты, қатты жел дүрілдеп тұр,
Танымай, ырылдасып иттер үрді.

Вадим де іздегенін тапты мына,
Жоғары қарап, түсті ойға азғана.
Шіркеудегі сертті ойлап, айтқан сөзі:
«Әділет қайда болса, сонда күнә».

Дүбірлетті есікті бай да болмай,
Аз кешікті, ашуға жан табылмай.
Бір жалшы келді есікке қалт-құлт етіп,
Жылы орынын тастамақ кімге оңай?

Үйіне бай Вадимді ертіп келді,
Сол заманға лайықты үйін көрді.

Қырықтан асқан, семірген қатыны отыр,
Бәйбішесі осы деп ойлап білді.

Ішпек, жемек, семірмек, есінемек,
Еріккеннен жалшыға бос зекірмек,
Бай ұрыспаған кезінде өзі ұрысқансып,
«Олай емес, білмейсің, былай», — демек.

Бұл қылық — бұрынғыдан бір қалған жол,
Осындай бәйбішелер жұртта бек мол.
Өзге қызық суыйын деген шақта
Қартаң тартқан қатынның қуаты — сол.

Соққан боран секілді біздің өмір,
Не тыныштық тауып берді, ойла өзің көр.
Сол қатынға келеді күншілігім,
Сондай өмір қолыма бір тимей жүр.

Ол қылықпен өлгенше ол да жүрмек,
Бала-шаға жыласып, өлсе өкірмек.
Көршілері: «Адамға залалы жоқ
Тым-ақ жақсы кісі еді, байғұс!» — демек.

.....
.....

(Соңы жоқ)

* * *

Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейіштің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебірентсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе?

Horama l'ete

* * *

**Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.**

**Шаң шығармас жол-дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.**

Адам Мицкевич

ТҰТҚЫНДАҒЫ ПОЛЯК ЖАНДАРАЛЫНЫҢ СӨЗІ

Дүрілдеген нажағай,
Бұрқыраған жауынның
Ашылмағы бар ма басынан
Бағы қайтқан қауымның?
Мен орманға барғанда,
Неше түрлі гүл ұстап
Қайтушы едім қолыма.
Гүлдер түгіл бұл күнде
Шөп дағы жоқ маңымда.

Иван Бунин

* * *

Қорқытпа мені дауылдан,
Дүрілдеп тұрса тау мен сай.
Шатырлап тұрған жауыннан
Жарқылдап тұрса түскен жай.

Көк торғындай аспан-көк,
Білемін, жайнап ашылар.
Исі аңқыған бәйшешек
Түрленіп жерді жасырар.

Қорқытпайды қар мен мұз,
Өзге нәрсе қорқытты.
Ойсыз, доссыз, бақытсыз,
Жыбырлақпен өмір өтті.

Сондықтан қайғы қат-қабат,
Қарап тұрмын сендерге,
Атасы басқа, өзі жат,
Жалғыз жанша жат жерде.

Яков Полонский

* * *

Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы,
Теңіздің түбіндей-ақ қарап бақшы.
Сол жүректен жылылық, достық пенен
Бұлақша ағып ғаламға тарамдықшы.

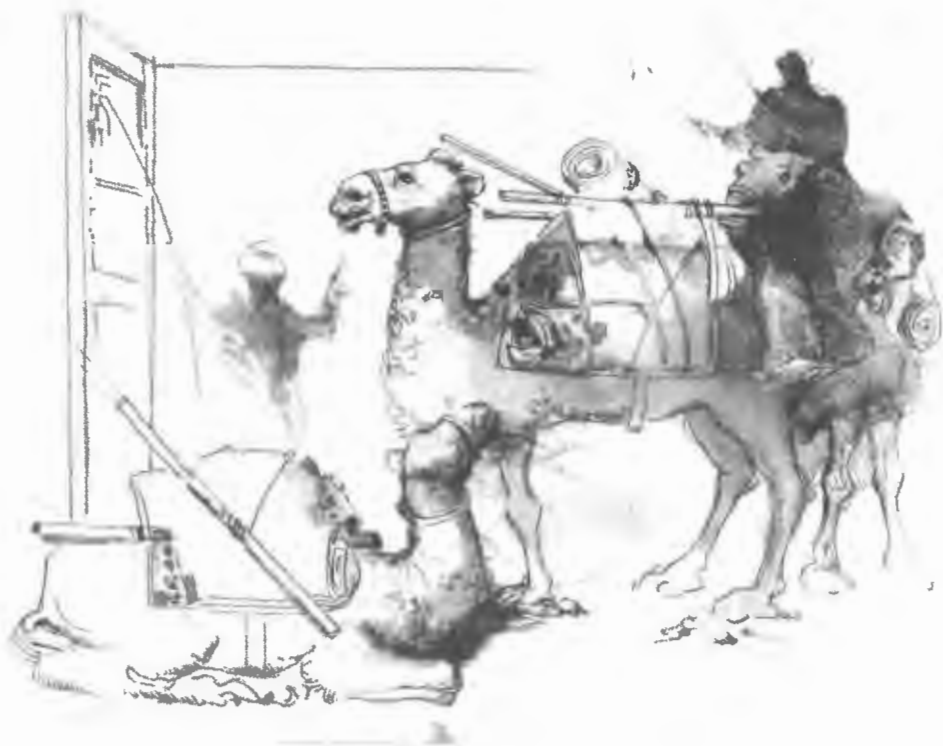
Жан шөлдер өзіңдеймен танысқанша,
Бірінен бірі үлесіп алысқанша.
Құмарланар, сүйісер жүрек тауып,
Қытықсыз қызықпенен бас қосқанша.

Жұрттың сөзі: тағдырға адам көнбек,
Бір антұрған еріксіз мезгіл келмек.
Осы сенің қызығың, қуанышың
Сағымша жоқ боп кетіп түгесілмек.

Бейне бір сол қазынаны бір жау алмақ,
Жүректің кең дариясы құрып қалмақ.
Суық ақыл жүрекке бұйрық жазып,
Оны бір өзі өзгеше жолға салмақ.

Жүрегін пайдасы үшін жұрт ұсатпақ,
Кірмен өлшеп базарға ұстап сатпақ.
Оны сатып, ол кімді уатады?
Оның өзін тағы да кім уатпақ?

Жүрт айтқан сол ант мезгіл келсең керек...
Мен де пенде, амалсыз көнсем керек.
Қызығы зор қайран дос, қайран тату,
Сендер өлдің, мен дағы өлсем керек!

* * *

(Белгісіз автордан)

Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп,
Ойлама отсыз, ойсыз, суық жан деп.
Жүректегі жалынды көзден жас қып,
Ағызғаным болады ол неге сеп?

Антұрған ел көзіне тік қараймын,
Сонымды сен сөгеді-ау деп ойлаймын.
Жүрегімді кескілеп сатып жүрген
Арсыздарды досым деп неге аяймын?

Ішімде қайғым қалың, көз жасым кем,
Адам жоқ, кімді дос деп мен шағушы ем?
Әйел адам гүлмен тең, дымды сүймек,
Көзінен жасы шықса, бойына ем.

Көңіліңе дайын тұр ғой жайым менің,
Дұшпандығың қатайған шығар сенің.
Егер менің ішімді жарып көрсең,
Жылауыңды ұмытып, шошыр едің.

Иван Крылов

* * *

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,
Бас ұрып қара жерге сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп,
Байғұстың кім тыңдайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабақ түскен, —
Кімге батар ол байғұс тартқан күйік?

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді іздемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бір бөлек-ті.

Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан күдер үздік.
Жылы жүрек суыды, жара түсті,
Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік.

Мен көрдім дүние деген иттің көтін,
Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін.

ЕМЕН МЕН ШІЛІК

Шілік пен емен бір күн сөйлесіпті:
 — Аллаға, сорлы, неден жаздың? — депті.
 Торғайға да майысып солқылдайсың,
 Жел бүлк етсе, тебесің әлпеншекті.

Құдай басқа салмасын сен секілді
 Желмен жерге жығылып, жар сүзбекгі.
 Обалың бір Құдайға, байғұс, сенің,
 Қақтырып қойған мұнша бос селтекті.

Қарашы маған, сендей сорлы емеспін,
 Тау, жартасқа, ұзарып, бой теңестім.
 Сенің қорыққан дауылың — маған өлкек¹,
 Маңыма сәуле өткізбей, күнге егестім.

Тыры етпес менің күшім жауын, желге,
 Жапырағым көлеңке талай жерге.
 Ығыма сені де алып қорғар едім,
 Иең сені бітірген иен дөңге.

— Есіркегіш екенсің, — деді шілік, —
 Онша сорлы емеспін, тартпа күйік!
 Сынбаймын майыссам да, солқылдаймын,
 Желден маған келмейді еш кемшілік.

¹ Өлкек — майда жел.

Бүгінгі аман бола ма үнемі аман?
Кердеңдікпен деп тұрсың не бар маған.
Шалқақтық нiлмейтiн кiмге жаққан,
Екпiнге ерегiссең, қатер саған.

Кавказға бiр қап-қара бұлыт мiндi,
Естiп тұрған кiсiдей тау күңiрендi.
Жер-дүниенi шаң, тұман қабат басып,
Ойнақ қағып, құтырып дауыл келдi.

Арты бұршақ, алды шаң жел құтырды,
Шiлiк жерге бас ұрды, емен тұрды.
Басы көкке, сирағы жерге енсе де,
Ақырып долданғанда алып ұрды.
Майысқаннан шiлiктiң несi кеттi,
Батыр, мақтан күйлеме сен де о ғұрлы.

ҚАЗАҒА ҰРЫНҒАН ҚАРА ШЕКПЕН

Қорасына бір байдың
Түнде кірді ұрылар.
Қазынасы қайда сондайдың,
Аңдығыш, білгіш құрғырлар.

Біліп кеп тұрған лапкесін
Бұзып, талқан етіпті.
Түк қалдырмай, әммесін
Үштепті де кетіпті.

Қайғысыз жатып, қарны тоқ,
Ұйқысы қанып тұрды бай.
Тыр жалаңаш, түк те жоқ
Лапкесі, үйі айнадай.

Есі шықты, көрді де,
Ұры иттің қылғанын.
Ойбай салды, білді де,
Қаса сорлы болғанын.

Кешегі елдің бір байын
Бір түнде қалай мұнша алу?
Ояна келсе, дап-дайын
Қайыршы болу, қап салу.

Ойбай салды, зарлады,
Құр қайғыдан пайда жоқ.

Төңіректі шарлады,
Ұрыны табар айла жоқ.

Қарны да әбден ашады,
Ішеріне шай да жоқ.
Қайтерін білмей сасады.
Осындайлар қайда жоқ?

Ағайынын, дос-жарын
Жиып алып үйіне,
Жылады шағып мұң-зарын,
Болыстық қыл деп күйіне.

Бәрі ақылды, бәрі есті,
Бәрі желдей еседі.
— Болмас еді бұл, — десті, —
Өзіңнен болды, — деседі.

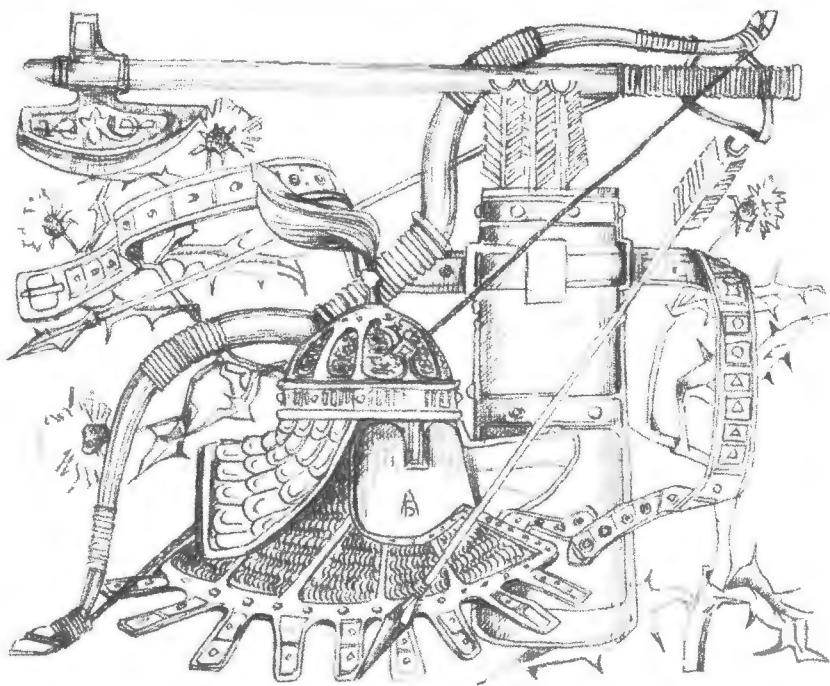
Біреуі айтты: — Лапкеңді
Мұнша алысқа салмау ғой.
Аулаққа тастап әр неңді,
Бүйтіп ғапыл қалмау ғой.

— Аузың күйді аулақтан,
Енді жақын салсаңшы.
Қабаған біздің мойнақтан
Бір күшікті алсаңшы.

Бір күшікті сіз үшін
Берейін, құда, келтіріп.
Жылда талай күшікті
Бос қырушы ем өлтіріп.

Бөз орнына сөз беріп,
Құда, тамыр, дос кетті.
Қол ұстамай, көз көріп,
Айтқан арыз бос кетті.

Ағайынға іс түспек —
Ол бір үлкен қарғыс қой.
Аларың сонда ең күштеп —
«Бишара» менен «байғұс» қой.

ЖАРЛЫ БАЙ

Жаман үйде жалғыз шал,
Өзі — кедей, күңіренді.
Өзі көрген байлардың
Мінезінен жиренді.

Өзіне өзі сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді:
«Обал жоқ осы байларға
Мал қызығын көрмеген.
Жақсы төсек, тәтті ас жоқ,
Жан қадірін білмеген.

Салпыл қақты, түн қатты,
«Мал-мал!» деді, мал тапты.
Байыған сайын күтім жоқ,
Пейілі кетті, ант атты.

Қартайғанша қақақтап,
Бұл тәңірі атқан талмай ма?
Иттеніп жүріп өлмей ме,
Өлсе, бәрі қалмай ма?

Маған бітсе осы мал,
Жанымды неге қыстар ем?
Мың теңгені бір сомдай
Қызығыма ұстар ем.

Сән-салтанат жүруім
Болар еді татымды.
Есітер еді алыс жер
Қызықты жомарт атымды.

Байлықпен пайдам тигізіп,
Сыйлар ем алыс-жақынды.
«Сараңның — дәулет өз соры», —
Деп айтыпты ақылды».

Аузын жимай бір адам
Кіріп келді тесіктен, —
Жәдігөй ме, шайтан ба? —
Әйтеуір әлгі сөзді есіткен.

Келе сала сөйлейді:
«Байлықты керек қылдың сен.
Қылайын деген ісіңді
Мен есіттім байлықпен.

Сен мына бір ішінде
Ділдәсі бар дорбаны ал!
Бірін алсаң және бір
Ділдә дайын, қолың сал.

Санап ала бер дағы,
Дегеніңдей бола қал.
Қанша керек болса да,
Міне, дәулет, міне, мал.

Бірақ, байғұс, айтайын
Мұның бір сертін, қатты антын:
Дорба қолда тұрғанда,
Ұстауға жоқ бір алтын.

Дорбаны әуел дарияға ат,
Тойғаныңша ал дағы.
Онан соң өзің білесің,
Ұстай бер қайтып бар дағы».

Дорбаны беріп, жоғалды,
Аң-таң қылып байғұсты.
Есін жиып алған соң,
Дорбаға кедей жабысты.

Айтқанындай дорбаға
Қолын салды, бірді алды.
Және бірі дап-дайын,
Есі шығып таң қалды.

«Таң атқанша осылай
Бере берсе бұл дорба,
Талай алтын жиям ғой,
Ертең менен бай бар ма?»

Қалбалақтап түн бойы,
Алып бақты бұл сорлы.
Қанша алтын алса да,
Тоя алмады ол ғұрлы.

Қарайды да алтынға,
Қомсынады «аз ғой», — деп
«Қыстау керек, үй керек,
Сән-салтанат, расход көп.

Азар болса аштыққа
Тағы бір күн шыдармын.
Алтын ассын есептен,
Содан кейін армансыз
Қыл дегенін қылармын».

Үйіндегі бір нанды
Бір ай жеді аз-аздан.
Бір күн түгіл, бір айды
Ынсап қылмай ол жазған.

Дорбаны суға салғалы
Дарияға таман жүз барған.

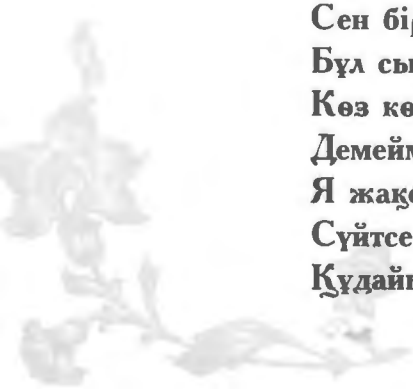
«Бүгінше тұрсын, өлмен», — деп,
Үйіне қайта апарған.

Дорбаны сауып тыныштықсыз
Бір ай түгіл, жыл өтті.
Алтындай жүзі сарғайды,
Қол дірілдеп, әл кетті.

Ассыз, сусыз, дерт жеңіп,
Өзі де әбден жүдепті.
Тоғыз миллион санарда
Ажал жетті, күн бітті.
Алтын қайда, сөз қайда?
Қу нәпсіден не пайда?

ЕСЕК ПЕН БҰЛБҰЛ

Тойған есек шөпті оттап маңайдағы
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы.
Тентіреп өлкені өрлеп келе жатып,
Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы.
— Сенбісің ақын бұлбұл, жаңа көрдім,
Атыңа жұрт мақтаған құмар едім.
Бір сайрап берсең, қалқам, өзім естіп,
Рас па екен жұрттың сөзі, сынар едім.
Өнерге салды бұлбұл сонда аңыратып,
Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып,
Мың түрлі күйге салып толқынтады,
Маңайда жан біткенді таңырқатып.
Қой жатыр, қойшы тыңдап тұрды елбіреп,
Көзіне қып-қызыл боп жас мөлдіреп.
Жел соқпай, құс шуламай, бәрі жым-жырт,
Әнге көңіл жіберіп тұрды елжіреп.
Бұлбұл болды, тосып тұр есек сөзін,
Есек жерге қаратып екі көзін:
«Іш пыспай-ақ тыңдарлық бар екенсің,
Әттеген-ай, білмепсің әтешті өзің!
Екенсің ән салуға сен дағы епті,
Сен біраз әтеш әнін үйрен!» — депті.
Бұл сықылды сыншының сөзін естіп,
Көз көрмеске бұлбұл да ұшып кетті.
Демеймін жұрт мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де мұндай сыншыдан
Құдайым бізді сақтасын.

ҚАРҒА МЕН БҮРКІТ

Қой жайылып жаздыкүн
Шыққан екен қияға.
Аспаннан бүркіт құйқылжып,
Сорғалап келіп ыраға¹,
Бір қозы іліп ап кетті
Құздағы қиын ұяға.
Екпіні күшті ер үшін,
Еңбек қылды жем үшін
Ұядағы балаға.
Көрді де мұны бір қарға,
Желікті бір іс бастарға:
«Қозыны да тамақ деп,
Кім ап шықсын тастарға!
Ең семізін ілейін
Қызық қылып ашарға», —
Деді дағы, аралап,
Жабысты келіп қошқарға.
Қалшылдап, дірілдеп
Тырнағын салады,
Қанатын қайқайтып,
Әкетпек болады.
Бүркіттей емес екені
Кешікпей-ақ білінді.
Жабағыға тырнағы
Шықпастай боп ілінді.
Жалпылдап, салпылдап,

¹ Үра — таудың құлама етегі.

Қойшыларға көрінді.
Әдін² білмес шіркінді
Құдай әбден қарғады.
Қойшылар көріп күлісіп,
Ұстап алды қарғаны.
Құрысын да шіркіннің,
Семіз қойды алғаны.
Ұшпасын деп қимаған
Қанат, құйрық қалмады.
Бір жіпті берік бек байлап,
Аяғына жалғады.
Балаларға ойын боп,
Қор болып сүйтіп қалғаны.

Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл!

² Әд — күш, шама деген мағынада .

ШЕГІРТКЕ МЕН ҚҰМЫРСҚА

Шырылдауық шегіртке
Ыршып жүріп ән салған.
Көгалды қуып гөлайттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздыгүнгі жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй,
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң кетті күй.

Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайда?
Суыққа тоңған, қарны ашқан
Ойын қайда, ән қайда?

Оныменен тұрмады,
Қар көрінді, қыс болды.
Сауықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қиын іс болды.

Секіру қайда, сүрініп,
Қабағын қайғы жабады.
Саламда жатып дән жиған
Құмырсқаны іздеп табады.

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра:

— Қарағым, жылыт, тамақ бер,
Жаз шыққанша асыра!

— Мұның, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмеп пе ең?
Жаның үшін еш шаруа
Ала жаздай қылмап па ең?

— Мен өзіңдей шаруашыл,
Жұмсақ илеу үйлі ме?
Көгалды қуып, ән салып,
Өлеңнен қолым тиді ме?

— Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, әнші есіл ер!
Ала жаздай ән салсаң,
Селкілде де, билей бер!

ӘНШІЛЕР

Көршіні көрші шақырды,
Болды да сыйлап ас бермек.
Құлығын ішке жасырды:
Баланың әнін есітгірмек.

Балалар шулап, бақырды,
Ынтасы — даусын білдірмек.
Қонақтың күйін қашырды,
Басты ауыртты көп дүрмек.

Алды-алдына кетеді,
Қосылмайды әндері.
Құлағынан өтеді
Құр айғай салған сәндері.

— Опырмай, көрші-ай, не қылды?
Бас ауырды, қаңғырды.
Құлағын басып жалынды,
Қойғыза көр деп құрғырды.

— Тым-ақ даусы күшті екен,
Бекер де емес сенікі.
Сүйтсе де арақ ішпеген
Есті ұлдар ғой менікі.

Есі шықпай мұнан да ішкен артық,
Қисыны жоқ қышқырған не еткен тантаық!

АЛА ҚОЙЛАР

Бір таудағы хайуанды бір арыстан
Билеген патшасы екен әуел бастан.
Әділ атақ алмақшы ниеті бар,
Ешкімді ауыртпастан, жылатпастан.

Онысы рас, басында тәуір болған,
Сөйтсе де кімді бұзбас бақ антұрған.
Алдынан жан шықпаған патшамыздың
Ала қойды көргенде көзі ауырған.

Ала қойда кінә жоқ жүннен басқа,
Қойдан қашып шығыпты патша тасқа.
Көрсө қаза тұрады аза бойы,
Болмады бұған айла ойламасқа.

Тұрды патша қайғырып уайым жеп:
«Ала қойды болады қайткенім еп?»
Аю, түлкі — қасында уәзірлері,
Кеңеседі оларға «қайтемін?» — деп.

Қолбаң етіп, қорс етіп сөйледі аю:
— Батыр патшам, не керек көп ойлану?
Қойды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Ақылы ала қойдың — қырып салу.

Қабағын түйді арыстан сөзін ұғып:
— Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып.

Өз жұртын өзі қырған патша бар ма?
Жаман аттан қорқамын, кетсе шығып.

— Бекер қан төктірмеңіз, әділ патшам,
Сөкпеңіз, — деді түлкі, — мен сөз айтсам.
Оңаша бір өзенді қойға беріп,
Қайраңында семіртіп, кең жайлатсаң.

Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз,
Жаманды жақсыменен тең көріңіз.
Ала қой қорыққаннан өзі азаяр,
Қойшылыққа қасқырды жіберіңіз.

Қара деп қатты тапсыр ала қойды-ақ,
Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ.
Жақсы сөзбен біреуге тапсырған соң,
Жаман аттан боласыз сіз дағы аулақ.

«Құп» деді, оны арыстан қабыл көрді,
Қасқырға «жақсы бақ» деп жарлық берді.
Ала түгіл ағынан тыныш бопты,
Түлкінің айтқанындай қылып еді.

Түлкінің айтқаны рас, жұрт — ақылсыз,
Көре салды қасқырдан баяғы арсыз.
Антұрғандық түлкі мен арыстанда,
Ол болмаса, не қылмақ қасқыр жалғыз?

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

Жұрт біледі, күледі,
Сұрқия тілдің жаманын,
Қошеметшілердің амалын.
Сонда да солар қайда жоқ?
Ептеп айтса, ересің,
Артынан өкінсең де пайда жоқ.

Ірімшікті құдайым
Кез қылды бір күн қарғаға.
Алып ұшып барды да,
Қонды бір биік ағашқа.
Үлкен олжа емес пе,
Ірімшік деген қарны ашқа?
Бір жеп алып, шүкірлік
Қылайын деп аллаға,
Тұмсығында ірімшік,
Ойланып қарап тұр еді,
Бір қу түлкі сорына
Жақын жерде жүр еді,

Ішіне сақтап қулығын,
Ептеп барып барлайды,
Бұлғақтатып құйрығын,
Қарғаның көзін алдайды.
Тәтті тілмен, тәтті үнмен
Сөйлесуге айналды:
«Қарағым, не еткен сұлу ең!» —
Деп таңырқап таңданды:

«Не еткен мойын, не еткен көз,
Осыдан артық дейсің бе
Ертегі қылып айтқан сөз?
Қалайша біткен, япырмай,
Мұрныңыз бен жүніңіз!
Періштенің үніндей
Деп ойлаймын үніңіз.
Осы көрікпен, бұл жүнмен,
Әншілігің белгілі,
Ұялмай, қалқам, бір сайра,
Біз де алалық үлгіні.
Құс төресі біздерге
Сіз боларсыз бір күні».
Басы айналды қарғаның
Сұмның айтқан сөзіне.
Қуанғаннан бөргініп,
Бір мастық кірді өзіне.
Өзіне біткен өңешін
Аямастан қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті,
Іс бітті, қу кетті.

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

Боқтықта талтаңдап,
Жан-жаққа жалтаңдап,
Бір қарға жүр еді.
Бір жатқан ірімшік
Көзіне түседі,
Көңілі өседі.
Ірімшікті көрінген
Тістеп ап ұшады.
Бір ағашқа қонды да,
Асықпай жемек болды да,
Мазатсып қарады
Оңына, солына.
Ағашқа қонып, қаранып,
Қанатын, жүнін таранып,
Болмақшы еді мәз-мейрам,
Дейтін емес қу қайдан,
Жем іздеген бір түлкі
Кездей келді сорына.
Ағаштан төмен түспеген,
Ірімшікті тістеген
Қарға түсті көзіне.

Қу құмар ақымаққа
Алдап, арбап соқпаққа
Кеңеседі өзіне.
Жуасып, жабырқап,
Таң қалып, таңырқап,
Қарады жүзіне.

Қарашы залымның,
Бұл жұртқа мәлімнің
Алдаған сөзіне:
— Есен-сау жүрсіз бе?
Ақынның төресі?
Көп жерден белгілі
Тегін құс емесі.
Жүніңіз, үніңіз,
Мұрныңыз, көзіңіз,
Құлаққа көп тиген
Мақталған кеңесі.
Басынан өзгеше
Бітіпті денесі.
Көп жерден, қалқам-ай,
Құмарым тарқамай,
Сізді іздеп келіп ем.
Сүйінсін құлағым,
Тарқасын құмарым,
Әніңе бір салшы,
Асық боп келіп ем.
Мақтауға есіріп,
Барынша көсіліп,
Ырғалып қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.
Тап етті, шап етті,
Ап кетті қу тұлкі.
Антұрған, сол тұрған
Жеріңде бол күлкі.

БАҚА МЕН ӨГІЗ

Қарасаң, тым-ақ көп
Көре алмас іші тар.
Несі артық, бізден деп,
Салыспақ жұрт та бар.

Су ішкелі бір өгіз
Барып еді бұлаққа.
Бақалар қорқып, тарбақтап
Қашып шықты әр жаққа.

Бақаға өгіз таумен тең,
Ұшып кетті зәресі.
Мақтаншақтың, сен көрсең,
Бақада екен төресі.

Өз-өзінен бір бақа
Күшенді де, бөртінді.
Қарны үлкейді қампайып,
Өгіздей болам деп ісінді.

Қасындағы жолдасқа:
«Қарашы, — деді, — сен бізге!
Қиын ба екен үлкею,
Жеткем жоқ па өгізге?»

«Ісіндің, кебіндің,
Сонда да не пайда?»

Түрі жат өгіздің,
Сен қайда, ол қайда?»

Күшенді кеп кіжініп,
Келгенінше шамасы,
«Өстім ғой»,— деп ісініп,
Дейді: «Енді бір қарашы!»

Қарады да: — «Дәнеме
Болған жоқ қой, қой!»— деді.
Қызып алған антұрған
Айтқан сөзге көнбеді.

Ыңқыл қағып, тыпырлап,
Күшенді де, бөртінді.
Іш жарылды сытырлап.
Мақтанам деп өзі өлді.

Таласпа, жаным-ай,
Қолыңнан келмеске.
Боларсың бақадай,
Көп түссең егеске.

ПІЛ МЕН ҚАНДЕН

Көшеде піл жетелеп біреу жүрді,
Кім көріпті хайуанды мұндай түрлі.
Көрсеткелі ап жүрген жануарды
Тамашалап, артынан жұрт боп ерді.

Көшеде кез боп бір қанден
Ұмтылды пілге шаптығып.
Шаңқылдап үрді ерленіп,
Тартынбай ұрысар жан шығып.

Қанденге бір ит кездей боп
Деді: «Әліңді білсеңші,
Пілмен ұрысар сиқың жоқ,
Мазақ болмай, қой, көрші!

Қырқылдап қалдың, не бітті?
Әуре болмай, қой! — деді.
Сен бұлқындың, ол кетті,
Жан деген жоқ ол сені».

«Мен де соны білемін,
Сондықтан ер боп келемін.
Ұрыс, соғыс қылмай-ақ,
Ер атанып көремін.

Жұрт мұнымды көрмей ме?
Батыр атақ бермей ме?
Қой, бұл қанден — ер шіркін,
Пілге де үрген демей ме?»

ЕСЕК

Қырық-елу қос бір жерден
Қайтқан екен керуендер.
Мал айдап барып әр елден
Сауда қылып жүргендер.

Алтын артқан бір есек
Соларменен келеді.
Ол жай жүрсе, жұрт та жай,
Ол желсе, жұрт желеді.

Тамам қостың байлары
Маңайынан кетпейді.
Қошемет қылып бәрлері
Шомын да жөндеп ерттейді.

Ортаға алып әлгіні
Бәрі бірдей сыйлайды.
Бірі сүйіп құлақтан,
Бірі жүнін сыйпайды.

Сылап-сыйпап, қадірлеп,
Беретұғын жем де артық.
Есек шіркін есіріп,
Болып алды тым тантық.

Көш бойы жұрт қасында,
Өзгеменен жұмыс жоқ.

Атты теуіп, адамды
Тістесе де сөгіс жоқ.

«Құдай аман сақта,— деп, —
Жарда, суда!»— бата алған.
Еркелетіп ат қойып,
«Жаппарқұл мырза» аталған.

Алтын үсте жүргенде,
Сол қадірмен көп жүрген.
Өз ойында көк есек
Өзгеше тудым деп жүрген.

Алтынды бір күн бай алды,
Есектен жұрт та түнілді.
«Жаппарқұл» аты жоғалды,
Боқ тасуға жегілді.

Қарасаңшы бойыңа,
Ұзын құлақ қалпың ғой.
Жұрт ергені соңыңа —
Үстіңдегі алтын ғой.

ҚАРАСӨЗ

Ғақлия

БІРІНШІ СӨЗ

Б

ұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық — әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік.

Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз?

Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры,

залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгеніңді кімге үйретерсің, білмегеніңді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі — бір тез қартайтатұғын күйік.

Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күніңде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам? Қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

ЕКІНШІ СӨЗ

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «енеңді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп.

Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «Түйеден қорыққан ноғай атқа мінсе — шаршап, жаяу жүрсе — демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, «бакалшік¹ ноғай» деп.

Орысқа да күлуші еді: «Ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті», — деп.

Сонда мен ойлаушы едім: ей, Құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари жауласпайды! Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін², тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке

¹ Ұсақ саудагер.

² Бұл жерде өлген кісіні орайтын кебін мағынасында.

балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық — бәрі соларда.

Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «сәнің шақшы³ аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасық қазақ», деп үйінен қуып шығарады.

Оның бәрі — бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болғандық әсері.

Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз.

Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?

³ Лас, былғаныш.

ҮШІНШІ СӨЗ

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?

Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі — қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз — қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ — қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз — надан арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге — егін, сауда, өнер, ғылым — солар секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді.

Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді.

Ол мал көбейсе, малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ.

Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, барлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айырылған және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кетпек — әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса,

ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке, болыстық, билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді.

Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішіп ақтап, арамдығын жақтап, сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әртүрлі уголовный¹ іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание² — тергеу шығарады. Өтірік, көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын күтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені.

Ол болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалылығынан жетерсің» деген сөз. Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы: «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып,

¹ Қылмыстық іс (орысша).

² Жауапқа алу (орысша).

тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?

Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование³ алған кісі болсын. Егер де орталарыңда ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальникпенен военный губернатордың назначениесімен⁴ болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі — қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да — пайдалы іс, екінші — назначениемен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уа және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді.

Уа және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күл төбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын»⁵ білмек керек.

Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп.

Оның мәнісі — тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз.

Өйтпін би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе.

³ Білім.

⁴ Қызметке тағайындау (орысша).

⁵ Тәуке ханның заңының жеті ережесі.

Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке⁶ сайлап алып, біте берсе; егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді.

⁶ Дәнекер, араға жүруші мағынасында.

ТӨРТІНШІ СӨЗ

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил¹ көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не дүниеде, не ахиретте² басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш³ болса керек.

Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен?

Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл-дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет⁴ табу керек, қам қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де — бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме,

¹ Ғафил (арабша) — қателік.

² Ахирет (арабша) — арғы дүние, о дүние.

³ Кәніш (парсыша) — молшылық, береке.

ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат⁵ көріп күл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады.

Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректен келмейді, қолдан жасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ — өнерсіз иттің ісі.

Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды.

⁴ Харекет (арабша) — әрекет, іс, жұмыс.

⁵ Ғибрат (арабша) — өнеге, үлгі, сабақ.

БЕСІНШІ СӨЗ

Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, иә көзден жас болып ағады, иә тілден сөз болып ағады.

Қазақтар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы — жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың: «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал — адамның бауыр еті», «Малдының беті — жарық, малсыздың беті — шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде — қолда», «Берген — перде бұзар», «Алаған қолым — береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз — құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» — деген осындай сөздері көп, есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм¹ болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық,

¹ Мағлұм (арабша) — мәлім, белгілі.

қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Жас баланың ақылынан бұлардың несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен.

Сол ма артылғаны?

Қолымыздағыны үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен.

Іздеген еліміз сол ма?

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды — бірлік, ырыс алды — тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады — білмейді.

Қазақ ойлайды: бірлік — ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек?

Жоқ, бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады! Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне-бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі.

Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды — тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па?

Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес.

Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң

да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,
Әзір тамақ, әзір ас,
Сыртың — пысық, ішің — нас,
Артын ойлап ұялмас, —

болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық.

ЖЕТІНШІ СӨЗ

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі — ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар — тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды.

Біреуі — білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнайкерней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?» «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді.

Мұның бәрі — жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген Һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады.

Әзелде Құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақта есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді.

Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық.

Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Өз білгенің өзіңе, өз білгенім өзіме», «Кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол» деген дейміз. «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің!» — дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ.

Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?

Қайта, бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?

Біреу — болыс, біреу — би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бұлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бұлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығынданып, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? — деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім — ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, Құдай тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, Құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны — бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ, саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ — солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп мақтанға орналастырғанша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өздері де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар анадай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Осы мен өзім — қазақтың.

Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе?

Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уә әрнәшік бойларынан адам жақсы көрерлік, көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болсам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді.

Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен бір себептен бе? — еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем, қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім-өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі.

Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір

жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде «әттегене-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

ОНЫНШЫ СӨЗ

Біреулер Құдайдан бала тілейді.

Ол баланы не қылады?

Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы — қызық, жаманы — күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма?

Ахирет үшін бала тілегенің — балам жасында өлсін дегенің. Егер де ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да — бір бос сөз. Әуелі — өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші — балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші — малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары — ол да екі талай.

Хош, Құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәңді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі баланды өзің алдайсың: «эне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «Кәпір-қияңқы, осыған тимеңдерші!» деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің?

Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіндер? Әуелі, құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса ұғарлық ақыл берді, қайда жібергеніңді кім біледі?..

Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ. Сенікі — біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің — сол.

Бұл — Құдайдан тілеген емес. Бұл — абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік. Қош, сүйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат¹ орнына бармайды. Ешбір қазақ

¹ Ғибадат (арабша) — қызмет жасау, құрметтеу, табыну, құлшылық жасау.

көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы — сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды.

Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «Маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң, тағы қайыршылыққа түседі.

ОН БІРІНШІ СӨЗ

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе.

Әуелі — ұрлық. Ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да баймын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр.

Екінші — бұзақтар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, к...н қыздырып алып, өзін біраз ғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар пәлі-пәлі, бұл табылған ақыл деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылыңды соғайын, дауыңды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр.

Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді. Шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ. Мұны кім түзейді?

Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме?

Ұрыны тыю да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

ОН ЕКІНШІ СӨЗ

Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин¹, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен.

Әуелі — иманның игтиқадын² махкемлемек³ керек, екінші үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны Құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды.

Уа-ләкин⁴, кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәләт⁵ табатұғынын білмей, қанша жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, бірәдар атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені көңілге — қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға ұқсайды.

Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

¹ Ләкин (арабша) — өйткені.

² Иғтиқад (арабша) — сену, нану.

³ Махкемлемек (арабша) — берік, мықты, орнықты.

⁴ Уа-лакин (арабша) — ал, бірақ.

⁵ Кәмәләт (арабша) — рухани даму, толықтыру.

ОН ҮШІНШІ СӨЗ

Иман деген — Алла табарака уатағаланың¹ шәриксиз², ғайыпсыз, бірлігіне барлығына уа әр түрлі бізге пайғамбарымыз, саллалаһу ғалайһи уәсәлләм³, арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып, инанмақ. Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек.

Әуелі — не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел — испат⁴ қыларға жараса, мұны «якини иман»⁵ десе керек.

Екіншісі — кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман «таклиди»⁶ дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы

¹ Аллаһу табарака уа тағала (арабша) — игі тілекке жолдаушы ұлы тәңір.

² Шәриксиз (арабша) — көмекші, серік, бұл жерде жалғыз, бір өзі тең келмейтін, бірдей келмейтін мағынада.

³ Саллалаһу ғалайһи тәссәләм (арабша) — Алла оған игі тілек тілеп, сәлемін алсын (Мұхаммед пайғамбардың аты аталғаннан кейін айтылатын құрметтеу сөйлемі).

⁴ Испат (арабша) — нақтылау, дәлелдеу, анықтау.

⁵ Иман (арабша) — сенім (құдайға сену).

⁶ Иман таклиди (арабша) — біреуге еліктеп сену, дәстүрлі.

жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, иә алдағанға, иә азғырғанға, иә бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын.

Уа әрнешік білмек керек, жоғарғы жазылмыш екі түрліден басқа иман жоқ.

Иманға қарсы келерлік орында ешбір пенде Құдай тағала кеңшілігімен кешеді дағы демесін, оның үшін Құдай тағаланың ғафуына⁷ яки пайғамбарымыздың шафағатына⁸ да сыймайды, мүмкін де емес.

«Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «Құдай тағаланың кешпес күнәсы жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрысын.

⁷ Ғафу (арабша) — кешу, кешіру.

⁸ Шафағат (арабша) — қорғау, жәрдем ету, көмектесу.

ОН ТӨРТІНШІ СӨЗ

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма?

Біздің қазақтың жүректі кісі дегені — батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар — жүрек ісі. Асықтық та — жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амаддың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсені, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсені, оңай да болса, мойындамау — ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры — әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады.

Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт,

пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі — пәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері.

Әйтпесе Құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?

ОН БЕСІНШІ СӨЗ

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім.

Әуелі — пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші — әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки әне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың

көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананымынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал!

Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің?

Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?

ОН АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақ құлшылығым Құдайға лайық болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды біз де қылып, жығылып, тұрып жүрсек болғаны дейді. Саудагер несиесін жия келгенде, «тапқаным осы, біттім деп, алсаң — ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтұғыны болушы еді ғой.

Құдай тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. «Оқымадың демесе болады дағы, тілімнің келмегенін қайтушы еді» дейді.

Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?

ОН ЖЕТІНШІ СӨЗ

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, Ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: Ей, Ғылым, өзің де білесің ғой, дүниеде ешнәрсе менсіз кәметке жетпейтұғынын. Әуелі, өзіңді білуге ерінбей-жалықпай үйрену керек, ол менің ісім. Құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей-жалықпай орнына келтірмек те — менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі¹ шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады? — депті.

Ақыл айтыпты: Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын — мен, сенің сөзіңді ұғатұғын — мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды? — депті.

Онан соң жүрек айтыпты:

Мен — адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай

¹ Нәфсі (арабша) — нәпсі.

болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылып, төсегінде дөңбекшітетұғын — мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын — мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын — мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын — мен, әділет, ынсап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады? — депті.

Сонда Ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

— Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, — депті.

— Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз еш нәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да — бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де — сүйенгені, сенгені — сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, — депті.

— Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ — менің ісім, — депті. — Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

— Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет, — деп ұқтырып айтушының аты — Ғылым екен.

Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам — сол.

Үшеуің болсаң, мен жүректі жақтадым.

Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай тағала
қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы,—
депті.

ОН СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек — дұрыс іс. Ләкин өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ — кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі бет-пішінін, мұртын, мүшесін, жүрісін, қас-қабасын қолдан түзетіп, шын-тағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйдіріп, өзінен кейінгілерге «әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» — дейтұғын болмаққа ойланбақ.

Мұның бәрі — масқаралық, ақымақтық.

Мұны адам бір ойламасын, егер де бір ойласа, қайта адам болмағы — қиын іс.

Кербез дегенді осындай — кер, кердең немеден безіңдер деген сөзге ұқсатамын.

Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ.

Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де — ақымақтық.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады.

Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды.

Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады.

Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып не салбырап, салғырттанып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек?

Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хаким айтқан екен, сол секілді сөз болады.

ЖИЫРМАСЫНШЫ СӨЗ

Тағдырдың жарлығын білесіздер — өзгерілмейді.

Пәндеде бір іс бар жалығу деген. Ол — тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де, ақырында тағы келіп жеңеді.

Ақылы түгел, ойлы адамның баласы байқаса, осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл, аз ба, көп пе, жалығады. Оның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суи бастайды.

Дүние бір қалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бір қалыпты тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бір қалыпты тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Соншалық ғұмырының баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады.

Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет¹ екен деп ойлаймын.

¹ Ғанибет (арабша) — олжа, табыс.

ЖИЫРМА БІРІНШІ СӨЗ

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы — қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін.

Үлкендік — адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді — осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады.

Екінші, мақтаншақ деген біреуі «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, әуелі іс екен деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады.

Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді.

Ол — надан, ләкин надан да болса адам.

Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес.

Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, иә ауылына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді.

Ол — наданның наданы, ләкин өзі адам емес.

**Жатқа мақталсам екен деген — елім мақтаса екен дейді.
Еліме мақталсам екен деген — ағайыным мақтаса екен дейді.
Ағайынның ішінде мақтау іздеген — өзімді өзім мақтап жетем
дейді.**

ЖИЫРМА ЕКІНШІ СӨЗ

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым.

Байды қадірлейін десең, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр. Ойлайды: жалынтып бердім деп, ақымақтығынан. Жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаған соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер к... не құрым киізді тұзға малып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, ынсапқа

есті кісі елде жоқ. Қулық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Ғаріп-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ештеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра тұрсын.

Енді, әлбәттә, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан дау бақпас» деген мақалмен боламын деп, бергенінен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң һәм соның тілеуін тілемесең болмайды.

Сонан басқаны таба алмадым.

ЖИЫРМА ҮШІНШІ СӨЗ

Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар.

Оның қуанышы — елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса, қуанады. Айтады: Құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе? — деп. Оған құдай тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен надандылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болады дағы. Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар, артында неше ат бар еді деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы — жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсақ болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған Құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп. Көпке қаһарым жүрмейді деп. Әлде көпке тұзағым жетпейді деп пе? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет¹ көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын

¹ Хикмет (арабша) — даналық, ақылдылық, ойшыл.

кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жармысы арып, жармысының күйлі болғаны жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма?

Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш?

Тұқымымызбен ауымыз сасық болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңілін сол сөзі разы қылуға жетіп пе? Ендеше көбіңнен қалма, сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

ЖИЫРМА ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллиондай* қазақ бар.

Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Дүниеде үш миллионнан артық халқы бар қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр. Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе?

Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен?

Әй, не болсын!.. Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

* Бұл жерде Абай шамамен айтып отыр. Абай тұсында 1897 жылы жүргізілген халық санағы бойынша, Ресей империясы шегінде тұратын қазақтардың жалпы саны 4 миллион 84 мың болған (Я. В. Володарский «Население России за 400 лет. Начало XVI—XX вв.». М. 1973. С. 111).

ЖИЫРМА БЕСІНШІ СӨЗ

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқытса болады. Оның үшін бұл жер Дар әл-Харб¹, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішуге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына, уа әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды.

Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі. Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына² кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Дінге де жақсы білгендік керек. Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әкешешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырынынан бір қаққанға сатады. Тек майордың күлгені керек деп, к...і ашылса да, қам жемейді.

¹ Дар әл-Харб (арабша) — соғыс майданы, бүлінген, ислам діні қонбаған жер.

² Дағуа (арабша) — талас, тартыс, айтыс.

Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қарауымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес.

Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей законы болмаса, законсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек.

Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны, бір жағынан, бұзып жатыр. Сүйтсе де, осы оқыған балалар — ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға.

Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта, кедейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын? Және де кейбір қазақта ағайынымен араздасқанда: «Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді. Осындай жаман сөзді, құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанмен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп оқыған бала да жоқ, әкесі ел ақшасымен оқығанға әрең оқытады, өз малын не қылып шығарсын?

Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет!

Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, я жұртқа рахат көрсете ме?

ЖИЫРМА АЛТЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында бір хайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес.

Мұның бәрі — қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек. Біреуді ызаландырмақ — шарифатта харам, шаруаға залал, ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәулет біліп қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат — кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те кейде оның қолында, кейде мұның қолында болатұғын нәрсе. Күшті жігіт те бір елден шыға ма? Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнеріменен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін де біле тұра, жерге кіргендей болып я бір арамдығы, жамандығы шыққандай несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады ғәм және қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді.

Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі — надандық, ақымақтықтың әсері. Бұларын айтсаң, кейбіреуі «рас, рас» деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тиянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды.

Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп біліп, ойланып өздігінен тоқтаған адамды көрмессің.

ЖИЫРМА ЖЕТІНШІ СӨЗ

(Сократ хакімнің сөзі)

Бір күні Сократ хакімнің бір Аристодем деген ғалым шәкіртіне Құдай табарака уа тағалаға¹ құлшылық қылмақ турасында айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға күлуші еді.

— Әй, Аристодем, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше, қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? — деді.

Ол айтты:

— Толып жатыр, қазірет.

— Бірінің атын аташы, — дейді.

— Гомерге бәйітшілігі² себепті, Софоклеге трагедиясы себепті, яғни біреудің сыйпатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын, — деп, соған ұқсаған онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

— Олай болса, кім артықша ғажайыптануға лайықты: жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайтұғын суретші ме? Я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма? — дейді.

— Соңғысы лайықты, — дейді, — бірақ ол жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса, — дейді.

— Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресің? — деді.

¹ Табарака уа тағала (арабша) — игілікке бастаушы ұлы тәңір (Алла тағалаға эпитет ретінде айтылатын атау).

² Бәйітшілігі (арабша) — ақындық.

— Әрине, әшкере пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін, — дейді.

— Жә, олай болса, адамды жаратушы хауаси³ хамса заһри⁴ бергенде, тахқиқ⁵ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкере тұр ғой. Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтып ләззат алар едік? Ол көз өзі нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не дүңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән — ешбірінен ләззаттанып хабар ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік?

Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, иісін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жиіркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы ғазиз⁶ білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? — депті.

Сонда Аристодем тахқиқ ойлап тексергенде, адамды жаратушы артық хикмет несі екендігіне һәм махаббатыменен жаратқандығына шүбәсі қалмады.

— Олай болғанда және не ойлайсың, һәмма мақұлыхатты жас балаларына елжіретіп, үйірілтіп тұруын көргенде уа һәмма мақұлыхаттың өлімін жек көріп, тіршілікте көп қалмақшылығын тілеп, ижтиһад⁷ қылуын көргенде, өсіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары — бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін.

³ Хауаси (арабша) — Хауа ана.

⁴ Хамса заһри (арабша) — бес сыртқы (сезім).

⁵ Тахқиқ (арабша) — іске асыру, іздену, тексеру, ойлану.

⁶ Ғазиз (арабша) — қадірлі, сүйікті.

⁷ Ижтиһад (арабша) — ынта, жігер.

Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? — дейді.

— Ей, Аристодем! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқада ақыл жоқ деп ойлайсың? — деді.

— Адамның денесі өзің жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Денеңде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындай емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың.

Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне һәм қандай лайықты жарастықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтуғынын көресің. Бұлардың бәріне ғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендікпен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл есебіне, өлшеуіне ой жетпейтуғын дүние әрбір түрлі керекке бола жаратылып һәм бір-біріне себеппен байланыстырылып, пенденің ақылына өлшеу бермейтуғын мықты көркем законге қаратылып жаратылды, — дейді.

Ол айтты:

— Тахқиқ⁸ бұл айтқаныңның бәрі рас, жаратушы артық ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол Құдайдың ұлықтығына іңкәрім⁹ жоқ. Бірақ сондай ұлық құдай менің құлшылығыма не қылып мұқтаж болады? — деді.

— Ей, Аристодем! Қате айтасың. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіңе де ұстаз керек пе? — деді.

Аристодем айтты:

— Ол менің қамымды жейтуғынын мен қайдан білем? — деді.

— Жә, олай болса һәмма мақұлыққа да қара, өзіңе де қара. Жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, осы күнін — үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы

⁸ Тахқиқ (арабша) — рас, дәлме-дәл.

⁹ Іңкәрім (арабша) — қарсылы.

күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара.

Адам екі аяғын басып тік тұрып, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һәм өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп, бірі қанатына сеніп жүр, бір өзіндей хайуанды құлданарлық лайығы жоқ. Адам өзі өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша даркарлық, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият¹⁰ ол денеге лайықты келмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен¹¹ шығарлық қисыны бар?

Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе?

Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе?

Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма? — депті.

¹⁰ Салахият (арабша) — қажеттілік, керектілік.

¹¹ Үдесі (арабша) — көмек, икемдеу, бейімдеу.

ЖИЫРМА СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді. Біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді — бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: Құдай тағаланың жаратуынан яки бұйрығынша болған іс деп.

Жә, олай болса, біз Құдай тағаланы айыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді Құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір Құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатынбаласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен. Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті бейішке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады екен.

Осының бәрі Құдай тағаланың айыпсыз, мінсіз ғафур¹ рахимдығына², әділдігіне лайық келе ме?

¹ Ғафар (арабша) — кешіруші.

² Рахим (арабша) — мейірімді.

Жұрт та, мүлік те — бәрі Құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді. Оны айыпты болады дей алмаймыз десең, ол сөзің Құдай тағаланың айыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығыменен не табады? Бәрін қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтұғын ешнәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса-дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз³ деген екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек.

Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, Құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады?

Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан Құдай, бірақ қылдырған Құдай емес, ауруды жаратқан — Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан — Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе — жоқ.

³ Ғибадат (арабша) — құлшылық ету.

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтуғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол — ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жан қарманып, адал еңбекпен мал іздемек — ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жанады», «Сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ» деген — ең барып тұрған Құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

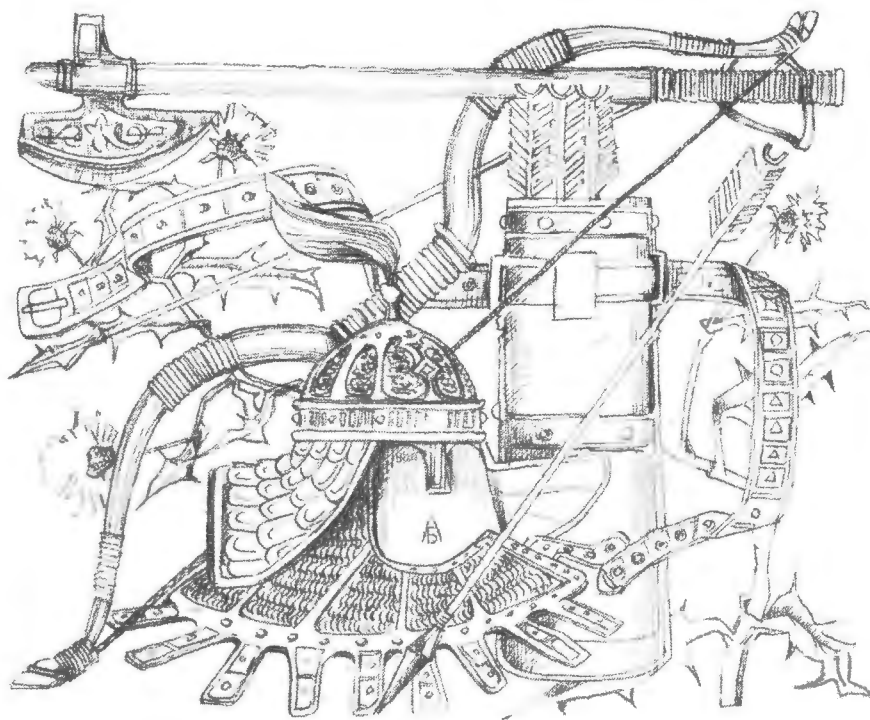
«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңірге жазып, мінбей-түспей арып, шөмеңдеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар. Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ

ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, мекхнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, құдайға дұшпандық іс емес пе?

Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек.

ОТЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ. Мойынын бұрып қойып: «Өй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?» — деп бұлғақтап, немесе: «Аяғаным жаным ба? Өй, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?» — деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерің көріп жүрсіндер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін ғана көрсетеді-ау: «қиылып қаңа қалайын» деп.

Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратұғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтұғын дарақы, жұртты осы сөзімен айдындырамын, «мына кәпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп айдындырайын деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз? Ай, Құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп

көрмейтұғын жомарттығы — әртүрлі белгісі бойынша тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі дағы.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі — көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші — сол нәрсені естігенде иә көргенде ғибрәтлану¹ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші — ой кеселі нәрселерден қашық болу керек.

Егер бір кез болып қалса, салынбау керек.

Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді.

Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

¹ Ғибрат (арабша) — үлгі, өнеге, сабақ.

ОТЫЗ ЕКІНШІ СӨЗ

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылмас.

Әуелі — білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзар хасил¹ болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігеніңді, көргеніңді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңілің өзге нәрседі болса, білім-ғылымды бір-ақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешеннің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші — ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бахасқа² бола үйренбе, азырақ бахас көңіліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек бахас

¹ Хұзар хасил (арабша) — тыныштық, рахатшылық.

² Бахас (арабша) — сөзталас.

адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір бахасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бахас қылмайды, жеңбек үшін бахас қылады. Ондай бахас хусідшілікті³ зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бахас — өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану⁴ жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғарарлық⁵, мақтаншақтық, хусідшілік бойын жеңсе, ондай кісі адам бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші — әрбір хақиқатқа тырысып иштиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егер де ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші — білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі мұлахаза⁶ қылу, екіншісі берік мұхафаза⁷ қылу. Бұл екі қуатты зорайту жаһатінде болмақ керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші — осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар⁸, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі — Құданың, екінші — халықтың, үшінші — дәулеттің, төртінші — ғибраттың⁹, бесінші — ақылдың, ардың — бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы — ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен,

³ Хусідшілік (арабша) — күншілдік, іштарлық.

⁴ Хирслану (арабша) — құмар болу, салыну.

⁵ Ғарарлық (арабша) — менмендік, мансапқорлық, тойынғандық, тақапарлық.

⁶ Мұлахаза (арабша) — сөзталас өнерінде жетік болу.

⁷ Мұхафаза (арабша) — көзқарасты қорғауда табанды болу.

⁸ Зинһар (парсыша) — абайла, сақ бол.

⁹ Ғибрат (арабша) — үлгі, өнеге, сабақ.

жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың?

Мінезде қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық азғырылмайтын, ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраны бар болсын!

Бұл беріктік бір ақыл мен ар үшін болсын!

ОТЫЗ ҮШІНШІ СӨЗ

Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек.

Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі — қазақтың әулиесі сол. Бірақ Құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады.

Әуелі — бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық, ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып жатып алады.

Екінші — ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салқау-салғырттыққа, кербездікке салынады.

Үшінші — «дарқансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым», немесе «ағеке, нең кетеді, осы-ғанамды істеп бер!» дегенде «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші — тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, «мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой» деп, және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін

жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады.

Оны қылып берейін, мұны қылып берейін деп, соныменен табыс құралмай, борышы асып, дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді.

Осы несі екен?

Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатұғыны қалай?

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазақ осыған да, амал жоқ, нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және Һамманы жаратқан Құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылқайды, жазғыруы да, жарылқауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп — бәріне сендік дейді.

Жоқ, онысына мен сенбеймін. Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді. Ол екеуіне анық сенген кісіге уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтіп түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?

Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы — олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса — мұсылман емес.

Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен!

Егер де екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы

дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кең Құдай өзі кеңшілікпенен кешіреді-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ дегеніне нануға бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі — дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің — бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, көрден махшарда¹ сұралуың — бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хаупің, екі дүниенің жақсылығына рахатың — бәрі бірдей екен.

Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па?..

Біріңе-бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің, біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестік қылып, иә көрсеқызарлық қылып, көз алартыспақ лайық па? Тілеуді құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өз бетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек ол Құдайға айтарлық сөз бе? Құдайдың біреу үшін біреуге жәбір қылуына не лайығы бар?

Екі ауыз сөздің басын қосарлық не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, күр «Ой, тәңір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз?

Оның несі адам?

¹ Махшар (арабша) — о дүниеде адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

ОТЫЗ БЕСІНШІ СӨЗ

Махшарға барғанда құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт — соларды қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ғиззат¹ үшін, сый құрмет алмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шәйіт² болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола, бір ғана құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүниеде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниең мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниең харам болған, сонымен қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіңе ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жұртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?» деп.

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір Құдайдың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Нәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шафағат³ қылыңдар!» — деп айтар дейді.

¹ Ғиззат-хұрмет (арабша) — атақ, абырой, даңқ, құрмет.

² Шәйіт (арабша) — дін жолында, соғыста өлген адам.

³ Шафағат (арабша) — көмектесу, сөзін сөйлеу, араша түсу.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Пайғамбарымыз, салалауу ғалайһи уәсәлләмнің¹, Хадис шарифінде² айтыпты: «мән лә хаяһүн әәлә иманун ләһу» деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «ұят кімде болса, иман сонда» деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар — надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына барып жолығысудан жазықсыз-ақ әншейін ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған мұндай ұят шын ұялу емес — ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, нә ақылға теріс, нә абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады.

Біреуі — ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырм-ай,

¹ Салалауу ғалайһи уәсәлләмнің (арабша) — Алла оған игі тілек тілеп, сәлемін алсын (Мұхаммед пайғамбардың аты аталғаннан кейін айтылатын құрметтеу сөйлемі).

² Хадис шарифінде (арабша) — Мұхаммед пайғамбардың ісі мен айтқан өсиеті жөнінде ерекше жазылған әңгіме-хадис.

мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді.

Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, иә ақылға, иә абиұрлы бойға теріс, иә адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады.

Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз ынсабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта³ өзін өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген — адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді.

Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?» — дейді. Иә болмаса «Жә, жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады.

Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе?

Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау.

Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!³

³ Хатта (арабша) — тіпті.

ОТЫЗ ЖЕТІНШІ СӨЗ

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.
2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.
3. Хикмет сөздерді өзімшіл наданға айтқанда, көңіл уанғаны да болады, өшкені де болады.
4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады.
5. Әкесінің баласы — адамның дұшпаны. Адамның баласы — бауырың.
6. Ер артық сұраса да азға разы болады. Ез аз сұрар, артылтып берсең де разы болмас.
7. Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың.
8. Сократка у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Гайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал.
9. Адам баласын заман өстіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват.
10. Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
11. Дүниеде жалғыз қалған адам — адамның өлгені. Қанашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да

көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?

12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек — қайратсыздық. Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?

13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де аузынан қан ағызса, домбыт мақтаншақ, иә қорқақ.

14. Қуанбақтық пен бақ — мастықтың үлкені, мыңнан бір кісі-ақ к...н ашпайтұғын ақылы бойында қалады.

15. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.

16. Биік мансап — биік жартас,
Ерінбей еңбектеп жылан да шығады,
Екпіндеп ұшып қыран да шығады;
Жікшіл ел жетпей мақтайды,
Желөкпелер шын деп ойлайды.

17. Дүние — үлкен көл,
Заман — соққан жел,
Алдыңғы толқын — ағалар,
Артқы толқын — інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер.

18. Бақпен асқан патшадан
Мимен асқан қара артық;
Сақалын сатқан кәріден
Еңбегін сатқан бала артық.

19. Тоқ тіленші — адам сайтаны,
Харекетсіз сопы — монтаны.

20. Жаман дос — көлеңке:
Басыңды күн шалса,
Қашып құтыла алмайсың;
Басынды бұлт алса,
Іздеп таба алмайсың.

21. Досы жоқпен сырлас,
Досы көппен сыйлас;
Қайғысыздан сақ бол,

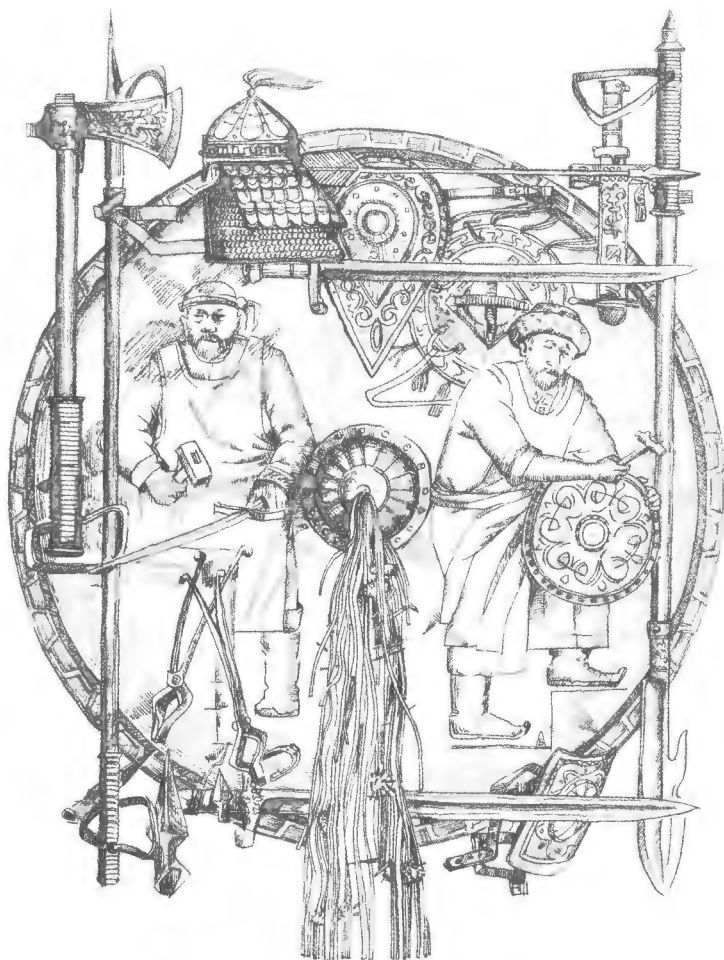
Қайғылыға жақ бол.

22. Қайратсыз ашу — тұл,

Тұрлаусыз ғашық — тұл,

Шәкіртсіз ғалым — тұл.

23. Бағың өскенше тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің,
бағың өскен соң — өзің ғана тілейсің.

ОТЫЗ СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім¹!

Сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар² қалдырайын. Біқыласпенен оқып, ұғып алыңыздар, оның үшін махаббатың толады. Махаббат әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер — әуелі хауас сәлим³ нәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмысы өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады.

Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады.

Сонан соң ғана Алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат⁴ дәфғы мұзарратларны⁵ айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ,

¹ Перзент (парсыша) — сәби ұл, бала, ұрпақ.

² Ядкар (парсыша) — ескерткіш, мұра.

³ Хауас сәлим (арабша) — өзіндік дұрыс қасиет, жақсы сипат.

⁴ Жәліб мәнфағат (арабша) — кіріс кіргізу, өнім түсіру, пайда алу.

⁵ Дәфғы мұзаррат (арабша) — 1) шығынды төлеу, залалды төлеу; 2) залаалдыдан қашу, залаалдыны ұнатпау.

ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады — ешбір бәра⁶ болмайды.

Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хатта иман иғтиқадқа⁷ да қиянатпенен болады. Бұл қиянатшылдар — жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамдығынан кәмәләт⁸ таппағы — қиынның қиыны. Себебі Алла тағала өзі — хақиқат, растықтың жолы. Қиянат — хақиқат пен растыққа дұшпан. Дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақлықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол — Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым — Алланың бір сипаты, ол — хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ғиззат-құрмет таппақ секілді нәрселерге деген махаббатпен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды.

Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады. Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамдыққа лайықты ықыласты құлағыңды қой. Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір ғана инанмақтық емес, сен Алла тағаланың бірлігіне, уә құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа, салаллаһу ғалайһи уәссәлләм, оның тарапынан елші екендігіне инандың. Жә, не бітті?

Сен Алла тағалаға Алла тағала үшін иман келтіремісің я өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де, Алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен қалса,

⁶ Бәра (парсыша) — пайда, нәтиже, үнем.

⁷ Иман иғтиқад (арабша) — дінге сеніп табыну.

⁸ Кәмәләт (арабша) — жетілу, толығу.

саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзің инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десең ғана пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек.

Сіз «әмәнту биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи»⁹ дедіңіз. Ол есім Аллалар Һәмма ол Алла тағаланың фиғыл ғазимләрінің¹⁰ аттары, олардың мағынасын біл Һәм сегіз сифат затиялары¹¹ не деген сөз, кәміл үйрен. Өзіңді оның құлы біліп, өзіңе муслим¹² ат қойып, тәслим¹³ болғаныңа раст боласың да. Өз пиғылдарыңды соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ — дәл бірдейлік дағаусыменен емес, соның соңында болмақ. Оның үшін Алла тағаланың сипаттары: Хаят¹⁴, Ғылым, Құдірет¹⁵, Басар¹⁶, Сәмиғ¹⁷, Ирада¹⁸, Кәлам¹⁹, Тәкин²⁰. Бұл сегізінен Алла тағаладағыдай кәмәлат-ғазамат²¹ бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратышты.

Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәррә²² аттас сипатымызды ол Алла тағаланың сегіз ұлығ сипатынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақпенен біздің атымыз муслим бола ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды Һәм ол аттары бірлән ағламанған²³ фиғыл²⁴ Құдаға фиғлымызды

⁹ Әмәнта биллаһи кәмаһуә би әсмайһи уасифатиһи (арабша) — мен Аллаға, сол сияқты оның есімдері мен құдыретті сипаттарына сенемін.

¹⁰ Фиғыл ғазим (арабша) — ұлы сипаттар.

¹¹ Сифат затия (арабша) — ерекшеленген сипат, өзіне лайықты меншікті сипат (қасиет).

¹² Маслим (арабша) — берілу, сену.

¹³ Тәслим (арабша) — берілу, сену.

¹⁴ Хаят (арабша) — өмір, тіршілік.

¹⁵ Құдірет (арабша) — күш, құдірет.

¹⁶ Басар (арабша) — көруші, білу, қабылдау.

¹⁷ Сәмиғ (арабша) — естуші, тыңдаушы.

¹⁸ Ирада (арабша) — тілек, мақсат, қалау.

¹⁹ Кәлам (арабша) — сөз, тіл.

²⁰ Тәкин (арабша) — тудыру, жасау, бар қылу.

²¹ Кәмәләт-ғазамат (арабша) — үлкен жетістік, күрделі толығу.

²² Зәрра (арабша) — кішкентай, заттың бір бөлігі.

²³ Ағламан (арабша) — белгі, сипат.

²⁴ Фиғыл (арабша) — пиғыл.

ертпек неменен табылады, қалайша табылады, оны білмек керек. Ол — Алла тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттар бірлән тағрифлап танымаққа керек. Егер де ол сипаттар бірлән тағрифламасақ, бізге мағрифатулла²⁵ қиын болады. Біз Алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім²⁶ ақыл ерістіре алмады.

Алла тағала — өлшеусіз, біздің ақылымыз — өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды.

Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те — ұғымның ақылымызға бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те Алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мүмкинаттың²⁷ ішінде не нәрсенің ужуді²⁸ бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске²⁹ айтылатұғын бір қадимге³⁰ тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде, Құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз субутия³¹ сипаттары бірлән уә тоқсан тоғыз Әсма-и хусналар³² бірлән білдірген.

Бұлардың кәммасы Алла тағаланың затия³³ субутия уә фиғлия³⁴ сипаттары дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін.

Оның екеуі — Ғылым, Құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы бұларға шарх³⁵. Ол алтауының бірі — Хаят³⁶, яғни тірлік.

²⁵ Мағрифатулла (арабша) — Алланы тану, білу.

²⁶ Хакім (арабша) — әкім, данышпан.

²⁷ Мүмкинат (арабша) — болуы мүмкін нәрселер, мүмкіншілік.

²⁸ Ужуді (арабша) — болу, өмір сүру, болмыс.

²⁹ Хадис (арабша) — әңгіме, пайғамбардың не сөзі, не өмірі туралы әңгіме.

³⁰ Қадим (арабша) — орнықты, дәлелді, тұрақты.

³¹ Субутия (арабша) — орнықты, дәлелді, тұрақты.

³² Әсма-и хусна (арабша) — көркем, жақсы есімдер.

³³ Затия (арабша) — Аллаға тән сипат.

³⁴ Фиғлия (арабша) — нақтылы, іске асыру сипаты.

³⁵ Шарх (арабша) — түсінік (түсіндіру), ашу, анықтау.

³⁶ Хаят (арабша) — өмір, тірлік.

Алланы бар дедік, бір дедік, *Ғылым*, *Құдірет* сипаты бір-лән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық *Ғылым*, *Құдірет* олуда³⁷ боларлық нәрселер ме? Әлбетте, *Ғылым*, *Құдіреті* бар болады: *Хаяты* — мағлұм, бірі — *Ирада*, яғни *Қаламақ*. *Ғылым* бар болса, *Қаламақ* та бар. Ол еш нәрсеге харекет бермейді. Һәммага харекет беретұғын *Өзі*. Ол *Ирада* *Ғылымының* бір сипаты *Кәләм*, яғни *Сөйлеуші* деген, *Сөз* қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі — қаріпсіз, дауыссыз.

Енді олай болса, айтқандай қылып біддіретұғын *Құдіреті* және *Басар*, *Сәмиғ*, яғни *Көруші*, *Есітуші* деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, күлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын *Ғылымның* бір сипаты.

Бірі — *Тәкуин*, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла тағаланың сипаты өзіндей қадім, Һәм әзали³⁸ Һәм әдәби³⁹ болады да, Һәмишә⁴⁰ барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші болуға жарамайды. Олай болғанда *Ғылым*, *Құдірет* сипаттары секілді босанбай, Һәр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ол ықтиярсыздық Алла тағалаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі — *Құдіретіне* ғана бір шарх. Бұл *Ғылым*, *Құдіретті* ешбір ниһаятсыз⁴¹, *Ғылымында* ғафләт⁴², *Құдіретінде* епсіздік және нашарлық жоқ.

Саниғын сүнғатына⁴³ қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикметпенен жарастырып, қандай құдіретпенен орналастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді. Бірақ пендесінде ақыл — хүкімші, қайрат, қуат — қызмет қылушы еді. Соған қарап ойлайсың: Алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуелде айтқанымыз: *Ғылым*, *Құдірет* —

³⁷ Құдірет (арабша) — құдретті болу, күшті болу, қабілетті болу. (Олу, болу) оңтүстік түрік тайпаларынан ауысқан китаби тілдің әсері).

³⁸ Әзали (арабша) — ертеден, мәңгі, бақи.

³⁹ Әдәби (арабша) — әдеби, мәдени, әдепті, рухани.

⁴⁰ Һәмишә (арабша) — кәдімгі, жалпы, халықтық, қазақша Һәммәсі, кейбір түрік тілдерінде — Һәммәші.

⁴¹ Ниһаят (арабша) — өлшеусіз, шексіз.

⁴² Ғафләт (арабша) — ұқыпсыздық, қателік, қапы қала.

⁴³ Саниғын сүнғатына (арабша) — істеушіні ісіне қарап.

біздің ұғуымызға ғана екі хисап болмаса, бір-ақ Ғылымды Құдірет болуға тиіс. Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ⁴⁴, бірі матбұғ⁴⁵ болады ғой. Бұлай болу, тарғиф Раббыға⁴⁶ жараспайды. Сегіз сипат қылып және ол сипаттар «Лә-ғайру уә лә-һуа»⁴⁷ болып, бұлай айтуда, бұлардан бір өз алдына жамағат яки жамиғат⁴⁸ шығып кетеді. Бұл болса келіспейді.

Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жиылып, иттифақпенен⁴⁹ Құдай болған болады. Бұлай деу бұтыл⁵⁰, бір ғана құдірет пендеде болған қуат; құдірет ғылым ақылдан басқа болатұғын, Алла тағалада болған Құдірет — Ғылым һәм Рахмет.

Ол — рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да, Алла тағаланың Рахман⁵¹, Рахим⁵², Фафур⁵³, Уадуд⁵⁴, Хафиз⁵⁵, Сәттар⁵⁶, Раззақ⁵⁷, Нафиғ⁵⁸ Уәкил⁵⁹, Латиф⁶⁰ деген есімдеріне бинаән⁶¹ бір ұлығ сипатынан хиссаптауға жарайды.

Бұл сөзіме нақлия⁶² дәлелім — жоғарыдағы жазылған Алла тағаланың есімдері. Фақлия⁶³ дәлелім Құдай тағала бұл ғаламды

⁴⁴ Табиғ (арабша) — еруші.

⁴⁵ Матбұғ (арабша) — ерітуші.

⁴⁶ Тариф раббы (арабша) — Алланы тану, білу.

⁴⁷ Лә-ғайру уә лә-һуа (арабша) — басқа да емес, (оның) өзі де емес

⁴⁸ Жамиғат (арабша) — жиын, ұйым.

⁴⁹ Иттифақ (арабша) — ынтымақ, бірлік.

⁵⁰ Бұтыл (арабша) — теріс, қате.

⁵¹ Рахман (арабша) — жарылқаушы, мейірімді.

⁵² Рахим (арабша) — мейірімді, жан ашушы.

⁵³ Фафур (арабша) — кешіруші.

⁵⁴ Аадад (арабша) — сүйікті, сүюші.

⁵⁵ Хафиз (арабша) — қорғаушы (Алланың Әпитетінің бірі), кешіруші, ара түруші (Алланың атауларының бірі).

⁵⁶ Сәттар (арабша) — айыпты жабушы.

⁵⁷ Раззақ (арабша) — несібе беруші, ырыздық беруші.

⁵⁸ Нафиғ (арабша) — қосымша несібе беруші, пайда беруші.

⁵⁹ Уәкил (арабша) — уәкіл, басқарушы.

⁶⁰ Латиф (арабша) — жақсылық жасаушы, мейірбан, қайырымды.

⁶¹ Бинаән (арабша) — негізделген, орнатылған.

⁶² Нақлия (арабша) — дәстүрге сүйенген ғылым, дәстүрлі сөздер.

⁶³ Фақлия (арабша) — ақылмен не оймен түсіну.

ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа, бірінен бір пайда алатұғын қылып жаратты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды⁶⁴ жаратыпты.

Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласын асырайтын қылып, һәм оларды махшарда сұрау бермейтұғын қылып, бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан. Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм ғадаләт һәм махаббат бар.

Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет еттіріп, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, иісін алып ләззаттанғандай қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктен, зарардан қорғап тұрарлық қабақ беріп, ол қабақтарды ашып-жауып тұрғанда қажалмасын деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оның жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе?

Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе?

Ақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрді⁶⁵ өстіріп, хайуандарды сақта-тып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер — мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер — гүлін, құстар — жүнін, етін жұмыртқасын; хайуандар — етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар — балығын, балықтар — икрасын, хатта ара — балын, балауызын, құрт — жібегін — һәммасы

⁶⁴ Инсан (арабша) — адам, адам баласы.

⁶⁵ Нәбатәттәр (арабша) — жемістер.

адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде «бұл менікі» дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі — адам баласына таусылмас азық.

Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабриктер адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушының махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе?

Адам баласы қанағатсыздықпенен бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең тұңғылыққа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылып, жас күнінде, кішкене уақытында шафғат, сәхәріменен⁶⁶ бастарын байлап, қамқор қылып қоймақтығы — адам баласына өсіп-өніп, теңдік алсын емес, бәлки, адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік. Жә, бұл хикметтерінің һәммасын һәм мархамат, һәм ғадалат заһир⁶⁷ тұр екен.

Біз ортамызда бұл мархамат⁶⁸ ғәдәләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, оның үшін муслим болғанда, Алла тағалаға тәслим болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі — ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па? Бұл фиғылы Құданың ешбірін де қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қиянатшылық емес пе? Қиянатшылыққа бір қарар тұрған адам — я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман.

Алла табарака уатағаланың пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфаккару фиғла⁶⁹ иллаһи» деген хадис шарифтің⁷⁰ «инналаһу йахиббул мұқситин⁷¹ деген аяттарға ешкімнің ықласы, көңілі менен Ғылымы жетіп құптағанын

⁶⁶ Шафғат, сәхәрімен (арабша) — көмектесу, бірін-бірі қорғау өнері.

⁶⁷ Ғадалат заһир (арабша) — ашық, айқын, әділеттілік.

⁶⁸ Мархамат (арабша) — жан ашу, жақсылық іс жасау.

⁶⁹ Тәфаккара фиғла (арабша) — Алла туралы ойлану.

⁷⁰ Хадис шариф (арабша) — хадис, әңгіме.

⁷¹ Инналаһу йахиббул мұқсит (арабша) — шынында да құдай әділ адамдарды сүйеді.

көргенім жоқ. «Әтәмурун әннәсә билбирри уәәхсәну инналаһу йухиббул мүхсин⁷²», «уәллә-зинә әмәну уәғәмила салихати уайна асхабул жәннәти һәм фиһа халидун»⁷³ деген аяттар құранның іші толған ғамалу-ссалих⁷⁴ не екенін білмейміз. «Уа әммәлзина әмәну уәғамилас саликати фәйуәффиһим ужурәум уаллаһу лә йүхиббуз-залимин»⁷⁵ аятына қарасаң, ғамалу-ссалих залымдыққа зидды⁷⁶ болар. Олай болғанда ғадаләт рафғат⁷⁷ болуға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның хаясы⁷⁸ жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, пайғамбарымыздың, салаллаһу ғалайһи уәссәлламиннің, Хадис шарифі «мән-лә хаяун лаһу»⁷⁹ деген дәлел дүр. Енді белгілі, иман құр инанышпенен болмайды, ғадаләт уа рафғат бірлән болады. Ғамалу-ссалих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ күллі тән бірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес.

Бәлки ғадаләт — барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят — бұл ғадаләттен шығады. Оның үшін ғадаләті адамның көңіліне келеді: мен өз көңілімде халық менімен, сондай-мұндай қылықтарымен мұғамәла⁸⁰ қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтармен мұғамәла қылмағандығым жарамайды ғой деп, сол өзі әділет те және ынсап та емес пе? Ол һәмма жақсылықтың басы емес пе?

⁷² Әтәмаран әннәсә билбири уәәхсәну инналаһу... (арабша) — адамдар жақсылық пен иманшылыққа табынады, соңынан ереді, өйткені Алла да жақсыны сүйеді.

⁷³ Уәлләзинә әмәну уәғәмилу... (арабша) — Адал жүрушілердің және жақсылық жасаушылардың орны ұжмақта (жәнәтта) және олар мәңгі (өмір сүреді).

⁷⁴ Ғамалу-ссалих (арабша) — жақсылық іс, игі іс.

⁷⁵ Уа әммәлзина (арабша) — Ал, адал жақсы іс атқаратын адамдар оларға берілген жақсылықты (қайырымдылықты) толық қайтарады, өйткені құдай залымдарды сүймейді.

⁷⁶ Зидды (арабша) — қарсы, қарама-қарсы.

⁷⁷ Ғадаләт рафғат (арабша) — жоғары әділет, әділеттікті жоғары ұстау.

⁷⁸ Хаясы (арабша) — ұят, ынсап.

⁷⁹ Мән лә хаяун лаһу уәла иманан лаһа (арабша) — кімде-кімнің ұяты болмаса, соның иманы да жоқ.

⁸⁰ Мұғамәла (арабша) — қарым-қатынас, араласу, қатысу.

Жә, олай хұлық⁸¹ пенен сол ойды ойлаған кісі Халлақыны⁸², шүкірді неге ойламасын? Шәкірліктен⁸³ ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар⁸⁴ ғадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һаммасы босанады. Аллаяр софының бір фәрдәдән жүз фәрдә бижай⁸⁵ дегені басыңа келеді.

Енді біздің бастағы тағриф бойынша Құдай тағала Ғылымды, Рахымды, Ғадаләтті, Құдіретті еді. Сенде бұл ғылым, рахым, ғадаләт үш сипатпенен сипаттанбақ; ижһатиң⁸⁶ шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың⁸⁷ бар болады. Белгілі жәуанмәртлік⁸⁸ үш хаслат⁸⁹ бірлән болар деген, сиддиқ⁹⁰, кәрәм⁹¹, ғақыл⁹² — бұл үшеуінен сиддиқ — ғадаләт болар, кәрәм шағағат болар. Ғақыл мағалүм дүр, Ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында Алла табарака уатағала тәхмин⁹³ бар қылтып жаратқан. Бірақ оған рәуаж⁹⁴ беріп гүлдендірмек, бәлки, адам өз халінше кәмәлатқа жеткізбек жәһәтінде⁹⁵ болмақ. Бұлар — өз иждиһадін бірлән, ниет халис⁹⁶ бірлән ізденсең ғана берілетін нәрселер, болмаса жоқ.

Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды — пайғамбарлар, онан соң — әулиелер, онан соң — хақимдер, ең ақыры — кәміл мұсылмандар.

Бұл үш түрлі фиғыл Құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл фиғылдарға ғашық болып тұтпақты пайғамбарлар

⁸¹ Хұлық (арабша) — мінез, құлық.

⁸² Халлақ (арабша) — жаратушының есімдерінің бірі.

⁸³ Шәкірлік (арабша) — ризалық білдіруші, шүкіршілік айтушы.

⁸⁴ Зинһар (арабша) — жақтаушы, қорғаушы.

⁸⁵ Бір фәрдәдән жүз фәрдә бижай — бір адамнан жүз адам қолайсыз жағдайға түседі.

⁸⁶ Ижһиа (арабша) — ыждаһат, талапкерлік, ізденушілік, талпыну.

⁸⁷ Инсаният (арабша) — адамгершілік, адамзат ілімі, адамзат табиғаты.

⁸⁸ Жәуанмәрт (парсыша) — ізгі, жақсы, кең пейілді.

⁸⁹ Хаслат (арабша) — сипат, түр, қасиет.

⁹⁰ Сиддиқ (арабша) — шындық, шын.

⁹¹ Кәрәм (арабша) — жомарт, ақ пейіл.

⁹² Ғақыл (арабша) — ақыл, ақылдылық, даналық.

⁹³ Тәхмин (арабша) — шама, шамасы.

⁹⁴ Рәааж (арабша) — тарату, өткізу.

⁹⁵ Жәһәт (арабша) — ынта, жігер.

⁹⁶ Халис (арабша) — таза, кіршіксіз. Ниет халис — таза ниет.

әулиелерге үйретті, әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ, ухрауи⁹⁷ пайдасын ғана күзетті. Ғашықтары сол халге жетті, дүниені, дүниедегі тиерлік пайдасын ұмытты. Бәлки, хисапқа алмады. Хакимдер дүниеде тиетін пайдасын сөйледі, ғибрәт көзімен қарағанда, екеуі де бірінен бірі көп жырақ кетпейді. Оның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, Алла тағаланың сұңғатына қарап пікірлемектікі екеуі де айтты.

Пікірленбек соңы ғибраттанбақ болса керек. Бұл ғақыл, Ғылым — екеуі де өзін зорға қисабаламақты, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Бұл ғадаләтьәр екеуі де мархаматты, шапағатты болмақтықты айтып бұйырды, бұл рақым болса керек. Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі тайфа әр кісі өздеріне бір түрлі нәпсісін фида қылаушылар деп. Яғни, пенделіктің кәмәлаты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып «һу» деп тариқатқа⁹⁸ кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді?

Хәрами⁹⁹, макрууи¹⁰⁰ былай тұрсын, Құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыменен тауып жаратқан, рахатын көрмегіне бола, берген ниғметтеріне¹⁰¹, онан көрмек хұзұрға¹⁰² суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па?

Сахиб ниғметке¹⁰³ шүкіршілігің жоқ болса, әдепсіздікпенен күнәкәр болмайсың ба?

Екінші — бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып

⁹⁷ Ухрауи (арабша) — о дүние (ақырзаман).

⁹⁸ Тариқат (арабша) — діни ағым, діи жолы.

⁹⁹ Хәрами (арабша) — арам нәрсе.

¹⁰⁰ Макрууи (арабша) — жиренішті, жаман. Діни ұғым бойынша жасауға болмайтын іс, әбүйірсіз іс.

¹⁰¹ Ниғмет (арабша) — жақсы өмір, байлық, (Алланың) берген бақыты, рақметі.

¹⁰² Хұзұр (арабша) — көркею, даму, мәдениеттілік, рахатшылық. Арабтың «д» әрпі иракта «з» деп айтылады.

¹⁰³ Сахиб ниғмет (арабша) — байлық, дәулет иесі. Бұл жерде «Құдайдың бергені» деген мағынада.

кету де хаупі бар, уә кәпірлерге жем болып кету де, қайсыбір сабырсызы жолынан тайып, сабырмен бір қарар тұрамын дегені болып кетселер де керек.

Егер де бұл жол жарым-жартыларына айтылған болса, жарым-жарты раст дүниеде бола ма? Раст болса, Һәммаға бірдей раст болсын, алалаған раст бола ма, Һәм ғадаләт бола ма? Олай болғанда, ол жұртта ғұмыр жоқ болса керек. Ғұмыр өзі — хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмәлат жоқ.

Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние¹⁰⁴ емес еді. Ғашәрән¹⁰⁵ — мүбәшәрәдан¹⁰⁶ қазірет Ғосман, Ғабдурахман бин Ғауф уа Сағид бин Әбудқас үшеуі де үлкен байлар еді. Бұл тәркі дүниелік: я дүние ләззатына алданып ижтиһадым шала қалады деп, бойына сенбегендік; я хирс¹⁰⁷ дүниеліктен қауымның көңілін суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін фида қылып, мен жаныммен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, Һәуа¹⁰⁸ Һәуастан әрбір арзу¹⁰⁹ нәпсіден суынып, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда о да жұртқа қылған артық махаббаттан хисап. Бірақ бұл жол — бек шетін, бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз¹¹⁰, жеңілдіксіз бір қарар тұрып¹¹¹ іздеген ғана кісі істің кәмәлатына жетпек. Бұл заманда надир¹¹², бұған Ғылымның да зоры, сиддиқ қайраттың да зоры, махаббаттың Халлақна да, уа халық ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы — қиынның қиыны, бәлки фитнә¹¹³ болар.

Басына Һәм бір өзіне өзгешелік бермек— адам ұлын бір

¹⁰⁴ Тәркі дүние (арабша) — дүниеден безген.

¹⁰⁵ Ғашәрән (арабша) — таныс, жақын, дос, жолдас.

¹⁰⁶ Мабәшар (арабша) — құдай жолындағы адам, дін таратушы (Мұхаммед пайғамбардың сахабалары, оның жолын қолданушылар).

¹⁰⁷ Хирс (арабша) — сараңдық, дүние құмарлық.

¹⁰⁸ Һәуа (арабша) — әуестену, әуесқойлану, Һәуас (арабша) — орынсыз әуесқойлық, соқыр сезім.

¹⁰⁹ Арза (арабша) — тілек, мақсат.

¹¹⁰ Рия (арабша) — екі жүзділік, көз бояушылық.

¹¹¹ Қарар тұрып (арабша) — шешім қабылдау.

¹¹² Надир (арабша) — сирек, асыл зат, сирек кездесетін қасиет.

¹¹³ Фитнә (арабша) — көтеріліс, қарсылық.

бұзатын іс. Әрбір наданның бір тариқатқа кірдік деп жүргені — біз бұзылдық дегеніменен бір болады.

Хакім, ғалым — асылында бір сөз, бірақ ғарафта¹¹⁴ басқалар дүр.

Дүниеде Ғылым заири¹¹⁵ бар, олар айтылмыштарды жазылмыштар, оны нақлия¹¹⁶ деп те айтады. Бұл нақлияға жүйріктер ғалым атанады.

Құдай тәбәрака уа тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп тәффақкара фи әла-иллаһи¹¹⁷ деген хадиске бинаән¹¹⁸ бұл сүнғати¹¹⁹ Құдадан ізерлеп, құмар болып ғибратланушыларға тыю жоқ, бәлки сүнғатынан себепін білмекке құмарлықтан саниғ¹²⁰ ғашықтық шығады.

Құдай тәбәраканың затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демек те орынсыз. Ғашық-мағшұғлыққа¹²¹ халик бірлән махлұқ ортасы мунәсибәтсіз¹²², Алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат пенен ғана елжіремекті Құдаға ғашық болды дейміз.

Олай болғанда хикмет Құдаға пенде өз ақылы жетерлік қадірін ғана білсем деген, әрбір істің себепін іздеушілерге хакім ат қойдылар.

Бұлар хақ бірлән бұтылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандарыменен һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртабада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себепін таппақпенен ләззаттанады.

Адаспай тура іздеген хакімдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғыл пәнденің¹²³ қазығы — осы жақсы хакимдер, әр

¹¹⁴ Ғарафта (арабша) — Арафа (таудың аты). Зулт-Хиджа айының 9-күні. Бұл күнде қажыға барғандар Арафат тауына шығады.

¹¹⁵ Ғылым заири (арабша) — сыртқы ғылым.

¹¹⁶ Нақлия (арабша) — дәстүрлі ғылымдар.

¹¹⁷ Таффақкара фи әла-иллаһи (арабша) — ұлы Алла таралы ойлану.

¹¹⁸ Бинаән (арабша) — негізделген.

¹¹⁹ Сүнғат (арабша) — жасаушы, жаратушы.

¹²⁰ Саниғ (арабша) — жасалған іс.

¹²¹ Мағшұғлық (арабша) — сүйгені.

¹²² Мунәсибәтсіз (арабша) — байланыссыз.

¹²³ Фиғыл пәнде (арабша) — адам ісі деген мағынада.

нәрсе дүниеде бұлардың истихражы¹²⁴ бірлән рауаж¹²⁵ табады. Бұлардың ісінің көбі — дүние ісі, ләкин осы хақимдердің жасаған, таратқан істері. Әд-дүния мәзрәғәтул-ахирет¹²⁶ дегендей, ахиретке егіндік болатын дүние сол.

Әрбір ғалым — хақим емес, әрбір хақим—ғалым.

Ғалымдарының нақлиясы бірлән мұсылман иман тақлиди кәсіп қылады.

Хақимдердің ғақлияты бірлән жетсе, иман якини¹²⁷ болады.

Бұл хақимдерден мұрад — мұсылман хақимдері, болмаса ғайри діннің хақимдері — әғәрше фатлубини тәжидуни¹²⁸ делінсе де, дүниенің нәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына¹²⁹ жете алмағандар.

Бұлардың көбі — иманның жеті шартынан, бір Алланы танымақтан ғайри, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мүңкір¹³⁰ болып, тахқиқлай алмағандар. Егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз Құдайдың елшісі пайғамбарымыздың Хадис шарифі, хайрун нас ман йанфагунас¹³¹ деген.

Бұл хақимдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына, яғни электрді тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, уахсусан¹³² адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен бұтылдықты айырмақты үйреткендігі — баршасы нафиглық¹³³ болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дағуа жоқ.

Бұл заманның молдалары хақим атына дұшпан болады.

¹²⁴ Истихраж (арабша) — шығару, алу.

¹²⁵ Рауаж (арабша) — таралу, айналым.

¹²⁶ Әд-дүния мәзрәтәтул-ахирет (арабша) — дүние ахиреттің егіндігі (бұл дүниеде жасалған игілікті іс ақыретте жеміс болады деген мағынада).

¹²⁷ Иман якини (арабша) — шын, нақтылы, шынайы сенім.

¹²⁸ Фатлубни тәжидуни (арабша) — талап қылсаң табасың.

¹²⁹ Мағрифат (арабша) — тану, білу.

¹³⁰ Мүңкір (арабша) — қарсы болу, сенбеу.

¹³¹ Хайрун нас ман йанфагу нас (арабша) — адамың жақсысы адамға пайда келтірген адам.

¹³² Уахсусан (арабша) — әсіресе, ерекше.

¹³³ Нафиг (арабша) — пайдалы, өнегелі іс.

Бұлары білімсіздік, бәлки бұзық фиғыл, әл-инсан ғәдду ләма жәбилгә хисап¹³⁴. Олардың шәкірттерінің көбі біраз ғарап-парсыдан тіл үйренсе, бірлі-жарым болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил¹³⁵ қылады, «һай-һой!» менен, мақтанменен қауымды адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жәбил¹³⁶ түгіл жәбиләләр кібік¹³⁷ талап болса, қайда хақ сөздер келсе, қазір ынсапқа қайтсын һәм ғибраттансын.

Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген ынсап, құр өзімшілдік һәм әр өзімшілдік — адам баласын бұзатын фиғыл.

Растың бір аты — хақ, хақтың бір аты — Алла, бұған қарсы қарсыласқанша, мұны ұғып, ғадаләтнен тәптештеуге керек. Мұндай фиғылдардан күпір¹³⁸ қауіп де бар. Және пайғамбарымыз, салаллаһа ғалайһи әссәллам, «ақыр заманда бір жылдық бір күн болар» дегенде сахаба-и кәрәмлар¹³⁹ «бұл бір жылдық бір күнде намаз нешеу болар» деп сұрағанда: «оның патуасын сол заманның ғалымдары білер» деген сөзінен ғибратланып қарасаң, замана өзгеруімен қағидалар өзгерілмегін білдіргені мағлұм болады. Бұл күндегі тәхсилғалам¹⁴⁰ ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды.

Соған қарай Ғұсманияда¹⁴¹ мектеп харбия¹⁴², мектеп рушдиялар¹⁴³ салынып, жаңа низамға айналған. Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, Ғылымды пайдасыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, мағишат дүниеде надан бір ессіз адам

¹³⁴ Әл-инсан ғәдду ләма жәбилгә хисап (арабша) — адам жаманшылыққа ауып тұрады (адам да ақымақ сияқты болады).

¹³⁵ Хасил (арабша) — нәтиже, қорытынды.

¹³⁶ Жәбил (арабша) — надан, шала оқыған.

¹³⁷ Жәбиләләр кібік (арабша) — надандар сияқты.

¹³⁸ Күпір (арабша) — діннен шығу, дінді бұзу.

¹³⁹ Сахаба-и кәрәмлар (арабша) — Мұхаммед пайғамбардың қадірлі әріптестері — Мұхаммед пайғамбарды қолдаушы сахабалары, қадірлі сүйікті рахани әріптестері.

¹⁴⁰ Тәхсилғулум (арабша) — үйрену, жетілу, білім жинау.

¹⁴¹ Ғұсмания — Османия бұрынғы Түркия патшалығы.

¹⁴² Харбия (арабша) — соғыс мектебі.

¹⁴³ Рушдия (арабша) — білім беру мектебі, кәметтік жетілдіру.

болып шығады да, ешбір hareketке лайығы жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да тасирсіз¹⁴⁴ болады.

Дүниенің мәғмұрлығы¹⁴⁵ бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе.

Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлкі дүниенің Ғылымын білмей қалмақтық — бір үлкен зарарлы надандық, ол Құранда сөгілген; дүниеде кімдекім өзіне өзгешелік бермек қасады бірлән малға махаббатын аударған дүние болмаса, ихсанда¹⁴⁶ қолым қысқа болмасын деп һәм өзім біреуге тамғылы¹⁴⁷ болмайын деп, малға махаббатын аудармай, ізгілікке бола халал кәсіп бірлән тапқан дүние емес.

Біз Ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән Ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер — өзі де мал, өнерді үйренбек — өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын, шарғыға¹⁴⁸ муафих¹⁴⁹ болсын. Адамға хәлінше ихсанды болмақ — қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес.

Моллалар тұра тұрсын, хусусан¹⁵⁰ бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар — фитнә¹⁵¹ ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хүкім¹⁵² шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін өзі әһил тариқат¹⁵³ біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал¹⁵⁴, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені — надандар, сөйлегені — жалған, дәлелдері — тәсбиғы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ.

¹⁴⁴ Тасир (арабша) — әсер.

¹⁴⁵ Мәғмур (арабша) — әлем.

¹⁴⁶ Ихсан (арабша) — жақсылық, игі іс.

¹⁴⁷ Тамғылы (арабша) — 1) тілек, сұрамсақтану; 2) сараң болу.

¹⁴⁸ Шарғы (арабша) — діни заң.

¹⁴⁹ Муафих (арабша) — үйлесімді, сәйкес.

¹⁵⁰ Хусусан (арабша) — әсіресе, тіпті.

¹⁵¹ Фитнә (арабша) — бүліншілік, бұзақ, қателеса.

¹⁵² Хүкім (арабша) — үкім, мағына, анықтама, түсінік.

¹⁵³ Әһил тариқат (арабша) — дін жолы.

¹⁵⁴ Мұхал (арабша) — мүмкін емес, екі талай, орындалмайтын іс (абсар).

Енді біліңіздер, перзенттер!

Құдай тағаланың жолы деген жол Алла тағаланың өзіндей ниһаятсыз¹⁵⁵ болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса — өзің ниһаятлысың, ол жол Құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол не деген ынсап? Не түрлі болса да, иә дүниеңнен, иә ақылыңнан, иә малыңнан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол — Құданың жолы. Ол ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңды берік бастың, ниһаятсыз Құдаға тағырып хасил¹⁵⁶ болып хас езгу¹⁵⁷ құлдарынан болмақ үміт бар, өзге жолда не үміт бар?

Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түзетпек, жүрістұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзіне бар дәулет біледі. Бұл істерінің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі базарға салып, бір ақылы көзіндегі ақымақтарға «бәрекелді» дегізбек. «Осындай болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «осындай бола алмадық» деп күйінер, мұнан не пайда шықты? Сыртқа қасиет бітпейді, Алла тағала қарайтұғын қалыбыңа, боямасыз ықласыңа қасиет бітеді. Бұл айнаға табынғандардың ақылы қаншалық өсер дейсің? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылық сүймектікпен өсер.

Құдай тағала дүниені кәмалатты шеберлікпен жаратқан һәм адам баласын өссін-өнсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды — әуелі дос көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңнан келгенінше достық мақамында¹⁵⁸ болмақ. Кімге достығың болса, ол достық шақырады. Ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен артық көрсетпек мақсатынап аулақ болмақ.

Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі!

¹⁵⁵ Ниһаятсыз (арабша) — шексіз, өлшеусіз.

¹⁵⁶ Тағырып хасил (арабша) — жақын нәтиже, ұқсас, жақын қорытынды.

¹⁵⁷ Хас (арабша) — ерекше.

¹⁵⁸ Мақам (арабша) — жағдай, қарым-қатынас, орып, дәреже, қадір-қасиет.

Әуелгісі — әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады.

Екіншісі — өзін-өзі өзгешелікпен артық көрсетпек адамдық нұрын, гүлін бұзады.

Үшіншісі — қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады.

Нәм өзі өзгеше тұтатын демектің түбі — мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілдік бітіреді де, күншілдік күншілдікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады.

Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі — надандық, екіншісі — еріншектік, үшіншісі — залымдық деп білесің.

Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады.

Залымдық — адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына қосылады.

Бұлардың емі, Халлақына махаббат, Халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадалат ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын. Ол білім, ғылымды Құдаға мұқтәди¹⁵⁹ болсын. Ғылым әуелі ғалами ғылымға мұқтәди болсын. Яғни Құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәлатты бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина¹⁶⁰ қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және Құдай тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки бұларсыз тағат¹⁶¹ тағат та емес.

¹⁵⁹ Мұқтәди (арабша) — еру, бағыну, құлшылық ету.

¹⁶⁰ Бина (арабша) — негіз, тірек.

¹⁶¹ Тағат (арабша) — бағыну, тыңдау; тәртіп, құлшылық ету.

Белгілі, құдай тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф¹⁶² қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ғауам¹⁶³ былай тұрсын, Ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ижтиһад ләзім¹⁶⁴ сіздер әрбір ғамал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд¹⁶⁵ етіп, ниет етесіз. Ниет оның парызынан хисап, пайғамбарымыз салаллаһу ғалайһи уәссәлламнің¹⁶⁶ хадис шарифі «инна йағмала-ағмал бин ниет»¹⁶⁷ деген.

Енді ниет етгіңіз таһарат¹⁶⁸ алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарды ниетіңіз заһирынан¹⁶⁹ қалыпсыз ғибадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе? Сіздің батиныңыз¹⁷⁰ таза болмағы әуелі иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат — батиныңыздағы иманың көлеңкесі, нәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін ғұламалар иман екеу емес, біреу, бірақ ізгі тағатпенен нұрланады, тағат жоқ болса, күңгірттенеді, бәлкі сөнуге қауіп де бар деген. Егер надандар ол ғибадаттың¹⁷¹ ішкі сырын ескермей қылса, соны қылып жүріп, иманы сөнер деген.

Менің қауіпім бар, олар хас¹⁷² ғибадат осы екен, Құданың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды.

Ол ғибадат күзетшісі еді. Жә, күзетші күзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрмағын қасд қылса, ол

¹⁶² Тәклиф (арабша) — жұмыс арту, міндет, борыш, еңбек дәстүр.

¹⁶³ Ғауама (арабша) — көпшілік халық, жәй халық.

¹⁶⁴ Ижтиһад ләзім (арабша) — талап ету керек, көңілмен еңбек ету керек.

¹⁶⁵ Қасд (арабша) — мақсат, ниет, ой арнау.

¹⁶⁶ Салаллаһу ғалайһи уәссәләм (арабша) Алла оған саламатшылық берсін.

¹⁶⁷ Иннама-л-ағмал, бинниет (арабша) — шынында еңбек, ниетке (мақсатқа) негізделеді.

¹⁶⁸ Таһарат (арабша) — тазалық, намаз алдындағы жуыну.

¹⁶⁹ Заһир (арабша) — ашық, сыртқы, сырттай.

¹⁷⁰ Батин (арабша) — ішкі, көрінбейтін, жабық.

¹⁷¹ Ғибадат (арабша) — табыну, қызмет ету, сыйлау.

¹⁷² Хас (арабша) — ерекше, арнайы, меншікті.

не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда кетеді? Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе?

Ей, ишараттан¹⁷³ хабарсыздар, қара!

Бұл ғибадаттан бір үлкені — намаз, ол намаздан әуелі табарат алмақ, онан соң намазға шүруғ¹⁷⁴ қылмақ, ол табараттың алды истинжа¹⁷⁵ еді. Мұны бір берік ойлап тұр. Аяғы екі аяққа мәсіхпенен¹⁷⁶ бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі ишарат еді.

Истинжада к...ініңізді жуасыз, сіздің к...ініңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Онымен сезімді тазалыққа иіргендігіңді, кәміл ыхласыңды көрсетіп, ішімнің сафлығының¹⁷⁷ соңында халық көрер, сыртымды да пәк етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды¹⁷⁸ да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде Аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз.

Енді намаздың аты — салауат, салауат дұға мағынасында деген.

Аяқта, мойында болған мәсхлар — ол жумақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишараты.

Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз — егер Алла тағаланы жоғарыда деп, мәкән исфат¹⁷⁹ етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарық¹⁸⁰ болдым, яғни дүние әуесіне ғарық қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдемдерінің ишараты.

Онан соң қиямда¹⁸¹ тұрып қол бағламақ — құл қожа алдында тұрмақ — бұқара патша алдында тұрғаннан артық Алланың

¹⁷³ Ишарат (арабша) — нұсқау, көрсету.

¹⁷⁴ Шүрағ (арабша) — бастау, кірісу (бір нәрсені не істі бастау).

¹⁷⁵ Истинжа (арабша) — жуыну, тазалану, әсіресе түзге отырғаннан кейін тазалану.

¹⁷⁶ Мәсіх (арабша) — дәрет алғаннан кейін мәсінің үстінен сулы қолмен сүрту.

¹⁷⁷ Саф (арабша) — таза, шынайы.

¹⁷⁸ Ағзалар (арабша) — мүшелер. Бұл жерде ирак диалекті бойынша ағда сөзі ағза деп айтылған.

¹⁷⁹ Мәкән исфат (арабша) — орнын бар деп түсіну, қабылдау. Жоғарыда Алла тағаланың мекенін бар деп қорытындылау.

¹⁸⁰ Ғарық (арабша) — бату, шому.

¹⁸¹ Қиям (арабша) — намаз оқығанда түрегеп тұру.

қадірлігіне¹⁸² өзінің ғажиздығына¹⁸³ ықрарының¹⁸⁴ беріктігін көрсеткен ишараты.

Қыблаға қарамақ — кіршә, Құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын¹⁸⁵ парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты.

Онан соң қира' әт¹⁸⁶ яғни сураһи Фатиха¹⁸⁷ оқисың, мұнда бірақ сөз ұзарады. Ол Фатиха сүресінің мағыналарында көп сыр бар.

Руқұғ¹⁸⁸ бас ұрмақ — алдында Құда хазірге ұқсас, ол да ишарат.

Сәжделер¹⁸⁹ — әуелі жерден жаралғаныша ықрары, екіншісі — және жерге қайтпағына ықрары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегіне ықрарының ишараты.

Қағадат ул-ахир¹⁹⁰ — дұғаның ақырында Аллаға тахият¹⁹¹, одан тәшәһүд¹⁹², одан салауат, пайғамбарымыз, саллаллауы ғалайһи уәсәләмге, айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни Алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз. Ол дұға қазинасы күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітіресіз.

Жә, бұл сөзден не ғибрәтлендік?

¹⁸² Қадір (арабша) — күдірет, күшті, қадірлі.

¹⁸³ Ғажиз (арабша) — әлсіздік. Бұл жерде басқаша да аударуға болады. Мысалы, ығжаз — қол жетпейтін ерекше күш.

¹⁸⁴ Ықрар (арабша) — мойындау, түсіну.

¹⁸⁵ Зират (арабша) — бару, қажыға бару, бұл жерде Мекке, Медине деген мағынада.

¹⁸⁶ Қира әт (арабша) — оқу.

¹⁸⁷ Сарани фатиха (арабша) — фатиха сүресі. (Фатиха құранның бірінші сүресі).

¹⁸⁸ Руқұғ (арабша) — намаз оқығанда тізеге қол қойып еңкею, тізе бұғу.

¹⁸⁹ Сәжде (арабша) — намаз оқығанда маңдайын жерге тигізу.

¹⁹⁰ Қағадат-ул-ахир (арабша) — намаз бітерде соңғы отыру.

¹⁹¹ Тахият (арабша) — сәлемдесу, құтықтау.

¹⁹² Тәшәһүд (арабша) — куәлік беру. Бұл жерде құдайға құлшылық етудің соңғы сөзін айту.

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік.

Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі — ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халық та оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басына би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып,

әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екінші мінезі — намысшыл келеді екен. Ат аталып аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен. «Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» деп, «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса, ауыздығы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп.

Кәнеки, енді осы екі мінез қайда бар?

Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді.

Бұлардан айырылдық.

Ендігілердің достығы — пейіл емес, алдау, дұшпандығы — кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық.

ҚЫРҚЫНШЫ СӨЗ

Зинһар¹, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі көп құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен бірінің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-беріден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да танымайтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбап-сыбап, қайтып келген соң сол барған, көрген елін, жерін мақтап, өтірікті сыбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай?

Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

¹ Зинһар (парсыша) — абайла, байқа.

Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтұғыны қалай?

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатұғыны қалай?

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алыспайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай?

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егер де жетілсе, бағанағы досына бір бітімі жоқ дұшпан — сол болатұғыны қалай?

Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрін де айдап келіп, өз үйіне кісі барғанда бар малын далаға айдап жіберетұғыны қалай?

Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғыны несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі?

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?

ҚЫРЫҚ БІРІНШІ СӨЗ

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі нәрсе керек.

Әуелі — бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде көп есепсіз Ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші — ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлым берсе, сонда түзелер еді.

Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндірерлік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндірерлік дәулет бір кісіге бітуге мүмкін де емес.

Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен не жырлап, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес.

Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген.

Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гуілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма — сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрыла алмайды, егер сөз айтсаң, түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап отырады.

Енді не қылдық, не болдық!

ҚЫРЫҚ ЕКІНШІ СӨЗ

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі — жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма?

Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. «Пыш-пыш» кеңестен қалып, бір ауылға барып, қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржаңдасуды қысыратуға шыдамайды.

Не үшін десең, халыққа әдет жол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім», «білгенім» деп елге жайып жүріп, ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады.

Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абұйыр да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу — мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орыны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желөкпелеу, мақтаншақ байларды: «Сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді, бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлесе, «Мұны қайтеміз?» деп бағанағы антұрғанмен ақылдасады. Ол сиырдың жорғасы секілденіп, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын ниетімен және де ақылдасып досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп ойлап: «Ой, тәңір-ай, соны білмей тұрсыз ба? Ол ана қулық қой, бұл мына қулық қой деп, оған бүйдей салсаң болмай ма?» деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтұғын болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антұрған бағанағы байға: «Мен айтпап па едім, оныкі қулық сөз деп, міне көрдің бе?» — деп, екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады.

Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, hareketі де — осы.

ҚЫРЫҚ ҮШІНШІ СӨЗ

Адам ұғылы екі нәрседен: бірі — тән, бірі — жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибили¹, қайсысы кәсиби² — оны білмек керек.

Ішсем, жесем демектің басы — жибили, ұйқтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу³ бұлардың да басы — жибили. Ақыл, ғылым — бұлар кәсиби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол — жанның жибили қуаты дүр. Бір ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил⁴ болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-маз нәрсе болмаса, үлкен ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп, білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол — көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын,

¹ Жибили (арабша) — туа біткен қасиет.

² Кәсиби (арабша) — жинақталған, еңбекпен табылған.

³ Арзу (арабша) — тілек, мақсат.

⁴ Хасил (арабша) — нәтиже, қорытынды.

орынсызын — бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз.

«Құдай тағала өзі ақыл бермеген соң, қайтейік?» демек, «Құдай тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек — Құдай тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы.

Бұл — ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі. Оған Құдай тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсеңді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын-күлкімен, ішпек-жемек, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазынаңды жоғалтып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «Ақыл жибили болмаса да, талап — жибили.

Талап берген адам ақылды тапты, талабы жоқ кісі таба алмады», — дейді. О да бекер. Талап балада да бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса, зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың. Қай жоғалған өнер: «ал, мен жоғалдым» деп, хабар беріп жоғалады. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қиынырақ тиеді.

Жан қуаты дейтұғын қуат — бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тауып алып, ішке салғанын, соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтұғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам ұғылы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша — «подвижной элемент» деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап

жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып, «әй, әттеген-ай! ұйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы ғафил болып-ақ отырғаның.

Біреуін орысша «сила притягательная однородного» дейді. Ол — бір нәрсені естіп, көріп білдің, хош келді, қазір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца» дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық — бұл төрт нәрсе бірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық рәушан болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен оңды ұғым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жиған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң — айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

«Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» деген. Баз махфи олмая⁵ ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни «сила притягательная однородного» бірлән «подвижной

⁵ Баз махфи олмая (арабша-парсыша) — ашық болу, құпия болмау.

элемент» — бұл екеуі қосылып тұра тұрған нәрсе, күллі пайда да бұлардан шығады, уа күллі зарар да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды түбегейлеткенде жақсы нәрселерді түбегейлетіп, жаман нәрселерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетұғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек.

Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуаты бірлән мұны тоқтатып болмайды. Нәм ақыл, нәм қайрат — екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар — бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма — Құдай білсін, әйтеуір, жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі сұрамай да қалады.

Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткенің өлгеніңше.

ҚЫРЫҚ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Адам баласының ең жаманы — талапсыз.

Талап қылушылар да неше түрлі болады. Ғәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. Ғәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уа, ләкин адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады.

Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Оның үшін өзге жолдағылардан «бәрекелдіні» оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзімменен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына қадір іздеп, сол талапта болады. Біреу мал қуып жатыр. Сараңдықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «мал тапқан ердің жазығы жоқ» дейтұғын, «малдының беті жарық» дейтұғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал ғәм пайда, ғәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда. Бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркенетұғын іс.

Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол харекетте жүр. Әрқайсысы қазаққа яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі бұлдамақ та болып, басына «осыным бір

сыпыра елеу азық болар» деген талаппенен қылып жүр.

Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды дағы, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың өз бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап бетінен оқып іздеген талап емес.

Оның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді.

Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болсаң, ол талабыңды қыла бер, көкіректі тым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, күт-берекеге жағымды болмайды дейді.

Енді осыған қарап, қайдан оқып, біліп, ұмтылған талап екенін білерсің.

ҚЫРЫҚ БЕСІНШІ СӨЗ

Құдай табарака уатағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен Құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де ғаделет, махаббат құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пәндеміз. Сол махаббат пен ғаделетке қарай тартпақпыз, сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады.

Нандым, сендім демек нандырамын, сендіремін деген емес.

Адамшылықтың алды — махаббат, ғаделет, сезім.

Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол — жаратқан Тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат пен сезім бар.

Бұл ғаделет, махаббат, сезім кімде көбірек болса, сол кісі — ғалым, сол — ғақил.

Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

**БІРАЗ СӨЗ
ҚАЗАҚТЫҢ ТҮБІ
ҚАЙДАН ШЫҚҚАНЫ
ТУРАЛЫ**

Е

сте жоқ ескі мезгілде, моңғолдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазады, Асыл түбі қазақтың сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін, біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігінен айтқаны емес.

Дін исламға кіре алмай қалған, осы күнде Күншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар. Тілінен, әдетінен, түсінен туысқандығы анық көрініп тұр. Әсіресе, Енисейскі губірнеде Минусинскі уезде «ясашынай татар» атында бір халық бар. Қазақты өздеріне ағайын тұтады дейді, және бір тұқымдас екендігіне көрген кісі таласпайды. Тағы еш қазақ, қырғыз бен қазақтың бір тұқымдас екеніне таласпайды. Сол қырғызды қытайлар «брут» деп атайды, өз тауарихларында оның себебін, неліктен қытайлар «брут» дегенін еш білдім дегенді көрмедім.

Біздің қазақтар Бийскідегі, Кузнецкідегі қалмақтарды «білеут»

дейді. Менің ойым: осы «білеут», «брут» бір сөзден шыққан деймін, о да қырғыздың нәсілі болмағы таң емес. Ол татарлар ұрысшыл, аңшыл, не болса соны киіп, не табылса, соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен. Олардың орны Енисей, Аңқара суының бас жағында болыпты. Солардан аңшылар жыл жүріп, екі жыл жүріп қайтатұғын әдеттері бар екен. Сол аңшылардың естіген, көрген хабарымен бұрын көрмеген жерге, болмаған мақтау айтылатұғын әдетіменен қысы аз, жазы көп дегенде әуелден өздері жер шаруасы қылмай, мал сақтаушы халық болған соң «мал сақтауға жақсы жерге барамыз» деп, бұл жаққа қарай неше мәртебе халқы шығыпты. Соның бірі біздің қазақ екен. Қай-қай жерменен келгендігі, қанша жылда келгендігі мағлұм емес. Әйтеуір, Алатаудың бөктеріне келіп, мекендеп тоқтапты.

Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халықты есептеп жүріпті. Бұлар қарадық десе де, ішінен дұшпан болып жүріпті. Әуелден өзін өзі билеп, азаттықпен жүрген халық, біротала біреуге бағынбақты ауыр көріпті. Түбінде олар да маңғұл нәсілді болса да, бұларға жат көрініпті. Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін исламды ұйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайса атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде, бұлар да мұсылман болдық депті. Сөйтсе де, бұрыннан бақсы-балгерге иланып, отқа-шыраққа табынатын әдеттері мен исламға тез түсініп кете алмапты. Ол кезде шала-пұла хат таныған кісісі болса — оны «абыз» дейді екен. Ол «абыз демек әуелде шаман дініндегілердің өз молдасына қоятын аты екен. Дүниеде не нәрсенің, себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені Құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар: келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып, «От ана, май ана, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді, «өлген аруаққа арнадық» деп шырақ жаққан секілді, жазғытұрым, әуел бұлт күркірегенде, қатындар көмішімен үйдің сыртынан ұрып, «Сүт көп, көмір аз» деген секілді. Бұған ұқсаған көп еді, құдайға шүкір, бұл күнде жоғалып бара жатқанға ұқсайды.

Сол араптар көшпелі халықтарды «хибаи» деп, «хұзағи» деп атапты. «Хибаи» дегені кигіз шатырмен жүруші деген екен. Хұзағи дегені өз жұртында және хұзағи деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқан екен. Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп, «міне мыналар шынымен қазақ

екен» депті, әдейі қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен деп. Сонымен бұлар өзін өзі де, өзге жұрттар да қазақ атап кетіпті, бұрын өздерін «ұлыс» дейді екен де жүре береді екен.

Ол күнде Наурыз деген жазғытұрым бір мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той, тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен. Бұл күнде бұл сөз құрбан айтына айтылады, ол уақытта жаңа дінге кірген соң бір Бұхарадан басқа шаһарлардың да, жер-сулардың да, халықтың да бұрынғы аттарын бұзыпты. Сондықтан да болғанға ұқсайды. Әйтеуір сонан қазақ аталыпты.

Бұл қазақ Алатау бөктерінде жүргенде егін салмақ секілді, сауда қылмақ секілді шаруаларға да көршілерінен көріп айналысқан екен. Өздерін өздері: «Қоңыр қазақ, қара қазақпыз» дейтұғыны, «Қазақ байдың баласымыз» дегені сол уақыттағы ғана біраз момындықпен тұрған кезі болса керек.

Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Олардың атты әскерінің алдыменен жүретұғыны солар боп қырғыз аталыпты. «Өлтірт, жоғалт» яғни дұшпанды қырушы дегеннен қойылыпты. Ол уақытта жай жатқан момын қазақтың «Аруақ аттаған оңбайды», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда болса керек» деп, «Аттанып барып жылқы алған, ат үстінен ұйқы алған» деп, барымташыны мақтап, бұзылған кезі Шыңғыстан соң болса керек.

Қашан моңғолдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар құтты болсынға барыпты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сүйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі моңғолдыға, өз заңы бойынша «хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді. Тауының, Шыңғыс аталып, биігі хан аталмақ себебі де сол болса керек.

Сол он екі кісінің бірі қазақтың Майқы би деген кісісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы — Майқы би» деген мақал болған. Майқы сол кісі екен. Шыңғыс аламандыққа аттанып, әскер тартып шыққанда әскерінің көбі татар екен дейді. Оның себебі ол маңғұл өздері, татардай, ассыздық, сусыздыққа, ыстық-суыққа шыдамды болмаса керек. Қазақтың соғысқа жарарлық адамы сол Шыңғыстың әскеріне қосылып, бұларды Шыңғыс Жошы деген үлкен баласына билетіпті.

Әуелде Көр ханды өлтіріп, ұйғыр жұртын алыпты, онан соң, Азияның тереңіне шейін еріп барса керек. Себебі қазақта мақал болып қалған «Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды» дегені, «Самарқанның сар жолы,

Бұлақбайдың тар жолы» дегені — бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. Бұланай деп Гималайды айтқаны ма, Үндукеш тауы ма? Әйтеуір, бір тауды айтқан сөз екен. «Бұланайдан үлкен тау болмас, бұланнан үлкен аң болмас» деген мақалынан мағлұм.

Сонан соң бұлар бұрынғы Алатауды қалдырып, Ташкент төңірегіндегі тауларды мекен қылса керек. Қайсысында қанша жүрген, қайсысында бұрын, қайсысында соң жүрген, анық мағлұм емес. Ол орынға келген соң, бұларды Шыңғыстың Шағатай деген баласының нәсілі билеп тұрыпты. Ол Шағатай нәсілінің үлкен ханы Ташкентте тұрып, бұларды бір інілері билейді екен. Сондағы билеген хандары, билері бұларды ешбір дүзу харекетке түсіндірмей, дәйім барымтамен мал қумақ, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырыспақпен күн кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм өспеген. Бүгін біреуді өзі талап қырып келсе, ертең өзі бірдеуі талап қырып кете берген. «Ерше барып, итше қашып» жүріп малын, басын жаудан қорғаудың да мәнісін білмесе керек. Қазақтың бар қатты өсе бастағаны құба қалмақтың жұрты бұзылған соң, осы Сарыарқаға орныққан соң ғана болса керек. Одан бұрынғысы «Барып жаудан қыз әкеліп қатын қыларсың, я ағанды өлтіріп, жеңгенді аларсың» деген мақалына ұқсайды.

Әмір-Темір нәсілінен Құмар Шаих баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесіменен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентке хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Юніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен. Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің, халқы өз ынтымағыменен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны сол.

Ахмет хан қазақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рахымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті—жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты, «Бабыр нәма»¹ да солай жазылған. Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта, «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «Алаш

¹ XVI ғасырда (Үндістанда) ұлы моңғол патшалығын ұйымдастырған сұлтан Бабырдың сол замандағы болған уақиғаны жазумен қатар, өз өмірінде басынан кешкен әңгімені жазған шығармасының аты.

болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен.

Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибан яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып, Әмір-Темір тұқымынан Ғират, Бұқар, Самарқан шаһарларын тартып алып жүргенде, ақырында мұның алдынан Алаша хан, Ташкендегі Жәнке хан деген ағасымен қосылып, қалың әскермен шығып, Оратөбеде жеңіліп, ағайынды екеуі де бала-шағаларына дейін Шайбақ өлтіргенде, біздің қазақ біз әуелден өзбек жұртыменен аталас едік және де Шыңғыс хан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырып еді, «сарт садағам, өзбек — өз ағам» деп, Шайбаққа қарап кетіпті.

Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Соған кейін бізді қайтып Шағатай тұқымы билеген емес. Оған соңғы біздің ханымыз, төреміз — бәрі де Жошы нәсілінен болып келген.

МҮСІРӘЛІНІҢ ЕСТЕЛІГІ

1885 жылы Семей қаласына қарайтын Зайсан, Өскемен, Кереку (Павлодар), Семей ояздарының Семейден жетпіс (шақырым) километр Шар өзенінің бойында Қарамола деген жерде төрт ояз бас қосып, ақы және ел ортасындағы дауларын бітіретін (чрезвычайный) съезі болмақ болады, ол съезді басқаруға оязной (начальник) шықпақ болып, бір ай бұрын сол төрт ояз елді хабарлайды, әр ояз елге өз ортасынан болыс басына бір би сайлап алып келуге бұйрық беріледі. Ел жиылмақ шамада Зайсан, Өскеменнің отыз-қырық билері келіп, Ақметкерей Рақыш Төлей баласының аулына түседі. Рақыш Семей оязына қарайтын керей, матай, уақ сықылды руларға қадірлі, әмірі жүріп тұрған кісі еді дейді, бұл үш ояздың билері бас қосып, біз осы съезді төрт болыс тобықтыны, оның басшысы Абайды төмендетіп, аяқ астымызға бір салайық, бұл тобықты аз болса да көнбейтін ауыл болды, оның Абай сияқты кісісін осы жылғы съезге кіргізбесек, қалған тобықтыны жөнге салып, малы-басын шабындыға ұшыратамыз, сондықтан бір бас, бір тас болайық деп баталасты (сөз байласты).

Тобықтыдан басқа үш ояздың билері біріккен соң Кереку оязының билеріне кісі жібереді, оларды да көмекке шақырады. Кереку билері айтады, біздің тобықтыда қол жетпей жүрген ақымыз жоқ, Абаймен бас араздығымыз да жоқ, сондықтан, біз екі жаққа да қосылмай жай тұрамыз, — дейді. Енді уәделескен ояздың билері Абайды жамандап, дүние пәлені жауып, осы съезде ол болмаса екен, ел бүлдіреді, ұры ұстайды деп оязной (начальникке) барлық билер қол қойып, мер басып арыз береді. Бұл хабар елге жайылып, жұрт Абайдың бір сүрінетін кезі келді ғой десіп жатады, сол хабарды

тобықтылар да естіп, бұл істің, түбі қалай болады деп, Абайға келген соң, Абай: «Бара көрерміз, қорқып, қашып жатуға болмайды» деп атқа мініп, жолдағы біздің Байқадам — Сқақ деген екі тап ауылға кеп, билер мен Абайлар бөліне қонысты. Сонда тобықтының мамы деген табынан шыққан Байкөкше деген ақыны ерте оянып келіп, Абайға бүгін бір түс көрдім деп, түсін өлеңмен айтады.

Абайжан, бір түс көрдім бүгін түнде,
 Көкке ұшып, шарыққа шықтың мүлде,
 Ақ киімің үстіңде, боз атың бар,
 Аспанда шағылыстың барып күнге.
 Сонан соң жоғарылап тағы да ұштың,
 Ілдің де екі нәрсе жерге түстің,
 Орнықтың биік тауға қондың-дағы,
 Әлеумет бәрін көрді болған істің.
 Жаныңа төрт аққу кеп қонды тағы,
 Лық толған ақ сұңқарға екі жағы,
 Қасыңа шалмалылар келіп, екі,
 Сөйлесті мәжіліс қып олар тағы.
 Қол жайып шалмалылар бата берді,
 Осыны жамағаттың бәрі көрді,
 Ұйқымнан ояндым да ғажаптандым,
 Отырдым ойға келіп арлы-берлі.
 Түсімнің қәлеті жок, олай-бұлай,
 Жорыдым өз түсімді, өзім былай:
 Ақ киімің, астыңда боз ат болса,
 Ағартар тұқымыңды сенің құдай.
 Көкті құшсаң, бақытың көкті шарпар,
 Ақылық осы жүрген жаннан артар.
 Әкелген екі нәрсең ғылым-білім,
 Сөзіңді естігеннің бойы балқыр.
 Күнге шағылыссаң боларсың ай мен күндей,
 Арқа — ұранды қазаққа тегіс бірдей,
 Ақ сұңқардың жаныңа лық толғаны,
 Тұқымыңнан жан қалмас атқа мінбей.
 Төрт аққу: Күнке, Ұлжан, Айғыз, Нұрғаным аналарың
 Шалмалы: би Өскенбай, Кеңгірбай бабаларың.
 Шалмалының бата қып қол жайғаны
 Бақытыңнан құр қалмас балаларың.

Бұл жолы артылады тағы басың,
Күннен күнге болады бағың басым.

Абай атына мінерде: «Әй, семіз кедей, мұнда келші, — деп, мені қасына шақырып алып: Сен атыңа мін де, Әлімханға бар, болып жатқан жұмысты өзі де естіп жатқан шығар, Абай съезге барамын, соны Әлекеңе айт деп жіберіп еді, де», — деді. (Бұл әңгімені айтып отырған Мүсірәлі — ескіше Семей уезі, Шыңғыс пен керей, Көкен болысына қарайтын уақ Байқадам — Сапақ деген таптан шыққан заты кедей, пысық жігіт екен, жақсылардың қасын көбірек жағалап жүретін болса керек, оны Абай тәуір көріп, «семіз кедей» деп ат қойыпты. — Ә.Ж.)

— Ендігі менің съезге баратынымды айт деп, жұмсап отырған кісісі Әлімхан деген, — дейді Мүсірәлі, — о да Көкен болысына қарайтын уақ қандар деген таптан шыққан, ел ағасы қадірлі ақсақал еді дейді. Атыма мініп мен Әлімханға жүріп кеттім, ал Абайлар съезд болғалы жатқан Қарамолаға жүріп кетті. Мен келсем Әлімхан тыста дәрет алып отыр екен, сәлем берген соң: «Мүсірәлі, қайдан келесің?» — деп сұрады да, мен Абайдың сөзін айттым. Әлімхан баласын шақырып алды да: «Менің атымды алып келіп, ерттеп қойшы, — деп, маған, — үйге жүр, — деп ертіп үйіне келді. Дайын тұрған шай іштік, артынан қымыз ішіп, қасына бір атшы ертіп алды да, Қарамола жаққа жүріп кеттік.

Съезге тіккен көп үйлерге келгенде, «Мүсірәлі, сен бұл үйлердің кімдікі екенін айырып білесің бе?» — деді. Мен: «Мынау алдымыздағы керей, матай Рақыштардікі, мынау үй тобықты Абайлардікі болса керек», — деп, тігілген үйлердің жөнін айттым. Әлімхан Рақыштың үйіне қарап тура тартты, Әлімханның келе жатқанын тобықтылар да көріп танығандай болды. Үй сыртына келгенде Рақыш та үйінен шығып, Әлімханға сәлем беріп, атын ұстап жалпылдап қалды, үйге келісімен қымыз әкеп, сапырып отырып, Рақыш сөз бастады: «Әлеке, әнеукүні-ақ кісі жіберіп едім, келе алмадыңыз, мұндағы жаман інілерің елдің басын қосып, шеттен келген Зайсан, Өскемен билерімен баталасып, елді көбейтіп алдық, осы жолы тобықтыны жер қыламыз десіп отырмыз, тобықтының сенетін Абайын да оязға мөр басып көрсетіп, билікке жарамайтын қып тастадық, енді өзіңіз келдіңіз, мына көпті бастап ақсақалдық қылыңыз, — деді.

Сонда Әлімхан отырып: «Жарайды, сендердің адам болғандарыңа қуанамын ғой, бірақ осы төрт болыс тобықтыдан басқа жауларың

бар ма?» — деді. Рақыш: «Жоқ, жалғыз-ақ тобықты ғой», — деді.

Әлімхан: «Сендермен баталасып отырған Зайсан, Өскемен билері қара-керей, мұрын, бәйжігіт, матай адамдары осы біздің елде қыстап қала ма, жоқ ез еліне қайта ма?» — деді.

Рақыш: «Жоқ, бұл жақта неге қыстасын, еліне қайтады ғой», — деді.

Әлімхан: «Осы біздің Сырдың бүйрегіндей аз ауылдан құралған керей, уақ, матай, бәрі сол Зайсан, Өскемен жаққа көше ме, осы отырған орнында қала ма?» — деді.

Рақыш: «О неге, көшеміз!» — деді. Сонда Әлімхан аз үндемей отырды да:

«Әй, Рақыш, біз бүгін ел жиып, бас құрап, төрт болыс тобықтыны төрт ояз елдің талауына саламыз, басты адамдарын айдатамыз, сонда малдан, бастан айрылған, шабыншылық көрген тобықтының қалғаны бір жаққа ауып кете ме, жоқ осы Шыңғыста отыра ма?» — дейді. Сонда Рақыш бұрынғыдай емес, қыпалаңдап, «Қайдан білейін, қайда барады дейсіз, отырады ғой» — деп жан-жағына жалтақтап жауап берді.

— Жә, олай болса, біз төрт болыс тобықтыны төрт ояз елге талатып жіберіп, көмексіз қалсақ, айғайласақ Зайсан, Өскеменге даусымыз жетпесе, аш-жалаңаш, малынан-басынан айрылып қалған тобықты, аяқ астында аман-есен малы көп керей, уақ, матай отырғанда, тамақты қайдан іздейді деп ойлайсың?» — деді.

Сонда Рақыш жағасын ұстап, «Астапыралла, Әлеке-ай, мен батаға кіріп қалып едім, қайтемін?» — деді. Әлімхан отырып: «Сен бұл сөзге тоқталсаң, батаға сені мен шет қылғызбай-ақ құтқарамын. Өзің баталасқан елдің басты адамдарын маған шақыртып бер, көз алдында батадан құтқарайын», — деді. Рақыш баласына пәленді, түгенді шақыр, Әлекең ақсақал келді де, тез келсін де, — деп, сабыры кетіп, сасқалақтап қалды. Аздан соң біз отырған үйге қырық-елу басты адамдар жиналып қалды. Келгендер Әлімханмен амандасып, жөнін айтысып жатыр. Жиналып болды дегенде Әлімхан сөз бастады:

«Жиылған қауым, сіздер мына біздің Рақыш мырзамен баталасып, дос-жолдас болыпсыздар, сондағы жауламақ болғандарыңыз төрт болыс тобықты болыпты. Рас, төрт ояз ел жабылса, төрт болыс елді жеңеді де, өшіккен елді талауға болады да, бірақ бұл съезд тарқайды, сіздер елдеріңізге қайтасыздар, бұл қалған аз ғана керей, уақ, матай жаудың қолында қалады. Мал-басынан айрылған тобықты қарап тұра алмайды, сонда сіздер мына қалған елге не

бұдан былай билер, осы заңмен билік айтсын, — деді. Мен сол айтылған заңның біразын ауызша ұғып алып едім, хат білмеген соң жазып алмай, ұмытып қалыппын. Бар есімде қалғаны осы еді, — деп, Мүсірәлі екі статьясын ғана айтып берді.

1. Ұрының ұрлаған малы көп болады, өз қолындағы малы елдің ақысына жетпейді, сонда малды кім төлеу керек, дегенде — бұрынғы орыс заңында, ұрының туысқаны тартсын дейтін, Абай заңында, ұрының малы жетпесе, ұрыға ат беруші, ұрлығын сүйеуші тартсын деген.

2. Байы өлген әйел, қалған әменгердің мүлкін алады, ала алмаса, біреуге сатса да ерікті деген бұрынғы заңның орнына Абай байы өлген әйел басы бос болсын, ол бұрын бір рет сатылған, жасау-жабдықпей келіп, қалың малды төлеген, сондықтан екінші рет сатылмасын, — деп Абай заң шығарған дейді.

Мүсірәлі ақсақал бұдан басқасын білмейді.

1939 жыл.

АБАЙДЫҢ ІНІСІ ХАЛИУЛЛАҒА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Сізге, ардақты және құрметті, жақсы көретін аяулы ініміз Халиулла мырзаға, бізден ағаңыз Ибраһимнен дұғай сәлем және барлық ата-аналарыңыздан, аға-іні, жеңгелеріңізден көптен-көп дұғай сәлемдер жолдадық.

Құдайға шүкір, осы күнде өзің көрген жандар тегіс сәлематпыз.

Сізбен, бізге хат жазған Камаридден моллаға көптен-көп сәлем дегейсіз.

Әрбір сізге дінқарындасы тұрғысынан қылған жақсылықтары Алла-тағаладан қайтсын, өзіне хат жазуға уақыт тар болды.

Аягөзге келген уақытта почта жүрерге асығуда екен, әртүрлі хаттарды да көрген соң, көңіліміз жай тапты.

Және сізге жол қаржыға отыз теңге жібердік.

Жаңа Семейге мағлұм еткен уақытыңызда Құдайтағала қаласа ат тағайындармыз.

Төтеңіз¹ білімнің қайнар бұлағын үйренгенің турасында бек қуанып жатыр.

Әрқашан Құдайтағалаға сыйынып талап қыла көрсін дейді.

Хатыңыз тиісімен ешбір тоқтамайынша Аягөзге келіп осы хатты жаздық. Нардайым, таупықты, абыройлы ғұмырыңызды тілеп хат жазушы, ағаңыз Ибраһим Құнанбай ұлы деп білесіз.

Тағы да көп-көп сәлем.

1866 жылында, 8 мартта.

¹Төте — Құнанбайға балаларының қойған аты.

1885 ЖЫЛЫ СЕМЕЙ ҚАЗАҚТАРЫ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫ ІСТЕРГЕ ҚАРСЫ ЗАҢ ЕРЕЖЕСІ (БҮЛ ЕРЕЖЕГЕ АБАЙ ҚОЛ ҚОЙҒАН)

Ескерту: Ереже ұзақ та, көлемді болғандықтан тек кейбір бабтары ғана үзінді ретінде қысқартылып берілді. Ереженің тілі сол кездегі кеңсе тілі — демек шала қазақ тілімен жазылғандықтан, қазіргі әдеби тілге аударылып басылды.

Семей облысының бес дуанының, барша халқының ортасынан сайланған адамдарының, 1885-ші жылы май айында Шар бойында Қарамола съезінде жасалған заң ережесі.

1-баб.

Болыстың съездерде даулар үлкендігіне, сомасына қарай бітіріледі. Төтенше съездерде ұлықтардың әмірі бойынша әрбір уезд өзді-өзі арасындағы дауларын кезектесіп бітіседі.

31-баб.

Байға тиген қатынды біреу алып қашса, яки қатын өзі қашқан кісісімен өз елінің съез билеріне тура қайтарылады. Билер қатын мен байын жарастырады. Егерде байы өз қатынын қайтып алса, алып қашқан жігіттен бір тоғыздан үш тоғызға шақты айып алынады. Егерде байы алмаймын десе қатын көңіл қосқан кісісінде қалады. Бірақ алып қашушы адам бұрынғы күйеуінің төлеген қалың малын толық қайтарып береді, ал қатын мал-мүліктен құр қалады. Егерде біреудің айттырған жесірін алып қашса, алып қашушы кісі қыз әкесіне толық қалың малын төлейді. Егерде қыз әкесі жасау беруге ихтияр болмаса қыз жасаусыз қалады. Қыз әкесі бұрынғы

күйеуінен алған қалың малын қайтарып, үстіне бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді.

33-баб

Ұрыс-төбелес шығарғандар билердің билігі бойынша ат-шапаннан үш тоғызға дейін жәбірленушінің пайдасына айып төлейді. Ұрыс-төбелестің басшысы өзге жолдастарынан көрі айыбын артығырақ төлейді. Бұзықтық шығарған адамдар өз болысының приговорыменен немесе осы положение бойынша билердің билігімен ақшаға яки тиісті абақтыға жазланады.

35-баб

Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боранда немесе сол тәрізді апатқа ұшырағандарға көмек етпегендер бас тоғызбен айыпталады.

36-баб

Мал өлімін тоқтатпақ үшін жасалған үкім бойынша жәһат қылмағандар болыстық приговоры бойынша 3 теңге айыпқа жазланады. Көрші елінде мал өлімі болған уақытта жәһат етпегендерге жаза көбейтеді. Жеті күннен бір айға шақты абақтыға бұйырылады. Арық бұзғандар, көпір, құдық бұзғандарға немесе өзге біреудің өз еңбегімен жасаған заттарын бұзғандарға шығыннан басқа, ат-шапан айып бұйырылады немесе ақша бойынша 15 теңге төлетеді.

40-баб

Ұрлыққа жәрдем еткен адамдар ұрымен бірдей жаза тартады. Бірақ дүре мен абақты ұрыға серік болған ауқатты кісілерге билікке көнбеген жағдайда ғана кесіледі.

46-баб

Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған қалың малын қыз әкесі күйеуіне қайтарады.

47-баб

Байы өлген жесір қатын сүйсе байының бір туысқан бауырына яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе ихтияры өзінде.

51-баб

Егер байы өлген қатын, баласы жоқ болса да, бар болса да, байға тимей отырса, байынан қалған барша малға ие болып, өзі билеп тұрады.

52-баб

Сойыс, қонақ асы, қазақ рәсімінде бар; бермеген кісі бір ат-шаннан бір түйеге шақты айыпты болады. Бірақ бұлардың ішінен керуен немесе тракті жол үстінде, жәрмеңке қасында, қайық аузында, сьез мекемесінде, қала қасында тұрушылар — шығарылады.

55-баб

Біреудің жерін жеген дауларды билер жер пәленшенікі деген елубасылардың куәлігіне қарай тексереді. Тексерген уақытында жерді билер өзі барып көреді, немесе сенімді кісінің куәлігі бойынша жеген жердің сомасына қарай билік айтады. Жер иесінің шытығынын қайтарып үстіне айып салады.

Қонған ауылда қонақтың аты жоғалса ауыл күймейді, сенбесе ат иесі ауылдан шарифат алады.

63-баб

Қазнаға һәм даугер адамға кесілген айып өзге кісіден күйдіріп алынбайды. Кескен адамның малы жоқ болса айып орнына абақты бұйырылады.

ЖАН ЖАРАСЫ ЖАЗЫЛМАҒАН ОЙШЫЛ

*Абайдың 150 жылдығына.
Ақынның аруағына махаббат
һәм құрметпен бағыштадым.*

А

Қазақтар ең бір ұлы ұлын аялай ардақтап — Абай атаған. Абай — ұлы ақын, композитор, аудармашы, философ һәм қоғам қайраткері.

Абай — қазақ поэзиясындағы ең бір трагедиялық тұлға.

Ол жан жарасы жазылмай кеткен ойшыл.

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

Қазақ поэзиясын, Абай тұңғыш рет терең философиялық қуатты оймен суарды. Дешті қыпшақ даласына жаңа поэзия қамалын соғып, ой мен суреткерлік тоғысқан кенен бұлақтың, тұнық көзін алғаш ашты. Абай есімімен қазақ топырағына философиялық және стилистикалық бағыттағы жаңа поэзия келді.

Поэतिकаның басты қос бағытынаи, егіз тармағынан, қазақ поэзиясының шалқар көкжиегі анық көріне бастап еді.

Қазақ ортасында идеялық жаңа тыныстың қанаттануына Абайдай жан салған ойшыл кемде-кем, идеялық өрістің отын жағу үшін,

шоқтанып қалған халықтың сезім мен ұлттық дәстүрді жедел дамыту керек болды. Сонау ХІХ ғасырдың соңында сомдалған Абай жыры ХХ ғасырдағы реалистік поэзияның биік шыңына айналды.

Поэзияда еншісі бөлінбейтін, жаттықтан ада ірі тұлға бейнеленуі қажет. Абай қашанда халық жағында, ақынның ой алаңында — халық, өнердің алтын діңгегі, әлемдегі рухани байлықтың жалғыз қазынасы болып ерекшеленеді.

Ақын халқының фольклордағы образдық тұтастық қасиетін сырттан ғана қызықтаған жоқ. Абайдың ұлылығы халық поэзиясының образ әлеміне терең еніп, өмір, махаббат, өлім ұғымдарына ғарыштық мағына беруінде жатыр.

Абай поэзиясының бояуы, нақышы, әдеби, философиялық ерекшелігі мен еркіндігі барған сайын кемелдене түсті. Абайды оқып отырып, оның ұлан-ғайыр суреткерлік шеберлігіне таң қаласың; өндік қайырым, импрессионистік дәлдік, нәзік стиль, салмақты тереңдік, жан тебірентер әуен, ақын ыңғайына көніп жүре береді.

Абай поэзиясы сиқыр үн мен құпия сырға тұнып тұр. Абай өлеңі — қуатты жан тебіренісі, қайыспас жанкештілік және ішкі бостандық. Сонымен бірге, адам баласының басына түскен әділетсіздікке қарсы, ұят пен намысқа толы ақын үні ғайыптан қосылып атойлап тұрып алады.

Ақын шығармашылығы шексіз қайғы мен жанталас қасіретке толы. Абай лирикасы адамның қапалы өміріне назаланған жан азасы. Адам бойындағы сезім, өмір мен өлімге шақ болуы керек, өйткені, өлімнің еншісі жаңа өмірмен ғана қайырылмақ.

Абай поэзиясы ой мен сезім әлемін еркін жетелеп, қазақтың тарихи тынысын да ғаламдық болмыстың тынысын да кең ашады. Оның мұңға тұнған әндері биік ақыл мен биік тазалыққа шақырады. Абайдың бойына біткен өнер қуаты көңіліңді қыздырып, жаныңды жаңғыртады.

Ақынның ұлылығынан жаратылып, сомдалған суреткерлік әлем қазақ даласының тылсым қуатын танытады. Оның шығармашылығы тірліктің терең тамырынан үздіксіз нәр алған.

Ақын жаны, әлем әдебиетімен терең суарылғаны сонша, араб, парсы, орыс ақындарының мыңдаған жолдарын жатқа айтып отыратын болған. Абай ұлы ақын ретінде, әлем тынысын өз жүрегінен өткізді, сонымен бірге, өз жан әлемін өз ішінен қорытып шығара алды. Сонан да оның шығармашылығы сыртқы әшекей мен жалған бояудан мүлде ада.

Абай өмір бойы сыртқы ортадан бойын жиып, тартынып қана қойған жоқ, феодализмнің зорлық пен зомбылық жеңген қапас құрсауынан құтылуға жан салды. Жасында зер қойып, қанаттанған дала ақындарының бір сарынды дидактикалық қайталауларынан ойысып, дара шығып, тың образ бен тың идея аясына ұмтылды. Бұл көне тіршіліктің ыңғайында қалған күндерінен жеріп, жаңаша қалыптасқан адамдық идеялар мен адамдық ойларға батыл бет бұрысы болатын.

Ақын ерекшелігі, өмірді, сүйіп-күюдің ордасы, немесе тағдырдың межелі бөлігі деп емес, ұзақ, күрделі күрес жолы деп ұғынуында. Өлең әлемінде мәңгі ғұмыр кешу үшін, айтулы жанкештілік керек. Поэтикалық жанкештілік қана сөз құдіретін сөндірмей, адамзат көшін ілгері бастай алады.

Абай өлеңі енді поэтикалық шарттыққа емес, ұстамды ой әлемінің толассыз көшіне ілесті. Бұл сөз қадірін биік деңгейге көтерді. Ақын шығармашылығының басты бағыты — адам мен ғарыштың, жан мен тіршіліктің тынымсыз бірлікте екенін ұғындыру болды. Абай өлеңдерінде рухани һәм тарихи құбылыстардың ажары терең бейнелене түскен.

Абай әлемінің шын мәнін, қазақтың ой кеңістігіндегі алатын орнын пайымдағанымыз жиырмасыншы ғасырдың қырқыншы жылдарында ғана. Халыққа ақынның ұлылығын ұғындырған «Абай» романы еді. Абайдың классикалық үлгідегі ақын екенін, оның ақиқатқа толы поэзиясында жаңа өмірдің ұрығы барын, сол жаңа өмірге талпынған, қуатты ой империялық езгіні жарып шығуға бет алғанын көрсеткен де ұлы Мұхтар Әуезов болатын.

Б

Абай поэзияда философиялық айқындық пен тереңдікке қатты бет бұрды. Ұлы ақынның қай-қайсысы да шалқар философиялық ой тұнығымен жан суарған. Шығыс пен Батыстың философиялық идеялары, ақын лирикасында, терең толғаныс елегінен өтіп, тың тынысты жаңа ойларға ұмтылыс жасайды. Абай шығармашылық өмірінде Шығыстың ұлы ақындары — Омар Хайям, Рудаки, Руми, Яссауилермен сұхбат-кеңесті мол өткізді.

Ішіп, терең бойлаймын,
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын,

Жұрттың жалған шуларын.
Тағы сене бастаймын,
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен іпшеген у бар ма?

Абайдың философиялық толғаулары, өмірге өзінше қарау, адамның тіршіліктегі позициясын айқындау. Абайдың ойлы поэзиясы — этикалық бағдар мен тағлым биігін көрсетеді. Ақын санасы бір ортаға, — адамгершілік бірлігін іздеуге ұмтылған, сол арқылы, ақын, адамды өлімнен қорықпауға, өмір сырын ұғынуға шақырады.

Абайға керегі адам, адамның рухани болмысы мен адамгершілік нысанасы. Сонан да Абай өлеңдерінде, адам табиғат аясында жоғалмайды, ал табиғат адамның ішкі кеңістігіне сиып кете береді...

Кемеңгер Абайдың поэтикасы адаммен қауышу, адам мен адамның жүрек жалғастырған татулығын арттыру.

Абай халқын оянуға, жан тірлігіне, қалғымайтын намысқа, үздіксіз рухани еңбекке шақырады.

Шығыс поэзиясының түп-тамырында сөз құдіретіне деген айрықша құрмет жатыр.

Шығыс ақынының сөзі мен ісі бір жерден шығады. Айтылған сөз, атқарылған іс болып қабылданған. Тек осылай ғана адам жанын тазалық пен бірсөзділікте тәрбиелеуге болатын еді.

Ақын жырының өткірлігі, қазақ даласында алмас қылыштан асып түскен.

Шығыстың ақылы мен Батыстың озық ойлы идеясын Абайдай зерделеп өнеріне мұрат еткен қазақ ақыны болған емес.

Даланың дана ақыны Абай Шығыс пен Батыс поэзиясының суреткерлік ерекшеліктерінің басын құрап, аса терең мағыналы гуманистік Батыс-Шығыс синтезін ашты.

Немістің ұлы ақыны Гете түзеген гуманистік Батыс-Шығыс синтезін Абай ары дамытып, қазақтың ой кеңістігіндегі орнын айқындап берді.

Бұл ұлттық догмалар мен «евроцентристік» отарлау концепциясына қарсы бағыт еді.

Пушкиннің шығармашылық эволюциясына тереңдей зер салсақ, оның поэзиясындағы Шығыс тақырыбының айрықша белгісін көреміз.

Шығыс өлеңінің нәзік әуенін Пушкин ерекше сезініп, сол сазды

әуеннің үнін поэзиясында ардақтай сақтаған, тұңғыш орыс ақыны.

Атақты «Кавказ» өлеңінде цензураның қысымының кеселінен соңғы шумақтары түсіп қалған:

Так буйною вольность законы теснят
 Так дикое племя под властью тоскует,
 Так ныне безмолвный Кавказ негодует,
 Так чуждые силы его тяготят...

Пушкин танымындағы Шығыс-Батыс синтезі, патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының қыспағына қарсы ереуіл ой көтерді, орыс ақынының жаны мен болмысы азаттық аңсаған Кавказ халқының жағына шықты.

XIX ғасырдың соңында Ресей самодержавиясы Қазақ даласын темір бұғауға әбден шырмап матаған кезі еді.

Отаршылдық қыспағында қалған Дешті-қыпшақ даласы экономикалық, әлеуметтік, мәдени құлдықтың шырмауында жанталасты. Шырмауда қалған көшпенділер елінің мәдениеті де, санасы да күйреді.

Дүниенің табиғи қозғалысы күшпен үзілді. Ортадан өрбіген дөрекі, айдаһар күш дала өмірін жоюға ұмтылды. Жандаралдың табаны астында дала талып жатты, даламен бірге поэзия, аңыз, ертегі өлді... Алмас қылыш пен қорғасын оқтан жан тапсыру адам табиғатына жат құбылыс. Зорлық өмірге жаңа тіршілік әкелмейді. Әлемдік гармонияның бұзылуы сыртқы күштің озбырлығынан туады.

Бұл кезеңдегі қазақ ақынының, ғұлама ойшылының тірлігі қиын жағдайда жалғыздық болатын. Дала ойшылының жалғыз бағыты, халық жүрегіне бастар жол ғана. Абай даналығы, жалғыздықта жабырқаған жанының рахаты халық аясы екенін ұғында.

Ол өз халқын рухани биіктен көруді армандады.

VI—VIII ғасырдан тартылған түрік тілдес қауымның дара жолының ерекшелігі соншама, қазақ ойы бұл кезде ерекше қуатпен, бұрын-соңды болмаған тілектес ынтымақта жұмыс істеген.

Ортақ ой, ортақ мүдде, ортақ үрей ұлттық мәдениет, философиялық тұжырым мен лирикалық межелерді бірдей қамтып кетіп еді.

XIX ғасырдың ұлы ақындарының бойында гуманистік синтез қайталанбайтын дара бітімде болды.

Айуандық пен әділетсіздікке қарсы тұрған күрескер, еркін азамат — Абай концепциясы ақын шығармаларының биік рухани бағасы болып табылады.

Дәл осындай таным-түсінік ұлы суреткерлер — Шекспир, Гете, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Рабиндранат Тагорларға да тән болатын.

А

Абайдың поэзия мен прозадағы адамның өлшеулі ғұмыры туралы ойлары ақынды Құдайға алып келді.

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл
Өзгесі хаққа жол емес.
Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты
Махаббат қылса тәңрі үшін.

Құдай дүниені жаратқанда, оны зұлымдық пен зар наланың орны қылып жаратқан жоқ. Жұмыр жер адам үшін жаратылған, өйткені адамсыз, әлемде ынтымақ пен гармония болуы мүмкін емес.

Адамға берілген ақыл-ес — Құдайдың туындысы, ғаламды ұқсын деуі, алған білімді биік мақсат үшін ұстансын деуі.

Нағыз ғұлама үшін көк аспан мен қара жерді айыратын күш жоқ.

Айуандықтың ордасы — надандық, оны жеңу үшін қажырлы білім керек. Адам санасының кірісер жері, адам жүрегінің мейірімін асыру, жаратушы Құдайға жол ашу, гармониялық бірлікті сақтау.

Абайдың ойынша, адамзат баласы ызалы жүректің құлы емес, сондықтан да Адам өмір сүруі, еңбек етуі және адамдыққа ұмтылуы қажет.

Көп жылдар бойы жанын толғантқан мазасыз ойын, іздегені мен тапқанын, үрейі мен жанталасын, қапасы мен қуанышын, рух ұмтылысы мен азапты өмірін, көңілін көгендеген ыза мен құлшылығын жиып жазған «Ғақлия» былай басталады:

«Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұдыстық, айтыстық, тартыстық — әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік, қажы-

дық, жалықтық, қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз. Соны таба алмай өзім де қайранмын».

«Ғақлия» ақиқат үшін жан салған ақын ойы. Бұл кітаптың идеясы қарапайым да құдіретті.

Дүниенің теңдессіз жетістігі Адам, сол Адамның жаны мен тәні сұлулық пен келісімнен айнымауы керек, деп айтудан Абай жалыққан емес, сол сөзінен тайған да емес. Адамның жаны, ойы, тәні мен сезімі кәусар судай таза болуы керек. Адам санасын тек қана қайырымдылыққа, жоғары мақсатты рухани кемелдікке жұмсауы шарт.

Жеке адам қамынан, бүкіл адамзат қамына дейінгі ұмтылыс, Ақын жанының рухани баюына аса үлкен ықпал жасады.

Жер Ананың тынысы мен жеке адамның әлем алдындағы жауапкершілігін сезінуі — ұлы Ақынның басты олжасы еді. Осы жолға ақын жаны мен басын бірдей тігіп өтті.

Туған халқының алдына, Дешті-қыпшақ даласының тағдыры туралы Абайдай аяусыз сұрақ қойған жан болған жоқ. Абайдың адамгершілік максимализмі, туған халқының мешеу мінезін ғайбаттау емес, қайта туған халқын талмайтын зерделікке, ойлылыққа шақыру. Сонан да, Абай шығармалары адам сенімін қайрайды, көңілін толғандырады, қайырымдылықтың шегі болмайтынын ұғындырады.

Әлем мәңгі, ортақ және гармониялық бірлікте деп түсіндіреді Абай. Айырылысу, сағыныш, тіптен өлім, ғарыш гармониясын бұза алмайды, өйткені олар мәңгі сөнбейтін табиғи құбылыс.

Соңғы демі біткенше, адам жанталаста, үзілмейтін үмітте бұлқынып тұрады. Бұл сезім жарылысы, адам бойындағы қажыр-қайраттың тебіренісі, жанкештілік, бұларсыз рухани шабыт жансыз қалады.

Абай жанкешті, құдіретті суреткер еді. Бұл жанкештілік ақынның өз тағдырына да, әлем тағдырына да ерекше нұр түсірді.

Адам өмірі, сұлу да қайғылы ғұмырдың мәңгі гармониясымен қозғалады: махаббат пен бостандықты өліммен ғана қайыруға болады, жанкештілік барға қанағат қылмайды, жанкешті жан соңғы демі біткенше арпалысты күн кешеді.

Құдай, Абайға ұлы Адамға тән мінез берген, ол сонан да елдің өсек пен ғайбатына, ақымақтардың ашық күндеуі мен қызғанышына пысқырып та қарамаған.

Туған халқының ардагер азаматы болған Абай Адам алдындағы парызына дақ түсірмей, ақиқатқа жан-тәнімен қызмет етіп өтті.

Махаббат, өліммен қатар қонады, өйткені жанкештілікке бас тікпеген махаббат махаббат емес. Бостандыққа тек басты бәйгеге тігумен ғана жетуге болады.

Абай өлеңдерінен біз адамгершілік тәлім аламыз, өйткені ақын өмірі аңызға айналып кеткелі қашан.

Й

Туған халқы ұқпай өткен ұлы Ақын Құдаймен бетпе-бет келіп, жалғыз қалды.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Абай туған халқын жанындай сүйді, сонан да оның ойлы сөздері қан татиды.

Ақынның нәзік жаны керіп тартқан садақтай шарт кетуге шақ қалған.

Бұл өмірден ақын еш адаммен ашылып сөйлеспей, қоштаспай, үнсіз кетті. Оның ой кешкен тынышсыз жанын ұққан, қадірлеп-қасиеттеген, аялаған адамдар, оны о дүниеде тосып жатқан.

Ақын саналы ғұмырын, күш-қуатын, туған халқын ағартуға жұмсады, бірақ туған халқы ақынның жан егілткен әндерін сүйсіне салғанымен, мұңлы өлеңдерінің ой қатпарларына тереңдеп барып, жанына дарыта алмады.

Ақынның өз халқына айтқан ақыл-өсиеті жаһан далада иесіз қалды.

Бұл Абай трагедиясының бастауы да, соңы да еді.

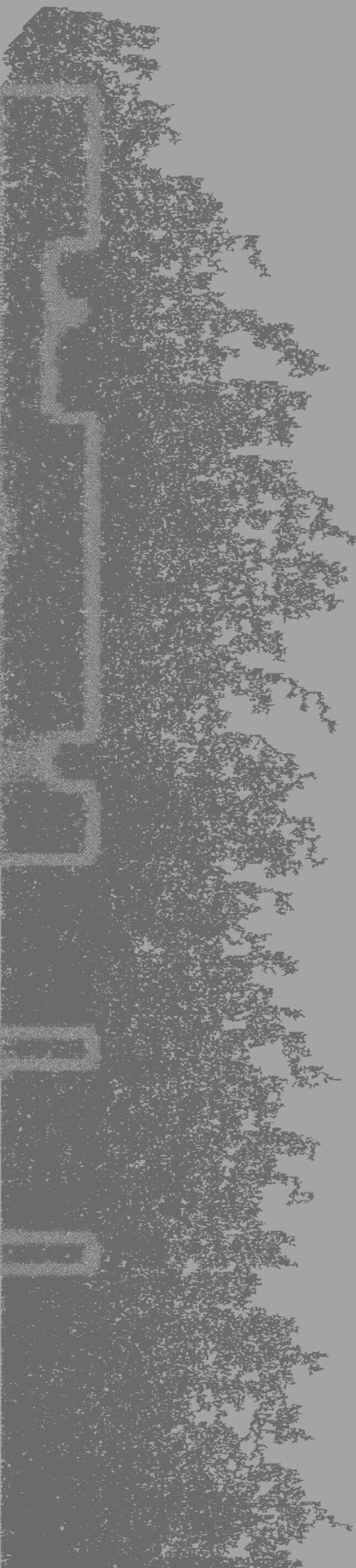
Ал еркін ойлы, қамсыз қазақ халқының трагедиясы белгі беріп үздіксіз өрби өсіп келе жатқан...

Роллан СЕЙСЕНБАЕВ

наурыз 1995.

Лондон

АБАЙДЫҢ
ӨМІРІНЕ ҚАТЫСТЫ
ЖӘНЕ АҚЫН
ШЫҒАРМАЛАРЫНДА
КЕЗДЕСЕТІН
КІСІ АТТАРЫНА
ТҮСІНІК

А

Абралы (1839–1320) — Абайдың замандасы, өзі шешен, қалжың айтқыш адам болған. Жұрт сол үшін оны «Сары жорға» деп атап кеткен. Намаз оқығанда Құранның қирағатын дұрыс оқи білмеуіне байланысты Абай оған өлең шығарған.

Абылғазы Баһадур хан (1643–1663) — 1642 жылдан бастап, 20 жыл бойы, Хиуаға хандық еткен. Ол 1646 жылы Жаңа Үргеніш қаласын салдырады, «Шежірей түрік» деген кітаптың авторы.

Айтқожа — Тобықтының Бөкең дейтін руынан шыққан епті, жұғымды адамы. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аталады.

Ақсақ Темір (1336–1405) — Орта Азияда өмір сүрген ірі мемлекет қайраткері. Ол Қашқа-Дарыя алабындағы барлас деген рудан шыққан. 1370 жылы Самарқан ханы Хұсейінді жеңіп, оның орнына хан болады. 1398–1403 жылдардың ішінде Үндістанды, Сирияны, Түркияны (түрік сұлтаны

Баязитті) жаулап алады. 1388 жылы Алтын Орда ханы Тоқтамыс Темірге қарсы шыққан. Темір 1395 жылы Алтын Орданы шауып, оның астана қаласы Сарай-Беркені өртеп жібереді, 1405 жылы Қытайға қарсы жорыққа шыққан бетінде Түркістан маңындағы Отырар қаласында қаза табады. Кезінде Ақсақ Темір Орта Азияның бірнеше қалаларында көптеген сарай, мешіттер салдырған. Қазақ арасында оны «Әмір Темір көреген» деп атаса, орыстар оған «Тамерлан» деп ат қойған.

Ақылбай (1863–1904)—Абайдың тұңғыш баласы. Бұл да ақын болған, ұсақ өлеңдерден басқа «Қисса Дағыстан Жүсіп» атты көлемді дастан жазған.

Аристотель (біздің заманымыздан бұрынғы 384–322 жылдар) — көне грек халқының асқан философы, ғалымы. Ескендір Зұлқарнайынның (Александр Македонскийдің) тәрбиеші, ұстазы болған адам.

Аристодем — Сократтың шәкірті болса керек, аты-жөні белгісіз адам, ол жөнінде ешбір мәлімет сақталмаған.

Аталық — бұл сол рудан. Абайдан бұрынырақ болып өткен адам. Мұның атын да Абай «Қыздарға» деген өлеңінде келтіреді.

Ахмет хан — Юнус ханның баласы. Осы Ахмет ханның үлкен ұлы Тәшкенді билеп, кішісі — қазақтарды басқарыпты деген сөз бар. Ахмет хан қалмақтармен көп жауласқан. Қалмақтар оны: «мынау бір алаша болды ғой» деседі екен. Осыдан барып Ахмет хан «Алаша хан» атанған екен дейді.

Ахмет Риза — Семейдегі мешіттің имамы, Абайдың ескіше (қадімше) білім алған молдасы.

Ә

Әбдірахман (1868–1895) — Абайдың Ділдәдан туған екінші баласы. Әкесі оны жасында Семей қаласындағы орыс мектебіне оқуға береді. Кейін Әбдірахман Түмендегі реальное училищені бітіріп, Петербурттағы технология институтына түспек болады, бірақ сол қаладағы Михайловское артиллерийское училищесіне кіріп оқиды. Бұл мектепті бітіргеннен кейін әскери артиллерия Академиясына түсемін деп жүрген кезінде сырқаттанып қалады да, 1895 жылы 1 январь күні Алматы қаласында қайтыс болады. Абай Әбдірахманға арнап көптеген өлеңдер жазған.

Әбілмәмбет хан (1771 жылы өлген) — Абылайдан бұрынғы орта жүздің ханы. Қалмаққа қарсы шабуылда (Абылайлап) ат қойып жеңген Сабалаққа сексеннен асып қартайған соң Әбілмәмбет өз ықтиярымен хандық тағын беріпті, ол содан Абылай атаныпты.

Әлімхан — Абайдың көңілдес, дос адамы. Уақтың беделді ақсақалы. 1885 жылы Қарамоладағы чрезвычайный съезде ыдыраған Керей, Уақ, Матай елдерін біріктіріп, Абайды төбе би сайлайды. Абай сол съезде қазақша заң жазған.

Әбуғали Сина (980–1037) — даңқы дүние жүзіне әйгілі Орта Азиядан шыққан ғалым. Бұхара қаласының төңірегіндегі Афшана дейтін жерде туған. Иранда жүріп дәрігерлік өнерін, фәлсәфа ғылымын үйренген. Дәрігерлік жөнінде тұңғыш кітап жазған.

Әзірет Әлі — Пайғамбар Мұхамедтің қызын алған күйеу баласы, төрт сахабаның бірі. «Зарқұм», «Салсал», «Қасан Шам» деген сияқты қиссалардың бас қаһарманы.

Әкімбай (1865–1874) — Абайдың Ділдәдан туған баласы. Жасында мұны Абайдың інісі Ысқақ асырап алып, соның қолында жүргенде жас шағында қайтыс болған.

Әріп Тәңірбердіұлы (1856–1924) — ақын. Абайдың замандасы, оқыған адам. Оразбай Абаймен араздасып жауласқанда, Әріп те Оразбай жағында болады. Оспан, Базаралыны айдатып, Күнту болыс болған соң, олар қашып елге келгенде, Әріп Абайларға тіл тигізіп, Базаралыны мақтап өлең айтады. Көкбаймен айтысқанда Абайдың сүйегіне орынсыз тіл тигізгенде, Абай оны өлердей түйреген:

Ақ сұфы дүниеден ұлсыз өткен,
Енеге жалшысынан бала біткен,
Өкіреш найман баласы болмаған соң,
Атасыз де, Найман көп — деп әкеткен.

Онысы Көкбайдың Абай жайын айтқан сөздерінде келтірілген (1940 ж. шыққан Абай өлеңдері жинағының екінші томында, 293 бет). Әріптің өзі шығарған көп өлең жырлары бар.

Әсет Найманбайұлы (1867–1923) — Абайдың замандасы, белгілі ақын, әнші болған. Оның терісі тар, ызақор мінездерін сынап, Абай «Біреуден біреу артылса...» деп басталатын өлеңін жазған деседі.

Әуез — Құнанбайдың замандасы, досы. Тобықты ішіндегі беделді қожа. Түрік, шағатай, парсы әдебиетінен хабары бар мәдениетті адам болған. Әуездің қарындасы Нұрғанымды Құнанбай алған. Абай

«Разаққа» деген өлеңінде Әуезді «Үлкен Қожа» деп атайды.

Әубәкір Оспанов (1887–1935) — Абайдың Ақылбайдан туған, бірақ Оспан асырап алған немересі. Әубәкір суырып салма сатирик ақын, өткір, турашыл, өлеңді досына да, дұшпанына да күмілжімей айтатын кісі болған.

Б

Базаралы — Жігітектің батыры, белді кісі. Құнанбайлармен көп жауласқан. Оспан кейін осы Базаралыны абақтыға жаптырып, ағасы Балағаз батырмен бірге Үркітке (Иркутскіге) жер аударған. Он жылдан соң Базаралы елге келіп, Балағазы сол жақта өлген. Базаралының образы «Абай» романында келтірілген.

Баймағамбет Мырзаханұлы — Абайдың досы, шәкірті, ертегіші. Абайдан естіген батыс, шығыс елдерінің әңгімелерін жаттап алып, ел арасында айтып жүретін болған. Өзі Семейге барғыштап, ауылда көп болмайды екен. Абай оның әйелі атынан қалжың өлең шығарған.

Байкөкше — Тобықтының Хабас деген табынан шыққан ақын (бұрынғы түсініктерінде мамай табы деп қате айтылған). Абайдың замандас құрбысы. Абай үнемі оның ақындығын мінеп, сынап отыратын болған. Абай Қоңыр-көкше еліне болыс болып тұрғанда, бір жолы Байкөкше отырған үйге келіп:

Ойпаң жерге тебіндеп шөп бітеді,
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді, —

ақын болсаң осының аяғын айтып бер, — деген. Сонда Байкөкше:

Жаңа өспірім жастарды болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді,

— депті.

Байкөкшенің өлеңі көп: «Абайға көрген түсі» т.б. Өзін Абай жақсы көрген.

Байұзақ — Абайдың замандасы, «Қыздарға» деген өлеңде аты аталады, сол Қыздардың ағасы.

Байрон Джордж Гордон (1788–1824) — ағылшын халқының ұлы ақыны, ХІХ ғасырда бүкіл Еуропаға даңқы жайылып, шығармалары көптеген тілдерге аударылған. Лирикалық өлеңдерінен

басқа Байронның кесек шығармалары да көп («Чайльд Гарольд», «Дон Жуан», «Корсар», «Лара», «Гяур», «Каин», «Манфред» тағы басқалар). Лермонтов аудармасы арқылы Абай Байронның «Еврейская мелодия» атты шығармасын қазақ тіліне аударған.

Бөгембай — Қанжығалыдан шыққан Абылай заманындағы қазақ батыры. Қарт батыр Бөгембай қалмақ батыры Қасқаға жекпе-жекке шыққалы тұрғанда, оның орнына Абылай сұранып жеке шығып, Қасқаны өлтірген. Халық аузындағы жырларда Бұхар жырау сөзінде де Бөгембай Абылайдың батыры ретінде аталады.

Бөжей — Тобықтының Жігітек дейтін табынан шыққан беделді кісі, Құнанбайдың тұрғысы, Кеңгірбай бидің немересі, Құнанбаймен әуелі төс қағысқан дос болып, кейін інісі Майбасардың зорлығына көнбей араздасып, көп жауласқан кісі. Бұл жай «Абай» романында толық суреттеледі. Ақыры екеуі татуласып, Құнанбай өзінің бір қызын Бөжейге бала қылып берген. Бірақ екі жасқа келгенде қыз Бөжей қолында өлген соң, араздық қайта қызып, аяғы ұзақ ру тартысы болып Абайдың басына да талай қауіп төндірген.

Бұхар жырау Қалқаманұлы (1693–1787) — Абылай тұсындағы қазақ ақыны, Абылай ханның ақылшысы болған. Ақынның «Керей қайда барасың» (екінші бір нұсқасында: «Садыр қайда барасың» деп те аталады), «Тілек», «Әй, Абылай, Абылай», «Айналасын жер тұтқан», «Бұхардың Абылай ханға айтқаны» деген тәрізді бірнеше толғаулары бар.

Бітімбай — Тобықтының Бөкең деген тобынан шыққан. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аты келтірілген.

Бунин И. А. (1870–1953) — орыс жазушысы, әрі ақын. Лирикалық өлеңдерінен басқа көптеген прозалық әңгімелер жазған. Творчествосының алғашқы дәуірінде реалистік бағытта болса да, кейін ескішілдік сарынға көшкен.

Г

Гомер — көне грек елінің ұлы ақыны. Қай жылдарда өмір сүргені белгісіз. «Илиада», «Одиссея» деп аталатын екі эпосты Гомер шығарды деседі. Бұл шығармалар біздің заманымыздан бұрынғы VIII—VII ғасырларда мәлім бола бастаған.

Гросс С. С. (1857–1893) — 1880 жылдары Семейге ішкі Россия-дан жер аударылып келген адвокат, Абаймен қатынасып жүрген.

Гете И. В. (1749–1832) — Немістің ұлы ақыны. Көптеген лирикалық өлеңдерінен басқа «Фауст», «Жас Вертердің азаптары», «Прометей», «Вильгельм Мейстер» сияқты ірі шығармалары да бар. Гете ғылымның бірнеше саласынан да көрнекті еңбектер жазған.

F

Фабидолла (1867–1932) — Абай аулындағы Фабитхан дейтіннің баласы. Фабидолла бірер жыл сауда істеп, байып алған соң әркіммен сөз таластырып, кісімсігенін көргенде Абай оған арнап «Жазғытұры қылтиған бір жауқазын» деп басталатын өлеңін шығарған.

Д

Дауылбай — Тобықтының Бөкең дейтін табынан шыққан атышулы ұры, сол топтан шыққан Қыздармен араз болған. Абай оны Қыздарға деген өлеңінде атап, сынайды.

Джами Абдрахман (1414–1492) — тәжік-парсының ұлы ақыны. Ірі шығармалары: «Жеті тақыт», «Бахаристан», «Ескендір» т.б.

Джордано Бруно (1548–1600) — Италияның ұлы астрономы, философы. Бруноны жер айналып тұрады деген пікірінен қайтпағаны үшін католик діни сәуегейлері отқа өртеп өлтірген.

Досақ — бұл да сол рудан. Қыздарға жақын адам болған. Мұның атын Абай «Қыздарға» деген өлеңінде атайды.

Добролюбов Н. А. (1836–1861) — орыстың ұлы ойшылы, әдебиет сыншысы. Сыншылдық шығармаларында бұқарашылдық революцияны жақтаған. Чернышевскийдің серігі. Абай оны көп оқыған.

Долгополов Н. А. (1852–1922) — Семейге өткен ғасырдың 80-жылдары жер аударылып келген орыстың халықшылы, дәрігер адам болған. Абаймен кездесіп жүрген.

Дулат жырау Бабатайұлы (1802–1874) — ХІХ ғасырдағы қазақ ақыны. Оның «Ата қоныс Арқадан», «Ақ жайлау мен Сандықтас», «Замана», «Ей, айтайын арнап ишанға», «Барақ төреге», «Кеңесбайға», «Сүлейменге» деген толғаулары бар.

Дүйсенқұл — Абайдың ауылдасы.

Дұтбай Уандықұлы — Тобықтының Көкше деген руынан,

Абайдың құдасы. Мінезі тұрақсыз болғандықтан Абай оны сынап өлең жазған.

Е

Ербол — тобықтының Бөкенші деген тобынан шыққан жігіт. Абайдың жігіт кезінің досы. Қуандықпен, Тоғжан мен Абайды таныстыратын кісі осы. Ербол жайында, оның атасы Қодар жайында, «Абай» романында айтылады. Абаймен араздасып, кейін Оразбай жағына шығып кетеді.

Есімхан — Сығай ханның екінші баласы, Тәуекел ханның інісі, 17 ғасырдың басында хандық құрған. Жоңғарлармен көп соғысқан. Үш жүздің басын құрап, заң шығарған. Ел аузындағы: «Қасым ханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы» дейтін сөздегі Есімхан осы.

Ескендір Зұлқарнайын (біздің заманымыздан бұрынғы 356—323 жылдар) — көне юнан жұртының (Македонияның) патшасы, ұлы қолбасшысы. Көп елдерді жаулаған. Ескендірдің жорықтарын Низами, Навои жыр еткен. Ескендірді Европа жұрты Александр Македонский деп атайды.

Ж

Жаманбала — Тобықты ішінде Әнет руынан шыққан адам. Жаз Оспанның биесін сауып, қыс атын жайлаған. 1893 жылы соның 3 жасар баласы өлгенде Абай «Белгілі сөз өлді, өлді» деген қысқа өлең жазған.

Жанқожа — Тобықтының Бәкең дейтін тобынан, ертеректе өмір сүрген адам. Абай оның атын «Қыздарға» деген өлеңінде қолданып, Қыздар мен Дауылбайдың ұсақ мінездерін шенейді.

Жақсылық — Тобықты ішіндегі Қоңыр Көкшеден шыққан ел билеген адам. Бірде қатты шығынданып қалса керек, 1880 жылы Абай Қоңыр Көкшеге болыс болып барғанында, Жақсылық оған: «Менің шығынымды жұртқа сал» депті. Абай осы мінезін сынап өлең жазған.

Жәнібек хан — Өзбек Шейбани ханның тұқымы. Моғолстанға барып «Ақ Орда» деп аталатын тұңғыш қазақ хандығын орнатқан осы Жәнібек хан. Халық арасында оны кейде әз Жәнібек деп те

атаған. Жәнібек хан 1480 жылы өлген.

Жәнке хан — Алаша ханның ағасы, Тәшкент ханы болған. Шейбани Орта Азияға келгеннен кейін Жәнке мен Алаша хан екеуі де сол Шейбанидың қолынан өлген.

Жәмшид — парсы жұртының ерте кездегі ертегісінде айтылатын патшасы. «Шаһнаманың» қаһармандарының бірі, Рүстем батырдың бабасы. Қазақ арасына революциядан бұрын «Жәмшид патша» атты қисса да тараған.

Жошы хан (1223—1227) — Шыңғыс ханның үлкен баласы. Әжесі балаларына ұлыс бөлгенде оған Еділ, Ертіс, Қырым, Сырдың құярлығы, Үргеніштің теріскей беті қараған. Жошының баласы Батый хан Европаны жаулап, Алтын орда хандығын құрған.

Жүніс хан — Шағатай ханның тұқымы. XV ғасырдың аяғында Самарқанд, Тәшкент маңын билеген хан.

З

Зере — Өскембайдың бәйбішесі, Құнанбайдың анасы. Зереден: Құнанбай, Құтты Мұхамбет ұлдары мен Тайбала дейтін қыз туған. Зере 90 жасқа келіп өлген, Абайдың бала күнінде оны аулының бәрі «Кәрі әже» деп атайды екен. Қартайған соң құлағы естімепті. Сол себепті Құнанбайдың балаларына дұға оқытып үшкіртетін болған. Абай өлеңмен үшкіреді екен. Зере Абайды қойнына салып, жұбатқан әжесі.

Зевксис (*Файса туғанға дейін V ғасырдың аяғы*) — ескі юнан жұртының суретшісі.

К

Кәкітай (*Фабдулхаким*) — Абайдың інісі Ысқақтың баласы. Ол Абай қайтыс болғаннан кейін, Тұрағұл екеуі 1909 жылы Абай өлеңдерінің тұңғыш жинағын Петербордағы Богранскийдің баспаханасында бастырып шығарады. Кәкітай оқыған адам. Абай мұрасын өшпеуіне Кәкітайдың сіңірген еңбегі зор.

Келтен — Абылай заманында би болған, Абылайды Қалдан хан қолынан құтқарып алуға баратын елшінің бірі.

Кеңгірбай — Айдостың туысқаны, Жігітектің баласы. Тобықты

елі Ақтабанда Арқаға ауғанда Кеңгір дейтін өзеннің бойында туған деседі. Тобықты Шыңғыс тауына көшіп келгенде, бүкіл тобықтының биі, әрі елбасы болған.

Көкбай Жанатайұлы (1864–1926) — Тобықтының Көкше дейтін тобынан шыққан, ақын, молда. Абай біраз өлеңдерін Көкбай атымен жариялаған. Абылай, Кенесарыға арнап жазған дастанында Көкбай Кенесарының зорлық-зомбылығын ашып көрсетпей, орынсыз мадақтай берген.

Көжескбай Жамантайұлы (1847–1916)—Абайдың достас адамы, Тобықтының Мамай деген руынан. Оның кейбір мінездерін ұнатпай Абай оған арнап өлең жазған.

Көр хан — XII ғасырдың бас кезінде Жетісу жерінде болған қара қытай елінің хандарын «Көр хан» деп атаған. 1212 жылы Көр ханды Шыңғысхан әскері жеңіп алған. Көр ханның орталық қаласы Іле бойындағы Баласағұнда болған.

Көтібақ — Абайдың төртінші бабасы Айдос бидің баласы. Тобықты елі «Ақтабан шұбырынды» кезінде Арқа ауғанда Кеңгір дейтін өзеннің бойында туған екен. «Көтібақ» — Тобықтының бір руының аты. Пұшарбай, Қареке Көтібақ руының жауынгер батырлары болған. Құнанбай оларды ұстамды кең мінездері үшін ерекше жақсы көрген. Бұл тарихи тұлғалар «Абай» романында көркем бейнеленген.

Күйісбай Әбенұлы (1842–1910) — Тобықтының Мамай руынан шыққан адам, әкесі баукеспе ұры екен. Жасында өзі де ұрлық істеп, Абайдың ықпалымен онысын тастап, кейін беделді адамның бірі болған.

Күлембай Бозамбайұлы — Абайдың құрдасы, 1888 жылы Бақанас өзені бойында болған Чрезвычайный съезде Мұқыр еліне болыс сайланған. «Болыс болдым мінеки» деген белгілі өлеңді Абай осы Күлембайға арнап жазған деседі.

Қынтұ Шұңқаұлы — Тобықтының Бөкенші табының басты адамының бірі, Абайлармен көп жауласқан адам. 1884 жылы сайлауда Мұқыр еліне болыс болған. Абай үстінен ұлыққа, губернаторға жалған шағым бергені үшін 1886 жылы орнынан алынған.

Крылов И. А. (1768–1844) — орыстың атақты мысалшысы. Абай оның бірсыпыра шығармаларын қазақ тіліне аударған.

Қ

Қабанбай — Найман, оның ішінде Қаракерей руының ішінен

шыққан Абылайдың батыры. Абылай қалмақтарға тұтқын болғанда, оны босатамыз деп елші боп Қалдан ханға баратын батырдың бірі. Елші боп барғандар — Төле би, Келтең, Қараменде, Бөгембай, Жәнібек батырлар.

Қалдан (қалмақ) — шын аты Ғалдан Серен. Жоңғарияның қанды балақ ханы. 1746 жылы өлген. Қалдан хан Сыр бойын жаулап алған. Соның салдарынан қазақтар арқаға ауып, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл Сұламаға» ұшыраған (1723 жыл).

Қаратай Сапақов — Тобықтының Көкше дейтін табынан шыққан айлақес, қу кісі. Абаймен заман таластырып, бәсеке, бақ-күндес болған адам. Әсіресе, Абайдың соңына Оразбайды салуға, Абайды тергеуге, сотқа тартқанда Бөрібаевты салған адам.

Қараменде — Арғынның атақты биі. Руы дадан Тобықты, Абылайды Қалдан қолынан құтқарамын деп барушының бірі.

Қаржаубай — Абайдың інісі Ысқақтың көршісі. Тобықтының Сақ деген руынан. 1894 жылдар жетпістің ішіндегі шал екен. Қаржаубай беліне әкесінен қалған үлкен бір кісен байлап жүретін кісі екен. Киімді ескіден қалған үлгімен киген. «Ескілік киімі» деген өлеңді Абай соған арнап жазған.

Қарасақау (шын аты Құсайын Құқымбайұлы) — руы Көкше, оның ішінде Балталы. Абайдың үнемі қасында жүріп, атын ерттеп беріп жүретін жолдасы.

Қасым хан (1495–1523) — қазақ ханы, Жәнібек ханның баласы. Қазақ хандығын нығайтуға көп күш салған адам. Ол жөнінде «Қасым ханның қасқа жолы» деген мәтел де бар.

Қожамберді Жапалақұлы — Шыңғыс тауы үшін Тобықты мен Найман елінің арасында болған барымта жорығында (1834 жыл шамасы) Тобықты Өскембай бидің қолына түскен Найман руы Матайдың батыры. Өскембай мен Құнанбай мұның денесіне темір қыздырып басып, сонан соң Аягөз абақтысына жатқызыған.

Қондыбай-Қанай — Шыңғыс тауында байларға шөбін, жерін жылқыға жалдайтын нашар ауыл. Абай ауылының жылқысы да сол Қанай жерін қыстайтын жылдары болған.

Қорамжан — Абай ауылында жасында қой-қозы бағып, қызмет еткен адам. Бертін келе Абайдың досы болған.

Құнанбай (1804–1886) — Абайдың әкесі. Тобықтының Кішік деген руынан, оның ішінде Ырғызбай, Өскембай бидің баласы. Қарқаралы округінің аға сұлтаны болған. Бертін келген соң қажыға барған. Құнанбайдың 4 әйелі болған: 1) Күңке, одан: Құдайберді туған

(ертерек кезде өлген); 2) Ұлжан, одан: а) Тәңірберді, б) Ибраһим (Абай), в) Ысқақ, г) Оспан туған; 3) Айғыз, одан: а) Халиолла, б) Ысмағұл туған; 4) Нұрғаным — бұдан бала болмаған.

Құсбек — Құнанбайдың бұрынғы Қарқаралы округының аға сұлтаны. Құнанбай осының орнына аға сұлтан болған. Құнанбай аға сұлтан боларында бұл орынға Құсбек, Жамантай (Бөкей төренің тұқымы), Шалғынбай (Аблай тұқымы) таласқан. Бірақ Құнанбай жеңіп шыққан қарадан тұңғыш аға сұлтанның бірі.

Құтты Махамбет — Өскембайдың бір баласы. Құнанбайдың інісі, жас кезінде өлген.

Қиясбай — Олжай ішінде Борсақтан шыққан, арғы атасы Қодарды Құнанбай таспен атып өлтірген. Өзі киім кимей, екі иығына қызыл бұл орап жүреді. Бойы ұзын, үнемі екі аяғын салақтатып тайға мініп жүреді екен. Сыбызғышы музыкант болған. Балаларға «Ақ сиырдан туады жирен айғыр» деген сияқты күлдіргі өлеңдер айтып думан қып жүретін болған. Оның ұйқасы болмаған. Балалар оған: «Өлеңдерің қиыспайды ғой» десе, ол: «Жоқ, мен Абайға сынатқанмын» — депті. Шынында, Абай бір жолы оның өлеңін тыңдап:

«Үстіңдегі киімің
Киім емес, қызыл шу.
Жүрген жерің күнде ду.
Уайым жоқ, қайғы жоқ,
Атадан тусаң сендей ту,

— ал енді аяғын өзің айтып жіберші» дейді. Сонда Қиясбай:

«Тамағым тоқ, уайым жоқ.
Жаным-ау, менің өзім неткен қу!
Әгөй, әгегөй — тусаң ту.»

— депті.

Қыздар — Тобықтының Бәкең руынан шыққан. Абай оған арнап өлең шығарып, оғаш мінездерін шенеген.

Л

Ленский — Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы кейіп-

кердің бірі. Абай Ленскийдің дуэльге шыққан түні айтқан сөзінен екі ауыз өлеңін аударған.

Лермонтов М. Ю. (1814–1341) — орыстың ұлы ақыны. Абай оның өлеңдерін көп оқып, сүйсіне аударған.

Лекер — Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аталады. Лекер Тобықты ішіндегі Бөкең руынан шыққан адам.

М

Мағауия (Мағаш) (1870–1904) — Абайдың баласы, талантты ақын. Ұсақ өлеңдерінен басқа бірнеше поэмалар жазған («Медғат, Қасым», «Еңлік-Кебек»).

Майқы би — Шыңғыс хан қазақ жеріне келгенде, оны қарсы алуға 12 рудан 12 би шығып, Шыңғысты хан көтеріп алыпты-мыс, соның бірі — осы Майқы би деген аңыз бар.

Масақбай — Тобықтының Әсет руынан шыққан. Өзінің ұзақ өмірін (70 жыл жасаған) Құнанбай балаларымен бірге өткізген. Ысқақтың болыс кезінде Масақбай оған атшабар болған. Даңғой, есерсоқтау адам болса керек, ал қатыны момын, салақ екен, үйге келгенінде араларында ұрыс-қағыс көп болған.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев (1857–1931) — Баянауылда туып өскен. Ауыз әдебиетін көп жинаған, публицист, ақын.

Михаэлис Е. П. (1839–1913) — өткен ғасырдың 80-жылдарында Семейге Россиядан жер аударылып келген адам. «Халықшылдар» қатарында болған, оқымысты кісі екен. Абай онымен Семейге барып жүрген кезінде кітапханада танысады, кейін ол да Абай аулына барып, ұзақ уақыт жатқан. Абайдың бірінші биографы Кәкітай Ысқақұлы 1909 жылы Петербургте шыққан Абай жинағына жазған мақаласында: «Абай өле өлгенше менің әкемнен артық жаны ашырлық қылып, дүниеге көзімді ашқан кісі Михаэлис деп айтып отырушы еді» деп жазды.

Мүрсейіт Бікеұлы (1860–1917) — Әнет руынан шыққан молда. Абай өлеңдерін қағазға түсіруге көп еңбек сіңірген адам. Мүрсейіт қолжазбалары арқылы Абай шығармаларының көпшілігі бізге келіп жетіп отыр. Қазір біздің қолымызда Мүрсейіт жазған үш қолжазба бар (1905, 1907, 1910). Оның екеуі Қазақ ССР Ғылым Академиясының ғылыми кітапханасында (1905, 1910), үшіншісі (1907) Мұхтар Әуезовтің қолында сақтаулы болған.

1909 жылы Абай баспасының өлеңдерін осы Мүрсейіт дайындаған (көшіріп жазған).

Н

Навои Алишер (1444–1486) — Өзбек халқының ақыны. Көбіне Герат шаһарында тұрып, тұңғыш рет түрік тілінде (шағатайша) өлең жазған. Оның «Хамса» (бес қисса) деп аталатын эпостық жыры бар. Бұған кіретіндер: «Хайратұл барар», «Фархад пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Сабаи Шаяра» (Жеті жұлдыз), «Садди Скендри» және төрт «Диуан», өлеңдер жинағы. Навои өзбек әдебиетінің классигі.

Нәсрәддин шах (1848–1896) — XIX ғасырдағы Иранның Хаджар руынан шыққан патшасы. Бірнеше жылдар бойы Еуропа елдерін аралап саяхат етеді. Содан қайтқаннан кейін мемлекет аппараты бойынша реформа жасап, рухани дін қазыналарын жояды. Шейіттер бұған қарсы бас көтеріп, бұл қозғалысты Жамалиддин деген Сәйіт бастайды. Нәсрәддинді осы Жамалиддиннің шәкірті Мырза Риза дейтін жас жігіт өлтіреді.

Назар — Тобықтының Қанай деген руынан шыққан адам, Абайдың замандасы.

О

Олжай — Абайдың бесінші бабасы. Олжайдың балалары — Айдос, Қайдос, Жігітек. Қайдостан — Бөкенші, Борсақ тарайды.

Оразбай Аққұлов — Абаймен араздасқан Тобықты Есболат табының шонжар байы. Мінезі қатты, қыңыр, қиракезік. Ол 1898 жылғы Семей уезіне қарасты болыс, билердің қайта сайлануында Бөкенші, Жігітек руларының араздығын пайдаланып, Абайды сабатады. 1923 жылдары тоқсанның ішіне келіп өледі.

Оспан (1851–1891) — Абайдың кіші інісі. 1889–1891 жылдарда Мұқыр еліне болыс болған. Оразбайдың Абаймен өштесуіне осы Оспанның қаттылығы себеп болған. Абай Оспан өліміне арнап бірнеше өлеңдер жазған.

П

Пушкин Александр Сергеевич (1799–1837) — орыс халқының кемеңгер ақыны. Оның көптеген өлеңдері мен дастандарының ішінен Абай, әсіресе, «Евгений Онегин» атты өлеңмен жазылған романын қызыға оқып, сол романдағы Онегин мен Татьяна арасында болған хаттарды аударады. Абай аудармалары тиісті әндері бойынша ел арасына тарап кеткен.

Платон — Көне юнан (грек) елінің идеалист философы. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 427–347 жылдар арасында Афинада өмір сүрген.

Р

Разақ — Абай ауылындағы жас жігіт. Абайдың өзі және балаларымен құдандалы, досжар адам болған.

Рахымшал — Абайдың аулындағы Көжекбай дегеннің баласы. Тентек, бұзақы боп өскеннен соң, Абай оған өлең шығарған. Жасында Абайдың Тұраш, Мекаил деген балаларымен бірге ойнап жүріп, жаман үлгі көрсеткен соң, Абай Көжекбайға мінетін ат, сауатын мал беріп бөлек отырғызыпты.

С

Сабалақ — Абылайдың бала күйіндегі аты. Қалмақтармен болған бір соғыста осы Сабалақ «Абылайлап» ұран шақырып, қалмақтарды жеңіп шыққан, содан былай оның аты Абылай аталыпты.

Сабырбай — Абайдан бұрын өткен Сыбан ақыны. Ақтайлақ бидің баласы. Сабырбайдың ақын қызы Қуандық пен Абайдың достығы болған. Сол Қуандықтан Төлеу ақын туған.

Сағди (1184–1291) — Тәжік, Парсы елінің ұлы ақыны. Бағдаттағы «Низамия Академиясында» оқыған. Туған жері Ширазға келіп, «Гүлстан», «Бостан» деген дастандар жазған.

Сайхали — XV ғасырда өмір сүрген Шығыс ақыны. Шағатай тілінде «Диуан Сайхали» дейтін тарихи жыр жазған. Онда дүниенің жаралуынан бастап, Хұсайын Имамның 680 жылы Кербаланың шөлінде өлген кезіне дейінгі дәуірдің тарихын қамтып жырлаған.

Абайдың шәкірт кезінде оқыған ақындарының бірі осы Сайхали.

Салтыков-Щедрин М. Е. (1826–1889) — орыстың ұлы сатириктері. Бұқарашыл жазушы. Абай оны өзінің ұстазы деп таныған.

Серікбай — 1834 жылдар шамасында Матайлар (Найман) Шыңғыс тауындағы Тобықтының жылқысын барымталап қуғанда, Найманды бастап келген Матайдың о жар, тентек биі. Өскембайдың замандасы. Өскембай жағының қолына түскен Қожамберді батыр:

Келді де қу Серікбай жылқыны алды,
Теп-тек жатқан еліме бүлік салды.
Құс төсектің үстінде жатқан басым,
Аяқ-қолым шегелеп байлап салды,

— дейді.

Тобықты мен Найманның жауласу себебі — Кеңгірбай заманында Тобықты Матайдың қонысы болған Шыңғыс тауын тартып алған. Осы жаулықтың сарыны «Еңлік-Кебек» дастанында да айтылған.

Сократ — біздің жыл санауымыздан бұрынғы (469–399 жылдар) көне юнан (грек) жұртының идеалист философы. 399 жылы Грецияда демократия үкімет басына келгенде, Сократты «діншілдігі» үшін айыптап дарға аспақ болады, ол у ішіп өледі.

Софокл (біздің жыл санауымаздан бұрынғы 495–406 жылдар) — ескі грек жұртының ұлы жазушысы, трагедия жазған. Оның «Эдип патша» деген трагедиясы күні бүгінге дейін сахнадан түспей келе жатыр.

Сүлеймен (Соломон) — Дәуіт пайғамбардың баласы. Біздің жыл санауымыздан 9–10 мың жыл шамасы бұрын өткен ескі еврей жұртының патшасы. Ислам діни кітаптарында Сүлеймен пайғамбар деп аталады. Ол барлық 18 мың әлемге патша болған деседі. Шығыс елінде оның ішінде қазақта Сүлеймен жайында айтылатын ертегілер көп.

Спенсер Герберт (1820–1903) — ағылшынның буржуазияшыл тарихшысы. Қоғам өмірінің дамуына байланысты көптеген тарихи, фәлсафалық еңбектер жазған.

Т

Татьяна — Пушкиннің «Евгений Онегин» атты романының қаһарманы.

Тәуке хан (1680–1718) — Қазақтың ханы. Ол 1681–1684 жылдары қалмақтарды, 1710–1713 жылдары ойраттарды жеңіп, үш жүздің бірлігін орнатқан деседі. Қазақ елінің тарихында тұңғыш рет мемлекеттік заң шығарған адам. Тәуке ханның әдет заңы «Жеті жарғы» деп аталады.

Торғай — Абайдың төртінші атасы. Айдос бидің баласы. «Ақтабан шұбырынды» заманында Сырдағы қазақтар Арқаға басқанда, Торғай өзенінің бойында туған деседі.

Толстой Л.Н. (1828–1910) — орыс халқының данышпан жазушысы. Оның жазған шығармаларының ең бастылары: «Соғыс пен бейбітшілік», «Анна Каренина», «Воскресение», «Крейсера соната», «Қазақтар», «Хаджи Мұрат», т. б. Абай өзін ұлы жазушының шәкірті есебінде санаған.

Төле би — ұлы жүз үйсін елінің биі, шешені. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Абылай (Сабалақ) жасында осы Төле бидің түйесін бағыпты деседі. Төрт тағандап ұйықтап жатқан Сабалақты көріп, Төле би: «Мынау төрт рулы елді билейді екен», — депті деген сөз бар. Төле би Арғын руынан, Қаздауысты Қазыбек бидің замандасы.

Тургенев И.С. (1818–1883) — орыстың ұлы жазушысы. Көптеген әңгімелерден басқа бірнеше романдар жазған: «Рудин», «Қарсаңда», «Әкелер мен балалар», «Түтін», т. б. Абай «Масфұт» атты поэмасының сюжетін И. С. Тургеневтің «Восточная легенда» атты қысқа әңгімесінің желісі бойынша құрған.

Тұрағұл — Абайдың баласы. Оқыған адам, ақын, аудармашы. 1909 жылы Кәкітай екеуі Абайдың өлеңдерін тұңғыш рет Петербурда бастырып шығарған. Тұрағұлдың аудармалары да бар. Ол Горькийдің «Челкаш» атты әңгімесін қазақ тіліне аударған. 1928 жылы «халық жауы» деп, қудаланып, Оңтүстік Қазақстанға жер аударылған. 1934 жылы Шымкентте кіші қызы Мәкеннің қолында қайтыс болған.

Тұңлікбай — Абайдың ауылдасы, оның Шәріп дейтін әйелінің суық жүрісі болған соң Абай өлең шығарған.

Ұ

Ұлжан — Абайдың туған шешесі, Құнанбайдың екінші әйелі. Оның төркіндері Қаракесек, оның ішінде Бертіс, Шаншар табынан шыққан Қантай, Тонтай дейтін сықақшыл, шешен, қу тілді кісілер. Шаншардың қуларынан жұрт қатты қауіптенетін болған.

X

Халиулла (Халел) — Құнанбайдың Айғыздан туған тұңғышы. Абайдың орыс-европа мәдениеті, дүние мәселелері жөнінде хаттар жазып, пікір алысып жүрген сүйікті інісі. Заманында орысша жақсы білім алған. Омбыдағы кадет корпусын бітірген офицер. Жастай өлген.

Хожа Хафиз — тәжік, парсы елінің ұлы ақыны. Оның шын аты Шамсиддин Мұхаммед. Туған жылы белгісіз, 1325 жыл шамасы. Үнемі Ғазал (лирика) жазған. Өлеңдерінде махаббат, шарап, жаздың қуанышын, өмірдің рахатын, сүйіспеншілік сезімді жырлаған. Абайдың шәкірт кезінде көп оқыған Шығыс ақындарының бірі осы Хафиз.

Ф

Фзули — Сүлейман ұлы Ахмет, яки Махмуд (910—975) — азербайжан ақыны. Парсы, түрік тілінде шығармалар жазған. Олары: «Ләйлі, Мәжнүн», «Кәузәте, Шаһида».

Фердауси—Абылқасым Туси (934—1027) — тәжік-парсы елінің ұлы ақыны. Ол парсы жұртының исламнан бұрынғы тарихынан алып «Шаһнама» жырын жазған. Абайдың көп оқыған ақыны осы Фердауси.

Ш

Шағатай (XIII ғасыр) — Шыңғыс ханның екінші баласы. Шыңғыс балаларына ұлыс бөлгенде оған Орта Азия мен Иран жері қараған. Шағатайдың тұқымдары Орта Азия мен Иранды Әмір Темір заманына дейін билеп келген.

Шамси — Шамсуддин Табризи, 1247 жылы қайтыс болған, тәжік-парсы елінің ақыны.

Шайбақ (Шибан) — өзбектің белгілі ханы Шейбани (1451—1510) — ол Әмір Темір тұқымдарын тақтан құлатып, Орта Азияны жаулап алған, өзбек хандығын нығайтқан.

Шәріп — Абайдың ауылдасы Тұңлікбай дегеннің әйелі.

Шортанбай Қанайұлы (1818—1881) — қазақ ақыны, оның «Бай-

ды құдай атқаны», «Тар заман», «Шортанбайдың бала зары» деген толғаулары бар.

Шотқара — Тобықтының Бәкең дейгін тобынан шыққан би. Өзі жебір болған соң Абай оны «Қыздарға» деген өлеңінде ажуа еткен.

Шиллер Ф. (1759–1805) — немістің ұлы ақыны, драматург. Оның «Қарақшылар», «Жауыздық пен махаббат», «Дон Карлос», «Вильгельм Тель» деген сияқты шығармалары бар, көптеген өлеңдер де жазған. Абайдың «Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға» деген өлеңінің түп нұсқасы осы Шиллердікі.

Шыңғыс хан (1206–1227) — шын аты Тимушин Исугейұлы. Монғол жұртының ханы. 1203–1206 жылдардың арасында Керей, Найман хандықтарын жеңіп, бүкіл монғол елін тұтас бір хандыққа ұйымдастырады. Сөйтіп, 1206 жылғы бүкіл монғол елінің құрылтайында оған Шыңғыс хан (Ұлы хан) деген атақ беріледі. 1215–1221 жылдардың ішінде Бейжінді (Қытай), Иран, Хорезмді жаулап алады. Бұдан соң Кавказ елдерін бағындырып, кейін шегінеді. Оның немересі, Жошы ханның баласы Батый Шығыс Европаны жаулап, 1249 жылы Еділ бойынан Сарай деген қала салдырады.

Шекспир Уильям (1564–1616) — дүниеге әйгілі, ағылшынның ұлы кемеңгер драматургы.

Ы

Ырғызбай — Абайдың үшінші атасы; Айдостың баласы. 1750 жылы Тобықты елі Сыр бойынан «Ақтабан шұбырындыдан» ауған жолында Ырғыз деген өзен бойында туған. Ырғызбай ержеткен кезде, Тобықты елі осы күнгі Шыңғыс тауына келіп қоныстанған екен.

Ысқақ — Құнанбайдың Абайдан соңғы баласы. Құнанбай қажылық жолына түсіп, ел билеу ісінен қол үзген соң, Ысқақ 1873–1882 жылдар арасында Мұқыр еліне 9 жылдай болыс болған.

МАЗМҰНЫ

Кітап — ең сабырлы ұстаз	8
Қазақ халқының ұлы ақыны	10

ӨЛЕҢДЕР

«Қансонарда бүркітші шығады аңға»	23
«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы»	25
«Жасымда ғылым бар деп ескермедім»	27
«Сап, сап, көңілім, сап, көңілім»	28
«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек»	30
«Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман»	32
«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап»	34
«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым»	35
«Байлар жүр жиған малын қорғалатып»	37
«Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да»	38
«Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ»	40
«Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық»	42
«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»	44
«Патша құдай сыйындым»	48
«Базарға, қарап тұрсам, әркім барар»	49
«Ғылым таппай мақтанба»	50
«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ»	53
Жаз	55
«Интернатта оқып жүр»	57
«Өкінішті көп өмір кеткен өтіп»	60
«Сабырсыз, арсыз, еріншек»	62
«Бөтен елде бар болса»	65
«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы»	70
«Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол»	73
Күз	75
«Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай»	77
Қыс	79
«Желсіз түнде жарық ай»	80
«Ішім өлген, сыртым сау»	81
«Күлембайға»	83
«Біреуден біреу артыла»	88
«Мәз болады болысың»	90
«Білімдіден шыққан сөз»	92
Сегіз аяқ	94
«Сәулең болса кеудеңде»	101
«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»	103
«Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек»	105
«Ғашықтық, құмарлықпен — ол екі жол»	106
«Қор болды жаным»	107
«Сен мені не етесің»	108
Жігіт сөзі	111

Қыз сөзі	113
«Білектей арқасында өрген бұрым»	115
«Қажымас дос халықта жоқ»	116
«Жастықтың оты қайдасың»	118
«Жарқ етпес қара көңілім не қылса да»	120
«Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да»	121
«Бай сейілді»	122
«Ем таба алмай»	124
«Келдік талай жерге енді»	126
«Өзгеге, көңілім, тоярсың»	128
«Кейде есер көңіл құрғырың»	130
Жазғытұры	131
«Асқа, тойға баратұғын»	134
«Ата-анаға көз қуаныш»	136
«Тайға міндік»	138
«Заман ақыр жастары»	140
«Көзінен басқа ойы жоқ»	141
«Жастықтың оты жалындап»	143
«Қызарып, сұрланып»	145
«Көзімнің қарасы»	147
«Менсінбеуші ем наданды»	151
«Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?»	153
«Жүрегім, ойбай, соқпа енді»	155
«Қайғы шығар ілімнен»	156
Оспанға («Жайнаған туың жығылмай»)	158
«Кешегі Оспан»	159
«Күлімсіреп аспан тұр»	161
«Ысытқан суытқан»	163
«Бойы бұлғаң»	164
«Жақсылық ұзақ тұрмайды»	166
«Антпенен тарқайды»	168
«Қарашада өмір тұр»	170
«Жас өспірім замандас қапа қылды»	172
«Ғашықтың тілі — тілсіз тіл»	173
«Әсемпаз болма әр неге»	174
Ескілік киімі («Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен»)	176
Әбдірахман науқастанып жатқанда	177
Әбдірахманға («Алланың рахматын»)	180
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат («Тілім, саған айтайын»)	181
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат («Көзімнің нұрысыз»)	183
Қыздарға	184
«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын»	186
«Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?»	187
«Балалық өлді, білдің бе?»	189
«Лай суға май бітпес қой өткенге»	190
«Өлсе өлер табиғат адам өлмес»	192
Әбдірахман өлгенде («Арғы атасы қажы еді»)	193
Әбдірахман өлгенде («Кешегі өткен ер Әбіш»)	195
Әбдірахман өлгенде («Тұла бойың ұят-ар едің»)	196

Әбдірахман өліміне («Жиырма жеті жасында»)	197
Әбдірахман өліміне («Талаптың мініп тұлпарын»)	200
Әбдірахманға («Орынсызды айтпаған»)	201
Әбдірахман өлген соң өзіне айтқан жұбатуы («Бермеген құлаға, қайтесің»)	202
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау («Жылағанды тоқтатып»)...	204
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жұбатуы («Айналайын, құдай-ау»)...	206
«Кешегі Оспан ағасы»	210
Немере інісі өлгенде айтқаны	211
«Малға достың мұңы жоқ малдан басқа»	213
«Туғызған ата-ана жоқ»	214
«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында»	215
«Сағаттың шықылдағы»	217
«Көңіл құсы күйқылжыр шартарапқа»	218
«Адамның кейбір кездері»	220
«Көкала бұлт сөгіліп»	221
Рахымшалға («Сұлу аттың көркі — жал»)	222
«Көк тұман — алдыңдағы келер заман»	223
«Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап»	225
«Алла деген сөз жеңіл»	226
«Мен сәлем жазамын»	227
Ғабидоллаға	228
«Құлақтан кіріп бойды алар»	229
«Ерекше естен кетпес қызық қайда?»	231
«Болды да партия»	232
«Қуаты оттай бұрқырап»	234
«Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?»	235
«Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?»	236
«Жүректе қайрат болмаса»	238
«Ауру жүрек соғады ақырын жай»	239
«Есіңде бар ма жас күнің»	240
«Жүрегім менің қырық жамау»	241
«Адам — бір боқ, көтерген боқтың қабы»	242
Дүтбайға («Жылуы жоқ бойының»)	243
«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен»	244
«Жүрегім, нені сезесің?»	245
«Көлеңке басын ұзартып»	247
«Қуанбаңдар жастыққа»	249
«Ұяламын дегені көңіл үшін»	250
«Жапырағы қуарған ескі үмітпен»	251
«Осы қымыз қазаққа»	252
«Буынсыз тілің»	253
«Тоты құс түсті көбелек»	254
«Алланың өзі де рас, сөзі де рас»	255
«Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас»	258
«Жалын мен оттан жаралып»	259
«Домбыраға қол соқпа»	260
«Ойға түстім толғандым»	262
«Мен боламын демендер»	264

ПОЭМАЛАР

Ескендір	267
Масғұт	273
Әзім әңгімесі	279

ҚОЛТАҢБА (ФАКСИМИЛЕ)

.....	295
-------	-----

АУДАРМАЛАР

А. С. Пушкиннен

Татьянаның Онегинге жазған хаты («Амал жоқ — қайттім білдірмей»)	303
Онегиннің сипаты («Жасынан түсін билеп»)	306
Онегиннің Татьянаға жауабы («Таңғажайып бұл қалай хат»)	308
Онегин сөзі («Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін»)	311
Онегиннің Татьянаға жазған хаты («Құп білемін, сізге жақпас»)	313
Татьяна сөзі	316
Онегиннің өлердегі сөзі	319
Ленский сөзінен («Барасың қайда, қайда болмай»)	320

М. Лермонтовтан

Дұға	322
Бородино	323
Теректің сыйы	324
«Әм жабықтым...»	326
«Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға»	326
«Сұрғылт тұман дым бүркіп»	327
«Ал, сенейін, сенейін»	328
«Өзіңе сенбе, жас ойшыл»	330
«Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек»	332
Тұтқындағы батыр	333
«Күлімсіреп аспан тұр»	334
«Рахат, мені тастап қоймадың тыныш»	335
«Ғашықтық іздеп тантыма»	336
«Махаббат, достық қылуға»	337
Ой	338
Қанжар	340
Альбомға	341
«Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда»	342
«Менің сырым, жігіттер, емес оңай»	345
Қасиетті дұға	346
«Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»	348
Шайтан	349
Жалау	351
Жартас	352
«Көңілдің күйі тағы да»	353

«Асау той, тентек жиын, опыр-топыр»	354
«Күнді уақыт итеріп»	355
Вадим	356
«Көңілім менің қараңғы»	362

И. Гетеден

«Қараңғы түнде тау қалғып»	364
----------------------------------	-----

А.Мицкевичтен

Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі	366
--	-----

И.Буниннен

«Қорқытпа мені дауылдан»	368
--------------------------------	-----

Я.Полонскийден

«Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы»	370
--	-----

Белгісіз автордан

«Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп»	372
--	-----

И.Крыловтан

«Мен көрдім ұзын қайың құлағанын»	374
Емен мен шілік	375
Қазаға ұрынған қара шекпен	377
Жарлы бай	380
Есек пен бұлбұл	384
Қарға мен бүркіт	385
Шегіртке мен құмырсқа	387
Әншілер	389
Ала қойлар	390
Қарға мен түлкі	392
Қарға мен түлкі	394
Бақа мен өгіз	396
Піл мен қанден	398
Есек	400

Қ А Р А С Ө З (ҒАҚЛИЯ)

.....	405
-------	-----

Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы	517
Мүсірәлінің естелігі	522
Абайдың інісі Халиуллаға жазған хаты	529
1885 жылы Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесі (Бұл Ережеге Абай қол қойған)	530
Жан жарасы жазылмаған ойшыл	533
Абайдың өміріне қатысты және ақынның шығармаларында кездесетін кісі аттарына түсінік	543

ҚАМҚОРШЫЛАР КЕҢЕСІ

Мекеме аты	Жетекшісі	Мекені
KAZZINK	Никола Попович	Өскемен
ТИТАН-МАГНИЙ КОМБИНАТЫ	Бағдат Шаяхметов	Өскемен
БАНКТУРАНӘЛЕМ	Қайрат Жуаспаев	Семей
БАНКЦЕНТРКРЕДИТ	Бахытбек Байсейітов	Алматы
САПАР	Қайрат Сапарбаев	Шымкент
DHL	Юрий Шевченко	Алматы
АСЕМ-АЙ	Мұхтар Кочкаров	Шымкент
ШЫМКЕНТГИВО	Тоқтар Түлешов	Шымкент
ГРУППА КОМПАНИЙ «КОНТАКТ УПРАВЛЕНИЯ»	Қайрат Беркінбаев	Шымкент

«АМАНАТ» журналы Кітапханасының
кітаптарын сатып алу үшін келесі
мекемелермен хабарласыңыздар

АЛМАТЫДА:

Халықаралық Абай клубының өкілеттілігі
тел./факс: 8 (3272) 91 89 69;
e-mail: amanat70@list.ru

«Книжный мир семьи» кітап дүкені
тел.: 8 (3272) 91 35 83; т-факс 92 17 19
«Атамұра» кітап дүкені
тел. 8 (3272) 79 11 72

«Академкнига» кітап дүкені
тел. 8 (3272) 73 78 21

АСТАНАДА:

«Казахкитап» ЖАҚ
тел. 8 (3172) 39 72 49; 39 84 77

«Казна» кітап саудасы
тел. 8 (3172) 35 34 75

«Алтан Орда Астана» дүкені
тел. 8 (3172) 21 60 64

«Абай» ЖШС МС
тел. 8 (3172) 32 27 20

СЕМЕЙДЕ:

Халықаралық Абай клубының өкілеттілігі
тел./факс 8 (3222) 56 15 55, моб. 8 705 800 69 84

ӨСКЕМЕНДЕ:

«Коханов» ЖК
тел./факс: 8 (3232) 25 28 32, 25 86 37

ҚАРАҒАНДЫДА:

«Сары-Арқа» МС
тел./факс: 8 (3212) 47 50 48

«АМАНАТ» ЖУРНАЛЫНЫҢ КІТАПХАНАСЫ

Әлем халықтарының әдебиеті, өнері,
тарихы, һәм фәлсафасы

№ 39

ХІХ ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫ

АБАЙ
ӨЛЕҢ — СӨЗДІҢ ПАТШАСЫ
(ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БІР ТОМДЫҚ ЖИНАҒЫ)

Халықаралық Абай клубы
050010, Алматы, Пушкин, 25, оф. 807
E-mail: amanat70@list.ru

ISBN 9965-611-32-7

Басуға 19. 09. 2006 қол қойылды.
Пішімі 70x108^{1/16} Шартты б.т. 35,5.
Офсетті басылым. Гарнитурасы «Academy Kazakh».
Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №1337.

ЖШС РПБК “Дәуір”, 050009, Алматы қаласы, Гагарин данғылы, 93.
Тел.: 69-40-35, 42-47-69, 42-07-90,
E-mail: rpk-daur_81@mail.ru, rpk-daur2@mail.ru

آبای

Абай

Қазақстан
Ұлттық кітапханасы

2 100112 919523

Қазақ халқының ұлы ақыны, данышпан ойшылы, композитор, аудармашы, және көрнекті қоғам қайраткері.

Абайдың әдеби мұрасын — өлеңдері, поэмалары, аудармалары, философиялық ой толғаулары — қазақ әдебиеті Тарихының баға жетпес қазынасына,

ӨЛЕҢ — СӨЗДІҢ ПАТШАСЫ

халқымыздың рухани мәдениетінің биік өресіне айналған.

Абай кемеңгер даналығымен, зор көрегендігімен, жүрегінің асқан сезімталдығымен, көпшілікке қарсы тұра білген қайсар батылдығымен Алланы танып-білген — Ақиқат Ерені.

Ақынның еркін де шалқар дүниетанымы, асыл тастай жарқыраған ақындық таланты, өлмес рухының асқақтығы қазақ халқына таусылмайтын рухани азық һәм жол нұсқаушы — шапағатты нұр.